

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

**ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ**

**Το αγροτικό κίνημα στην Ελλάδα και οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις
(1919-1923)**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Νίκος Τυριλιώμης (ΑΜ: 1117Μ024)

ΑΘΗΝΑ 2019

Τριμελής Επιτροπή

Επίκουρος Καθηγητής Ανδρέας Λυμπεράτος(επιβλέπων)

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Λίνα Λούβη

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Δέσποινα Παπαδημητρίου

Copyright © Τυριλιώμης Νίκος, 2019

All rights reserved. Με την επιφύλαξη κάθε δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση αυτής για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτική ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν στη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στις πνευματικές μου μητέρες,
Ελευθερία και Ουρανία.
Στην Πόπη και τον Χρήστο για την
υποστήριξή τους.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας/	ΑΚΕ
Greek Agrarian Party	GAP
Βουλγαρική Αγροτική Εθνική Ένωση/	ΒΑΕΕ
Bulgarian Agrarian National Union	BANU
Κόμμα Φιλελευθέρων	ΚΦ
Ηνωμένη Αντιπολίτευσις	ΗΑ
Ηνωμένα Κόμματα	ΗΚ
Ιστορία του Ελληνικού Έθνους	ΙΕΕ
Μετάφραση	μτφ.
Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας	ΜΙΕΤ
Νόμος	Ν.
Παγκόσμιος Πόλεμος	ΠΠ
Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος	ΣΕΚΕ
Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου	ΥΔΙΑ

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω προσωπικά όλους όσους με βοήθησαν με τις προτροπές, τις παρατηρήσεις και την προσωπική τους οπτική στην εκπόνηση αυτής της διπλωματικής εργασίας. Ιδιαίτερως θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Ανδρέα Λυμπεράτο για την υπομονή και την επιμονή που επέδειξε κατά τη συνεργασία μας και τον κ. Βασίλη Μπογιατζή για τις πολλές συζητήσεις και την κόπωση που του προκάλεσα με τα συχνά ερωτήματά μου. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Παναγιώτη Καραγκούνη για την τρίτη, καθαρή ματιά του στο κείμενό μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	4
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	5
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	6
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	7
Abstract/Key Words	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
Πολιτικές και διεργασίες στον ελληνικό αγροτικό χώρο, 1919-1922	
i. Οι πολιτικές για τον αγροτικό χώρο και την αγροτική μεταρρύθμιση	22
ii. Συζητήσεις και ζυμώσεις για την πολιτική χειραφέτηση των αγροτών	50
iii. Το Α' Αγροτικό Συνέδριο	59
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
Οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις από την υπογραφή της Συνθήκης του Νεϊγύ (1919) ως και την πτώση της κυβέρνησης Stamboliski	
i. Το πολιτικό πρόγραμμα της Βουλγαρικής Αγροτικής Εθνικής Ένωσης του Αl. Stamboliski	69
ii. Το τέλος του Α' ΠΠ και το Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων	75
iii. Ελληνοβουλγαρική έριδα	97
iv. Η «Πράσινη» Διεθνής (International Agrarian Bureau)	110
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
Το βουλγαρικό πείραμα και η ελληνική πρόσληψη	114
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	125
ΠΗΓΕΣ –ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	130

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία ασχολείται με τις συζητήσεις που προέκυψαν στον αγροτικό χώρο (1919 – 1923) και σκοπό είχαν τη δημιουργία ενός αγροτικού κόμματος που θα εξέφραζε τα αιτήματα των αγροτών σε μια περίοδο κατά την οποία το ΚΦ -αφού έθεσε τα θεμέλια για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος και πέρασε σε μια μεταβατική περίοδο λόγω της αποχώρησης του ηγέτη του Ελ. Βενιζέλου από την ενεργό πολιτική δράση (Νοέμβριος 1920)- έχασε την υποστήριξη μέρους του αγροτικού πληθυσμού, ενώ παράλληλα οι σοσιαλιστικές ιδέες διαδίδονταν με ταχύτητα σε όλη την Ευρώπη. Την ίδια περίοδο στην Βουλγαρία ο Alexander Stamboliski προσπάθησε να διαμορφώσει ένα κράτος αμιγώς αγροτικό(1919-1923). Οι διπλωματικές σχέσεις των δύο χωρών αποδεικνύουν πως η ελληνική διπλωματία παρακολουθούσε με μεγάλη προσοχή τις εξελίξεις στη γειτονική χώρα και παρότι ο ελληνικός Τύπος και το ελληνικό υπουργείο εξωτερικών δεν εξέφραζαν γνώμη για τα όσα συνέβαιναν εκεί, έδειχναν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το πρόσωπο τού βούλγαρου πρωθυπουργού. Παρατηρείται μάλιστα πως η βενιζελική *Πατρίς* του απέδιδε χαρακτηριστικά ανάλογα με αυτά που απέδιδε στον Ελ. Βενιζέλο.

ABSTRACT

The present thesis deals with the discussions that took place in the rural area (1919 - 1923) and aimed to create a rural party that would express the demands of the farmers at a time when the Liberal Party -laid the groundwork for its solution of the agrarian question and went through a transitional period due to the departure of the leader of El. Venizelos from active political action (November 1920)- lost the support of part of the peasant population, while socialist ideas were rapidly spreading throughout Europe. At the same time in Bulgaria Alexander Stamboliski tried to form a purely agrarian state (1919-1923). Diplomatic relations between the two countries show that greek diplomacy was closely watching developments in the neighboring countries, and although the greek press and the Greek Foreign Ministry did not express an opinion on what was happening there, they showed great interest in the prime minister's face. Indeed, it is observed that the Venizelist newspaper *Patris* attributed to him characteristics similar to those attributed to El. Venizelos.

Key Words: agrarianism, Stamboliski, agrarian question, agrarian movement, diplomacy, Bulgaria, Greece, agrarian party, BANU, GAP, Eastern Europe.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το αγροτικό ζήτημα την επαύριο του Α' ΠΠ: Ευρώπη, Ελλάδα, Βουλγαρία

Το τέλος του Α' παγκόσμιου πολέμου προκάλεσε έναν εκτενή απολογισμό των καταστροφικών συνεπειών των επιτευγμάτων του ανθρώπου και κληροδότησε στη μεσοπολεμική γενιά πολλά προβλήματα μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών που όχι μόνο αποδείχθηκαν δυσεπίλυτα, αλλά σε πολλές περιπτώσεις επιτάθηκαν. Όσες χώρες συμμετείχαν στον πόλεμο θέλησαν από πολύ νωρίς να επανέλθουν στην προ του πολέμου κατάσταση, ενώ όσες χώρες βίωσαν την ήττα έπρεπε να αποδείξουν πως δεν θα διασάλευν την ειρήνη, η οποία ωστόσο επρόκειτο να θεμελιωθεί σε ένα σαθρό υπόβαθρο, δεδομένης της διατήρησης των αντικρουόμενων συμφερόντων μεταξύ των κρατών. Κοινώς ο πόλεμος δεν έλυσε όλα εκείνα τα προβλήματα τα οποία τον προξένησαν και η ειρήνη δεν έπαψε να απειλείται ούτε στιγμή μετά το τέλος του.

Ακριβώς, αυτές οι συνθήκες επικράτησαν και στην Ανατολική και Νοτιανατολική Ευρώπη,¹ μια γεωγραφική περιοχή στην οποία αναδύθηκαν νέα κράτη λόγω της κατάρρευσης δύο αυτοκρατοριών, της Αυστριακής και Οθωμανικής. Στις νέες αυτές χώρες, ο πληθυσμός των οποίων ήταν κατά βάση αγροτικός, αναδείχθηκε μια ισχυρή αγροτική ιδεολογία που έδωσε ώθηση στην υλοποίηση των αγροτικών μεταρρυθμίσεων και λειτούργησε παράλληλα με την ενίσχυση της επιρροής των σοσιαλιστικών ή εργατικών ιδεολογιών.² Σίγουρα, ο γεωγραφικός χώρος των Βαλκανίων μπορεί να θεωρηθεί πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη του

¹ Για να αποφευχθούν τυχόν παρεξηγήσεις θα θέλαμε να επισημανθεί πως στο κείμενό μας αξιοποιούμε τους όρους Βαλκάνια, Νοτιανατολική Ευρώπη και Ανατολική Ευρώπη, μια συνειδητή επιλογή που φανερώνει την πρόθεση αποφυγής ερμηνειών σχετιζομένων με την «βαλκανιοποίηση» ή τον «οριενταλισμό» στο πνεύμα των εξηγήσεων που έχει παράσχει για το θέμα η Maria Todorova. Δες σχετικά Maria Todorova, *Βαλκάνια: η Δυτική φαντασίωση*, Ιουλία Κολοβού(μετάφραση), Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2005. Ο διαχωρισμός της Βαλκανικής Χερσονήσου από την Ευρώπη, αλλά και οποιαδήποτε ιδεολογική χρήση του όρου δεν αποτελεί μέρος της διαπραγματεύσεώς μας και δηλώνουμε πως οι παραπάνω επιλογές αναφοράς απλώς εξυπηρετούν την οικονομία της ανάλυσής μας. Pavlos Hatzopoulos, *The Balkans Beyond Nationalism and Identity. International Relations and Ideology*, London/ New York: I. B. Tauris, 2008, pp. 3-7.

² Zara Steiner, *The Lights that Failed. European International History, 1919-1933*, Oxford/New York: Oxford University Press, 2005, p. 7.

αγροτισμού με δεδομένο ότι η πλειονότητα των εθνικών κρατών της περιοχής διέθεταν σε μεγάλη πλειοψηφία αγροτικούς πληθυσμούς. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία στην Ελλάδα σχεδόν το 62% πληθυσμού απασχολούνταν στον αγροτικό τομέα, ενώ υψηλότερο υπήρξε το ποσοστό στην Βουλγαρία που έφτανε το ογδόντα τοις εκατό. Αντίστοιχα υψηλά ποσοστά υπήρχαν στην Σερβία και στην Ρουμανία.³

Με δεδομένο ότι τα παραπάνω αποτελέσματα επιβεβαιώνουν πως η ελληνική οικονομία ήταν μια κυρίαρχα αγροτική οικονομία, είναι λογικό να προκαλεί ενδιαφέρον στον μελετητή η εξαιρετικά διαδεδομένη αντίληψη στη βιβλιογραφία, που παρουσίαζε την Ελλάδα σε συνθήκες οικονομικής υστέρησης. Οι καλλιεργητικές μέθοδοι δεν είχαν ανανεωθεί, ενώ οι αποδόσεις σε σύγκριση με τα ευρωπαϊκά κράτη ήταν αισθητά χαμηλότερες. Επιπλέον, η χώρα δεν διέθετε ένα οργανωμένο δίκτυο μεταφορών και διατήρησε ένα παραδοσιακό σύστημα γαιοκτησίας: στην Πελοπόννησο κυριαρχούσε ο πολυτεμαχισμός της γης, ενώ βορειότερα, στην Θεσσαλία και την Μακεδονία, κυριαρχούσαν οι μεγάλες ιδιοκτησίες τις οποίες κατείχαν κυρίως γαιοκτήμονες που δεν είχαν καμιά σχέση με την καλλιέργειά της. Αυτήν αναλάμβαναν να φέρουν σε πέρας οι κολλήγοι που εργάζονταν και ζούσαν κάτω από ένα καθεστώς μόνιμης ανασφάλειας και υπερεκμετάλλευσης.⁴ Αντίστοιχη άποψη εκφράστηκε και για την Βουλγαρία, εφόσον η απόπειρα εκσυγχρονισμού της χώρας θεωρήθηκε ως αποτυχημένη.⁵

Η παραπάνω θεωρητική προσέγγιση είχε ως βασικό κριτήριο τον βαθμό εκβιομηχάνισης των κοινωνιών, στη βάση του οποίου κυριάρχησε η διάκριση ανάμεσα στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν «αναπτυγμένες», και στις χώρες της Ανατολικής και Νοτιανατολικής Ευρώπης, στις οποίες αποδόθηκε ο όρος «οπισθοδρομικές». Για την ακρίβεια υπήρξαν και κάποιοι που ισχυρίστηκαν πως απουσίασε οποιαδήποτε εγγενής τάση για εκβιομηχάνιση,

³ Για τα συγκεκριμένα ποσοστά δες Barbara Jelavich, *History of the Balkans. Twentieth century*, vol. 2, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, p. 15 και Ivan T. Berend, *Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού 20^{ου} Αιώνα. Τα οικονομικά καθεστάτα από το Laissez-Faire στην παγκοσμιοποίηση*, Θανάσης Α. Βασιλείου(μτφ.), Αθήνα: Gutenberg, 2009, σ. 51.

⁴ Γεώργιος Λεονταρίτης, *Οικονομία και κοινωνία από το 1914-1918*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 74.

⁵ Ivan T. Berend, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before War World II*, Berkeley and Los Angeles: California University Press, 1998, p. 130.

κυρίως επειδή έλειπαν οι θεσμοί που θα επέτρεπαν τη συγκεκριμένη «πρόοδο», εφόσον στη δεύτερη κατηγορία χωρών διατηρούνταν το καθεστώς δουλοπαροικίας, ενώ η πολιτική ενοποίησή τους άργησε να επέλθει.⁶ Όσον αφορά στην Ελλάδα υπήρξε η άποψη ότι από την ίδρυση του ελληνικού κράτους(1830) ως και το 1920 διαμορφώθηκε βαθμιαία ένα ιδιαίτερο, «διττό γαιοκτητικό σύστημα» στο οποίο κυριαρχούσαν από τη μία πλευρά οι μεγάλες ιδιοκτησίες οι οποίες ενσωματώθηκαν πλήρως στο παιχνίδι της αγοράς, από την άλλη πλευρά οι μικροί ιδιοκτήτες γης ή εξαρτημένοι καλλιεργητές παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό αποκομμένοι από την αγορά, μιας και το προϊόν που παρήγαγαν, πριν ακόμα γίνει εμπόρευμα, περνούσε στη διαχείριση του χρηματοπιστωτικού κυκλώματος ή των ισχυρών γαιοκτημόνων.⁷ Τα διαρκή προβλήματα και τα αναπτυξιακά αδιέξοδα του αγροτικού χώρου που εντεινόταν σε αρκετές περιπτώσεις τόσο από πολιτικές ενίσχυσης των μεγαλοϊδιοκτητών όσο και –κυρίως στον χώρο της Παλαιάς Ελλάδας– από τη σταφιδική κρίση, δημιούργησαν βαθμhdόν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για να επιτευχθεί συναίνεση για την προώθηση της αγροτικής μεταρρύθμισης. Η συγκυρία περιγράφεται εύστοχα από τον Γ. Λεονταρίτη:

«Η αυξανόμενη δυσφορία κατά της δυναστείας, οι κοινωνικές ζυμώσεις που ακολούθησαν το πραξικόπημα του 1909, η εξέγερση των αγροτών στο Κιλελέρ, ο

⁶ Alexander Gershenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1962, p. 8. Η «οπισθοδρόμηση» ως έννοια υφίσταται και στις εκσυγχρονιστικές θεωρίες οι οποίες έκαναν λόγο για μια βαθιά ριζωμένη σύγκρουση ανάμεσα σε δύο πολιτισμικές παραδόσεις -την «παρωχημένη» και την «εκσυγχρονιστική»- βάσει της οποίας εξηγείται η «υπανάπτυξή» τους. Στο πλαίσιο αυτό το προτεινόμενο ερμηνευτικό σχήμα του *πολιτισμικού δυϊσμού* παρείχε τη δυνατότητα μιας εθνικής αυτοκριτικής, προσφέροντας παράλληλα απαντήσεις στο χρόνιο προβληματισμό για τις αιτίες της «κακοδαιμονίας», π.χ. της Ελλάδας. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000. Ο έτερος εκπρόσωπος αυτής της τάσης ο Νίκος Μουζέλης υποστήριξε πως και η Βουλγαρία ήταν μια χώρα που «καθυστέρησε» η εκβιομηχάνισή της, τοποθετώντας την στην ίδια θέση με την Ελλάδα. Nikos Mouzelis, *Greek and Bulgarian Peasants: Aspects of their Sociopolitical Situation during the Interwar Period*, in *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 18, No. 1, Cambridge: CUP, 1976, pp. 87-88.

⁷ Πρβλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα(1830-1920)*, Ιωάννα Πετροπούλου και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς(μετάφραση), Αθήνα, Θεμέλιο, 1992, σσ. 84-86

εντεινόμενος ριζοσπαστισμός σε ορισμένους κύκλους διανοουμένων, οι μεγάλες εκλογικές επιτυχίες του Βενιζέλου, η σταφιδική κρίση, η ανεργία, η έξοδος του αγροτικού πληθυσμού προς τις πόλεις, τα μεγάλα μεταναστευτικά κύματα ήταν όλα συμπτώματα μιας κοινωνικής δομής και ενός συστήματος διακυβέρνησεως που δεν ανταποκρίνονταν στις σταθερά αυξανόμενες κοινωνικές ανάγκες και στην πρόκληση της πολιτικοποίησης των μαζών».⁸

Η αναφορά στις αγροτικές μάζες είναι σημαντική, καθώς «το πρόβλημα της γης στάθηκε ένα από τα πιο κρίσιμα κοινωνικά προβλήματα». Φυσικά, ο ελληνικός αγροτικός χώρος δεν ταλανίστηκε από ισχυρές κοινωνικές εκρήξεις, όπως στην Βουλγαρία, αλλά δεν μπορεί να αμφισβητηθεί πως τα σχετικά γεγονότα στην Ελλάδα –ανεξάρτητα από την περιορισμένη έντασή τους– διαδραμάτισαν, από κοινού με άλλους διεθνείς ή εγχώριους παράγοντες, το δικό τους ρόλο στη διαμόρφωση των συνθηκών για την υλοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης. Η σταδιακή σύγκρουση ανάμεσα σε μια ανερχόμενη «μεσαία» αστική τάξη και στους εκπροσώπους μιας «παλιάς» τάξης γαιοκτημόνων και εμπόρων οδήγησε στη λήψη αποφάσεων υπέρ των αγροτών, χωρίς ωστόσο να εφαρμοστούν άμεσα. Μόλις το 1917 προωθήθηκε η μεταρρύθμιση της γης από την κυβέρνηση Βενιζέλου(1917) από μια «μεταρρυθμιστική αριστερά» -κυρίως από τους Ανδρέα Μιχαλακόπουλο και Αλ. Μυλωνά- και ενώ οι συνθήκες θεωρούνταν ώριμες για μια τέτοια σημαντική αλλαγή, εφόσον ορισμένοι επιχειρηματίες έβλεπαν θετικά τη μικροϊδιοκτησία, επειδή αυτή εξυπηρετούσε καλύτερα τα δικά τους συμφέροντα.

Μια σημαντική διάσταση που προστίθεται στις αιτίες της καθυστέρησης της αγροτικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα μετά το κίνημα στου Γουδή(1909) σχετίζεται με τη στάση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, ο οποίος είχε ταχθεί υπέρ των απαλλοτριώσεων, ενώ το ίδιο αίτημα είχαν υποστηρίξει όλοι οι πολιτευτές που είχαν ταχθεί υπέρ μιας πολιτικής της *ανόρθωσης*. Δεν προχώρησαν, όμως, στη ταχύτατη υλοποίησή της, εφόσον το ελληνικό κράτος δεν διέθετε την οικονομική δυνατότητα να αποζημιώσει τους τσιφλικούχους. Η παραπομπή τους θέματος στις ελληνικές καλένδες συντέλεσε στην έκρηξη της διαμαρτυρίας στο Κιλελέρ τον Μάρτιο του 1910.⁹ Όταν ο Βενιζέλος κέρδισε τις εκλογές του Νοεμβρίου 1910, προχώρησε στην

⁸ Γεώργιος Λεονταρίτης, *Οικονομία και κοινωνία*, ό.π., σ. 75.

⁹ Θανάσης Μποχώτης, Εσωτερική πολιτική, στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, επιμέλεια: Χρήστος Χατζήωσφ, τόμος Α, Μέρος 2^ο, Αθήνα: βιβλιόραμα, 1999, σ. 74.

αναθεώρηση του άρθρου 17 του Συντάγματος το οποίο επέτρεπε, για λόγους δημόσιας ωφέλειας, την αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών· ο όρος, ωστόσο, αυτός δεν εφαρμόστηκε, καθώς θυσιάστηκε στο βωμό της επίτευξης εσωτερικών ισορροπιών στο Κόμμα Φιλελευθέρων.¹⁰ Ουσιαστικά, ο Βενιζέλος αποπειράθηκε να υλοποιήσει ένα πάγιο αίτημα των βουλευτών της Θεσσαλίας οι οποίοι αποτελούσαν αξιοσημείωτη δύναμη του Κόμματος των Φιλελευθέρων, χωρίς όμως να διαρρήξει τις σχέσεις του με εκείνους που διαφωνούσαν με τέτοιες αποφάσεις.

Η αγροτική μεταρρύθμιση, που προωθήθηκε τελικά το 1917, έθεσε τα θεμέλια για την απαλλοτρίωση των μεγάλων εκτάσεων γης, αλλά η υλοποίησή της μάλλον αποδείχθηκε δύσκολη υπόθεση, καθώς υπήρξαν πολλά προβλήματα που την καθυστέρησαν. Χρειάστηκαν αρκετά χρόνια μέχρι τη στιγμή που το ελληνικό κράτος θα προχωρούσε στην εφαρμογή της, υπό το βάρος των συνεπειών της ήττας στην Μικρά Ασία και της άφιξης των προσφύγων μετά το 1922. Τα χρόνια που μεσολάβησαν από το 1917 έως την περίοδο που η αγροτική μεταρρύθμιση τέθηκε σε μια τροχιά ουσιαστικής ολοκλήρωσης -περίοδος ιδιαίτερα ταραγμένη- το αγροτικό ζήτημα θα αποτελέσει, όπως θα γίνει κατανοητό στις σελίδες που ακολουθούν, αντικείμενο ευρείας συζήτησης και αντιπαραθέσεων στην εγχώρια πολιτική σκηνή. Την ίδια περίπου περίοδο στη γειτονική Βουλγαρία εκτυλίσσεται ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον κοινωνικό πείραμα, καθώς στην εξουσία βρίσκεται το αγροτικό κόμμα του Alexander Stamboliski, επικεφαλής του πιο ισχυρού ίσως αγροτικού κινήματος στην ευρύτερη περιοχή.

Το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου(1918) αποτέλεσε σημαντική τομή για την ευρωπαϊκή πολιτική και οι συνέπειές του καθόρισαν εν πολλοίς την πορεία της Ευρώπης κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Επιπλέον, ανέδειξε με οξύτητα τα προβλήματα και τη θέση της αγροτικής τάξης. Η θητεία και συμβολή των αγροτών στα πεδία των μαχών, στις εθνικές νίκες ή στις εθνικές «αναστηλώσεις» άνοιγε με ευνοϊκούς όρους το ζήτημα της αναβάθμισης της θέσης τους. Ήταν, άραγε, η σειρά τους, να έλθουν στο προσκήνιο μετά τους αστούς και τους εργάτες;

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 78.

Ο Μεγάλος Πόλεμος πέρα από τις κοινωνικές πιέσεις που προκάλεσε, αμέσως μετά το τέλος του κληροδότησε μια περίοδο ρευστότητας στην Ανατολική Ευρώπη, μιας και τα όριά της παρέμειναν ασταθή, έως ότου διευθετηθούν τα σύνορα μεταξύ Σοβιετικής Ρωσίας και Πολωνίας στην Ρίγα(Μάρτιος 1921) και λήξει ο ρωσικός εμφύλιος πόλεμος. Ήδη ο κόσμος είχε κλονιστεί το τελευταίο έτος του πολέμου από τη ρωσική επανάσταση του 1917, ο αντίκτυπος της οποίας αποδεικνυόταν από ένα ισχυρό κίνημα που αναπτύχθηκε στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες υπέρ των σοσιαλιστικών ιδεών.¹¹ Οι νέες χώρες που προέκυψαν μετά τον Α' ΠΠ, με δεδομένο ότι σχεδόν τα 2/3 ή τα 3/4 του πληθυσμού τους απασχολούνταν στη γεωργία –μόνο στην Τσεχοσλοβακία το ποσοστό αυτό έπεφτε στο 1/3– θέλησαν σχεδόν άμεσα να επιλύσουν το αγροτικό ζήτημα, ώστε ο αγροτικός πληθυσμός τους να ενσωματωθεί στον «εθνικό» κορμό και να διανεμηθεί η γη.¹²

Η ιδεολογία των αγροτικών κομμάτων βασίστηκε κυρίως σε αυτήν των ναροντικών της Ρωσίας του 19^{ου} αιώνα. Τα κόμματα αυτά ανέπτυξαν τρία χαρακτηριστικά στοιχεία ως απόρροια της αντίδρασής τους απέναντι στον δυτικό σοσιαλισμό και στον ρωσικό ναροντισμό. Πιο συγκεκριμένα, οι ανατολικοευρωπαίοι *αγροτιστές* επιδίωξαν να διαμορφώσουν μια πολιτεία που θα βασιζόταν στην απλότητα του αγροτικού βίου, θα υιοθετούσε τις αντιλήψεις που είχαν αναφορικά με την εργασία, την περιουσία και τη διοίκηση. Επιπλέον, η ιδεολογία τους είχε συντηρητικές και εθνικιστικές επιρροές που έβλεπαν με καχυποψία κάθε τις ξένες επιδράσεις και υποστήριζαν την ηγετική θέση της αγροτικής τάξης, όχι μόνο επειδή ήταν πολυπληθής, αλλά και επειδή περιφρουρούσε πνευματικές και εθνικές αξίες.¹³

¹¹ Balázs Trencsényi, Michal Kopeček, Luka Lisjak Gabriljelčič, Maria Falina, Mónika Baár, and Maciej Janowski(eds), *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Negotiating Modernity in the "Short Twentieth Century" and Beyond, 1918-1968*, Vol. II, Part I, Oxford: Oxford University Press, 2018, p. 1.

¹² Ghita Ionescu, *Eastern Europe*, in *Populism: Its meanings and National Characteristics*, Ghita Ionescu and Ernest Gellner(eds.), London: The Garden City Press, 1969, p. 97. Roumen Dascalov, *Agrarian Ideologies and peasant movements in the Balkans*, in *Entagled Histories of the Balkans. Transfers of Political ideologies and Institutions*, vol. 2, Roumen Daskalov-Diana Mishkova(eds.), Budapest: CEU, 2014, pp. 292.

¹³ Ghita Ionescu, *Eastern Europe*, op. cit., p. 99.

Η περίπτωση της Βουλγαρίας είναι εξέχουσα, αφενός επειδή η οθωμανική κληρονομιά τη διαφοροποιεί από τις άλλες ανατολικές ευρωπαϊκές χώρες, αφετέρου επειδή σε αυτήν αναπτύχθηκε ένα ισχυρό αγροτικό κίνημα και ένα ισχυρό αγροτικό, πολιτικό κόμμα που εξέφραζε τα αιτήματα των αγροτών. Πρόκειται για την Βουλγαρική Αγροτική Εθνική Ένωση η οποία κατάφερε την περίοδο 1919-1923 να ανέλθει στην εξουσία και για αυτόν τον λόγο αρκετοί θεώρησαν ότι ο *αγροτισμός* βρέθηκε στο αποκορύφωμά του.¹⁴ Ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι. είχε αναπτυχθεί στην Βουλγαρία ένα αξιόλογο αγροτικό κίνημα που επιζητούσε τη μείωση της βαριάς φορολογίας, την ηθική και υλική εξύψωση των αγροτών και κατήγγειλε την εκμετάλλευση του φτωχού χωριού από την πόλη. Το 1899 θεμελιώθηκε η Βουλγαρική Αγροτική Εθνική Ένωση (Bulgarian Agrarian National Union) η οποία υπήρξε ένα κοινωνικό κίνημα που συγκροτήθηκε κυρίως από δασκάλους και αγρονόμους, επηρεασμένους εν πολλοίς από την κίνηση των ναροντικών στην Ρωσία. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για έναν εκπαιδευτικό και οικονομικό οργανισμό που επιδίωξε να διασφαλίσει τα συμφέροντα των αγροτών της Βουλγαρίας και σύντομα εξελίχθηκε σε έναν κομματικό οργανισμό. Κανείς, ωστόσο, δεν μπορεί να παραβλέψει τη σημαντική επίδραση που άσκησαν σε αυτό οι σοσιαλιστικές ιδέες, χωρίς ωστόσο αυτή η επίδραση να σημαίνει και την πλήρη αποδοχή τους.¹⁵

Ο πιο διακεκριμένος ηγέτης της BAEE, ο Alexander Stamboliski, κατάφερε το 1919, αμέσως μετά το τέλος του Α' ΠΠ, να ανέλθει στην ηγεσία της χώρας του, κεφαλαιοποιώντας τη σφοδρή αντιπαράθεση που είχε τόσο με τον πρώην βασιλιά της Βουλγαρίας Ferdinand, που εκ των υστέρων επωμίστηκε από κοινού με τον

¹⁴ Ο Bell χαρακτήρισε την Βουλγαρική Αγροτική Εθνική Ένωση ως το ισχυρότερο αγροτικό κόμμα της Ανατολικής Ευρώπης, John Bell, *Peasants in Power. Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1919-1923*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977, p. ix. Η αντίληψη βέβαια που επικράτησε τοποθετεί την Αγροτική Ένωση σε περίοπτη θέση συγκριτικά με τα υπόλοιπα αγροτικά κόμματα της Ανατολικής Ευρώπης, μιας και εκεί επιχειρήθηκε να εφαρμοστεί ένα πείραμα που αφορούσε στη θεμελίωση ενός «αγροτικού κράτους», δες Balázs Trencsényi etc., *A History of Modern Political Thought*, op.cit., pp. 143-144. Τέλος, και ο Alex Toshkov πρόσφατα έκανε λόγο για τη «χρυσή εποχή» της του αγροτισμού αξιοποιώντας τα παραδείγματα των αγροτικών κομμάτων Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαβίας και Τσεχοσλοβακίας, για να αποδείξει τη θέση του. Δες Alex Toshkov, *Agrarianism as Modernity in 20th-Century Europe*, London: Bloomsbury Academic, 2019, p. 6.

¹⁵ Roumen Dascalov, *Agrarian Ideologies and peasant movements in the Balkans*, op. cit., pp. 293-294.

πρωθυπουργό Radoslavan το βάρος των οδυνηρών συνεπειών του πολέμου για τη χώρα, όσο και με τα αστικά πολιτικά κόμματα που υποστήριξαν την επιθετική πολιτική της την ίδια περίοδο. Η άνοδός του στην εξουσία, ακόμα και σε αυτήν τη συγκυρία, δεν υπήρξε σε καμία περίπτωση εύκολη υπόθεση.¹⁶ Παρόλα αυτά αναζήτησε, παρά τις διαφωνίες που είχε εκφράσει ο ίδιος ο Stamboliski για τις συνεργασίες και συγκρότησε κυβέρνηση, επιχειρώντας να εφαρμόσει την πολιτική του κόμματός του. Αξιοσημείωτη, βέβαια, υπήρξε και απόπειρά του να διεθνοποιήσει τον *αγροτισμό*, μιας και υπήρξε εμπνευστής της «*Πράσινης Διεθνούς*», ενός διεθνούς πολιτικού φορέα που θα θεμελιωνόταν από τα αγροτικά κόμματα της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Το Διεθνές Αγροτικό Γραφείο (International Agrarian Bureau) ιδρύθηκε το 1921 και στα τέλη της δεκαετίας του 1920 αριθμούσε δεκαεπτά κράτη-μέλη.¹⁷

Σε αυτήν ακριβώς την περίοδο της «άνθισης» της αγροτικής ιδεολογίας οι σχέσεις ανάμεσα σε Ελλάδα και Βουλγαρία, δύο χώρες αντίπαλες κατά τη διάρκεια του Μεγάλου πολέμου, δοκιμάστηκαν αρκετά, μιας και οι δύο χώρες έπρεπε να προσδιορίσουν τα μεταξύ τους σύνορα και να καθορίσουν το νέο status quo στα Βαλκάνια. Έτσι, ο νέος πρωθυπουργός της Βουλγαρίας υπέγραψε την Συνθήκη του Νεϊγύ (1919) και προσπάθησε να επαναπροσδιορίσει τις σχέσεις της χώρας του με τις γειτονικές της χώρες, αλλά και με τις δυνάμεις που είχαν δημιουργήσει την Entente.

Η παρούσα εργασία έχει ως βασικό στόχο να παρουσιάσει αφενός την πορεία του ελληνικού αγροτικού κινήματος σε μια περίοδο κατά την οποία ο *αγροτισμός* στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη αναδυόταν ως ένας εναλλακτικός πόλος εξουσίας.¹⁸ Ο *αγροτισμός*, ο οποίος σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να εκλαμβάνεται

¹⁶ Bell, *Peasants in Power*, op. cit., p. 122.

¹⁷ Alice-Catherine Carls and Stephen D. Carls, *Europe from War to War, 1914-1945*, London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2018, p. 100.

¹⁸ Ο *αγροτισμός* για κάποιους υπήρξε ο «τρίτος» δρόμος μεταξύ σοσιαλισμού και φιλελευθερισμού στη μεταπολεμική Ευρώπη. Δες Alex Toshkov, *The Rise and Fall of the Green International. Stamboliiski and his Legacy in East European Agrarianism, 1919-1939*, Phd., Columbia: Columbia University, 2014, p. 2. Angela Harre, *Between Marxism and Liberal Democracy: Romanian Agrarianism as an Economic Third Way*, in *Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880-1939*, Huddinge: Södertörns högskola, 2008, p. 60. Serhii Kornovenko, *The Ideology of Eastern European Agrarianism in the Programmatic Provisions of Czechoslovak and Ukrainian*

ως «βαλκανική ιδιαιτερότητα», αλλά ως μια εξέλιξη που αποτέλεσε ουσιαστικό στοιχείο σύνδεσης των βαλκανικών χωρών με τη Δυτική Ευρώπη στο πλαίσιο ενός ευρύτερου αστικού μετασχηματισμού των εθνικών κρατών της περιοχής.¹⁹ Δεν συνέβαινε τίποτα περισσότερο από αυτό που συνέβαινε κατά την προηγούμενη δεκαετία σε όλη την Ευρώπη που αντιμετώπιζε κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές μεταβολές λόγω της ανάπτυξης της τεχνολογίας, της ενίσχυσης της ταξικής συνείδησης, της ουσιαστικότερης απαίτησης για ισότητα, της ανάγκης επαναπροσδιορισμού των «εθνικών» αξιών, μιας και ο εθνικισμός δεν έπαψε ποτέ να είναι παρών και να ορίζει τις προθέσεις ή τις διεκδικήσεις και των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών.²⁰

Political Parties (In the Face of Social and Political Turmoil of the Early 20th Century), in *Acta historica Neosoliensia*, T. 22 v. 2, Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 2019, pp. 5-6.

¹⁹ Ο πόλεμος είχε πολλές, τραγικές συνέπειες και οι χώρες της Κεντρικής, Ανατολικής και Νοτιανατολικής Ευρώπης πάσχισαν μεταπολεμικά να αντιμετωπίσουν οικονομικά προβλήματα που είχαν κληροδοτηθεί είτε εξαιτίας των συνεχών πολεμικών συρράξεων είτε εξαιτίας της ανάδυσης νέων κρατών που επιδίωκαν να απαλλαγούν από πιθανές ξενικές επιρροές. Χαρακτηριστική είναι η διαπίστωση της Steiner η οποία ανέφερε χαρακτηριστικά για τα θραύσματα κρατών της από καιρό εύθραυστης αυτοκρατορίας των Αψβούργων που μόλις είχε αποσυντεθεί, μετά τον οριστικό της θάνατο: «*The Hapsburg empire, said a wir "was like a beautiful old vase, whose value no one appreciated until it felt and broke into a thousand pieces". The broken shards of the old empire were sharp. There may not have war in Eastern Europe during the 1920s, but the toxic mix of internal and external disputes, whether political, ethnic, or economic, meant that there was no peace either*». Steiner, *The Lights that Failed*, op. cit., p. 258. Για τις συνέπειες του πολέμου στην ελληνική οικονομία και κοινωνία σε συνάρτηση με τις συνέπειες στην Ευρώπη δεξ Κώστας Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Πατάκης, 2019, σσ. 38-39. Για την εξελικτική διαδικασία του ελληνικού αστικού εκσυγχρονισμού δεξ Θεόδωρος Δ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα(1830-1922)*, Αθήνα: Εξάντας, 1991, σ. 33 που αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «*Έτσι ο αστικός μετασχηματισμός στην Ελλάδα παίρνει εξελικτική μορφή και διαφοροποιείται από το γαλλικό πρότυπο που ταντίζεται με την ουσιαστική πράξη μίας πολιτικής ρήξης*». Για την οικονομική κατάσταση και τα προβλήματα που υπήρχαν στις χώρες της Κεντρικής, Ανατολικής και Νοτιανατολικής Ευρώπης δεξ Ivan T. Berend, *An Economic History of Twentieth-Century Europe. Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, pp. 50-51.

²⁰ C. L. Mowat, Introductory Survey: On the limits of Modern History, in *The New Cambridge Modern History*, vol. XII *The Shifting Balance of World Forces 1890-1948. The Era of Violence*, Cambridge: Cambridge University Press, 1968, p. 5 που αναφέρονται τα αιτήματα που προωθούνταν στην Δυτική Ευρώπη κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Αναφορικά με τα ίδια περίπου αιτήματα, την

Με δεδομένες τις παραπάνω παρατηρήσεις οι σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και την Βουλγαρία την περίοδο 1919-1923 επιτρέπουν μια νέα πρόσληψη· η εξέλιξη του ελληνικού αγροτικού κινήματος παράλληλα με το πείραμα της εφαρμογής του προγράμματος για ένα αγροτικό κράτος, όπως αυτό άλλωστε επαγγελλόταν ο Alexander Stamboliski και η BAEE, προκαλούν ερωτηματικά για την αντιμετώπιση αυτού του πειραματισμού από την Ελλάδα και από όσους ενεπλάκησαν στην απόπειρα ωρίμανσης του αγροτικού κινήματος. Οι σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας την περίοδο διακυβέρνησης του Stamboliski ίσως να είναι η «κορυφή του παγόβουνου», ειδικότερα σε μια εποχή κατά την οποία ο καπιταλισμός αμφισβητούνταν, όχι μόνο λόγω της απήχησης που είχαν οι σοσιαλιστικές ιδέες, αλλά και εξαιτίας της κριτικής που δεχόταν ως απόρροια των συνεχών πολεμικών συγκρούσεων με ό,τι αυτές συνεπάγονταν για τον αγροτικό χώρο. Έτσι, δεν είναι δυνατό να παραβλέψει κανείς πως, ενώ η πολεμική προσπάθεια στην Ελλάδα συνεχιζόταν, ο εναπομείνας αγροτικός πληθυσμός παρουσίαζε αξιοσημείωτη δραστηριότητα και με τη συνδρομή ορισμένων διανοουμένων προσπάθησε να βρει τη δική του πολιτική έκφραση, προωθώντας, τελικά, την ιδέα της οργάνωσης ενός κόμματος που θα εξέφραζε τα αγροτικά αιτήματα. Θα μπορούσε, άρα, η δραστηριότητα αυτή να συνδυαστεί με τα όσα συνέβαιναν στη γειτονική χώρα; Ποια ήταν η στάση του ελληνικού κράτους απέναντι σε μια προσωπικότητα και ένα κίνημα που δεν εξέφραζε ούτε σοσιαλιστικές ούτε φιλελεύθερες απόψεις; Πώς αντιμετωπίστηκε η απόπειρα του Stamboliski να οργανώσει «αγροτικό κράτος» και μια «Πράσινη Διεθνή»; Με λίγα λόγια η παρούσα εργασία αποπειράται να διακρίνει αν οι ιδέες του *αγροτισμού*, ενός πανευρωπαϊκού ιδεολογικοπολιτικού ρεύματος την επαύριο του Α' ΠΠ (1919-1923), επηρέασαν τη διεθνική επικοινωνία Ελλάδας-Βουλγαρίας, δύο χωρών που μέχρι πρότινος είχαν εχθρικές σχέσεις.

Τα ερωτήματα αυτά αποτέλεσαν την αφετηρία της συγγραφής αυτής της διπλωματικής εργασίας και οι απαντήσεις τους αναζητήθηκαν κυρίως στον Τύπο της εποχής. Ο Τύπος είναι μια σημαντική ιστορική πηγή που διαμορφώνει την κοινή συνείδηση, εφόσον η μετάδοση μιας πληροφορίας, ανεξάρτητα αν είναι διασταυρωμένη ή όχι, διαμορφώνει την εντύπωση που η εφημερίδα επιθυμεί για το

κριτική που υπέστησαν οι φιλελεύθερες ιδέες, αλλά και τις παραμέτρους αυτών των ιδεών κατά την πολιτική και οικονομική ενοποίησή τους, δες Balázs Trencsényi etc., *A History of Modern Political Thought*, op.cit., p. 67.

θέμα.²¹ Οι εφημερίδες της εποχής παρείχαν τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τις συγκρούσεις ανάμεσα σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς στο πλαίσιο ενός ανταγωνισμού για την άσκηση επιρροής στον αγροτικό κόσμο, αλλά και τις ζυμώσεις που ξεκίνησαν παράλληλα με την αποχώρηση του Ελευθέρου Βενιζέλου από το ελληνικό πολιτικό προσκήνιο, γεγονός που προκάλεσε την ανάδειξη των διαφορετικών τάσεων στο εσωτερικό του ΚΦ.²² Έτσι, κατά τη διάρκεια της καταγραφής των εφημερίδων λήφθηκε σοβαρά υπόψη η θέση που αυτές κατείχαν απέναντι στα ελληνικά πολιτικά δρώμενα, μιας και αυτή αποτελεί το πρίσμα υπό το οποίο αναγίνωσκαν και τις διεθνείς εξελίξεις. Ο «λόγος» τους άλλες φορές εμφανιζόταν συγκαταβατικός, άλλες πάλι ο τόνος τους ήταν άκρως επιθετικός σε μια απόπειρα διαμόρφωσης της κατάλληλης εντύπωσης κυρίως για τα εθνικά ζητήματα που απασχολούσαν την περίοδο εκείνη την ελληνική κοινή γνώμη. Καθώς ο Διχασμός της ελληνικής κοινωνίας παρέμενε ζωντανός, οι εφημερίδες αφιέρωναν την αρθρογραφία τους στην προσπάθειά τους να δικαιώσουν τη μια ή την άλλη παράταξη, τους βενιζελικούς ή τους αντιβενιζελικούς.²³ Οι δύο παρατάξεις εκπόνησαν δύο διαφορετικά σχέδια για να υλοποιήσουν την αγροτική μεταρρύθμιση, τα οποία με τη σειρά τους προκάλεσαν έναν δημόσιο διάλογο με όχημα τον ελληνικό Τύπο και τελικά συνέτειναν στην ωρίμανση της ιδέας για τη δημιουργία του αγροτικού κόμματος. Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί πως το ενδιαφέρον και η ευαισθησία των εφημερίδων για τα προβλήματα των αγροτών προξένησαν το ενδιαφέρον κυρίως των αθηναϊκών εφημερίδων, ενώ ο τοπικός, επαρχιακός Τύπος αντιμετώπισε με καχυποψία τις συζητήσεις για τη συγκρότηση ενός αγροτικού κόμματος.

²¹ Jerry W. Knudson, *Late to the Feast: Newspapers as Historical Sources*, in *Perspectives*, Vol. 31, No. 7, AHA: 1 October 1993. [<https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/october-1993/late-to-the-feast>].

²² Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, Θεόδωρος Παρασκευόπουλος(μτφ.), τόμος Β', Αθήνα: MIET, 2006, σ. 1043 που γίνεται λόγος για τη διάσπαση των δύο ισχυρών πολιτικών κομμάτων (ΚΦ και Λαϊκό Κόμμα) και «...ἀποτελοῦσαν τώρα πιά τούς πόλους πολυκομματικῶν παρατάξεων».

²³ Δέσποινα Παπαδημητρίου, Ο αθηναϊκός Τύπος στον 20^ο αιώνα. Συνέχειες και νέες τάσεις, 1922-1974, στο *Ο Ελληνικός Τύπος: 1784 ως Σήμερα. Ιστορικές και Θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Λουκία Δρούλια(επιμέλεια), Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2005, σ. 73.

Επιπλέον, ο Τύπος πολλές φορές μάλιστα διαμόρφωνε και την οπτική υπό την οποία αντιμετωπίζονταν πολιτικοί άλλων χωρών. Ο Stamboliski ως πρωθυπουργός της Βουλγαρίας συχνά απασχολούσε τις ελληνικές εφημερίδες για τη δράση και τις δηλώσεις του, αλλά όχι για το πολιτικό πρόγραμμα που έθεσε σε εφαρμογή στη γειτονική Βουλγαρία. Τον Ιούνιο του 1923, το πραξικόπημα που έγινε εναντίον του αποτέλεσε την αφορμή για τις ελληνικές εφημερίδες που, κάπως αμήχανα, αναφέρθηκαν στις καινοτομίες του. Αντίθετα, τα αρχεία της Κεντρικής Υπηρεσίας του Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας αποτελούν σημαντική πηγή για τη στάση που τήρησε το ελληνικό κράτος απέναντι στην Βουλγαρία την περίοδο της πρωθυπουργίας του. Αυτά επιβεβαιώνουν το ενδιαφέρον της Ελλάδας για την εσωτερική κατάσταση που επικρατούσε στη γειτονική της χώρα, χωρίς όμως να δίνεται έμφαση στην εσωτερική πολιτική του βούλγαρου ηγέτη. Το ελληνικό κράτος ασχολούνταν περισσότερο με τις σχέσεις που ο Stamboliski προσπαθούσε να διατηρήσει με τις δυνάμεις της Entente, την Σοβιετική Ρωσία και με εκπροσώπους του κινήματος του Κεμάλ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Το ελληνικό αγροτικό κίνημα και η ωρίμανσή του 1919-1922

i. Οι πολιτικές για τον αγροτικό χώρο και την αγροτική μεταρρύθμιση

Εν μέσω διχασμού στο εσωτερικό της Ελλάδας και κατά τη διάρκεια του Α' ΠΠ, η αγροτική και κτηνοτροφική της οικονομία υπέστησαν σοβαρά πλήγματα: τόσο το αγροτικό όσο και το κτηνοτροφικό κεφάλαιο της Ελλάδας μειώθηκαν σημαντικά, καθώς μεγάλο μέρος του ανθρώπινου δυναμικού που ως τότε καλλιεργούσε τη γη επιστρατεύτηκε, για να ικανοποιήσει τις συνεχώς αυξανόμενες απαιτήσεις σε στρατιώτες.²⁴ Η εσωτερική αυτή γεωργική κρίση σε συνδυασμό με τα όσα συνέβαιναν σε διεθνές επίπεδο –ρωσική επανάσταση κοκ.– καθιστούσαν αναγκαία την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης, η οποία ωστόσο δεν προωθήθηκε με αποφασιστικότητα, παρά μόνο μετά την πίεση που άσκησε ο προσφυγικός πληθυσμός από την Οθωμανική Αυτοκρατορία που έφτασε στη χώρα μετά το 1922.²⁵

Ενώ οι αποφάσεις για την υλοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης είχαν ήδη ληφθεί από την Αναθεωρητική Βουλή του 1911, η ώθηση σε αυτήν δόθηκε κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, οπότε το ελληνικό κράτος είχε διχοτομηθεί στα κράτη των Αθηνών υπό τον βασιλιά Κωνσταντίνο Α, και της Θεσσαλονίκης, υπό την κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας με επικεφαλής τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Τότε ακριβώς αποφασίστηκε να δοθεί οριστική λύση στο ζήτημα της μεγάλης ιδιοκτησίας που ταλάνιζε για δεκαετίες το ελληνικό κράτος. Η νομοθεσία του 1917, ωστόσο, δεν ήταν αρκετή για να προβεί το κράτος στις απαλλοτριώσεις των μεγάλων ιδιοκτησιών και σύντομα το αρχικό σχέδιο έπρεπε να ξεπεράσει προβλήματα που παρακώλυαν την ομαλή διεξαγωγή της όλης διαδικασίας.²⁶ Τα προβλήματα αυτά αποπειράθηκε πρώτος να ξεπεράσει ο υπουργός Γεωργίας της Κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου, Γ. Καφαντάρης, εισάγοντας ένα νέο νομοθέτημα προς ψήφιση που αποσκοπούσε στην απλοποίηση και επιτάχυνση των απαλλοτριώσεων.

²⁴ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Σπύρος Μαρκέτος(μτφ.), Αθήνα: MIET, 2009, σσ. 78-79.

²⁵ Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Αθήνα: Εξάντας, 1975, σσ. 173-174.

²⁶ Κώστας Κωστής, *Ο Πλούτος της Ελλάδας*, ό.π., σσ. 81-82 και Άλκης Ρήγος, *Η Β Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1999, σ. 38. Για το ζήτημα της εκθρόνισης του Κωνσταντίνου και την αποκατάσταση του Βενιζέλου στην εξουσία δες Γεώργιος Β, Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000, σσ. 23-108.

Αναλυτικότερα, από τις ομιλίες του Κοινοβούλιο και τις διευκρινίσεις που έδωσε για τον νόμο που έφερε προς ψήφιση γίνονται κατανοητές οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε το κράτος κυρίως όσον αφορά στον ακριβή ή πραγματικό αριθμό των προς απαλλοτρίωση γαιών. Ειδικότερα, ο Καφαντάρης αναφέρθηκε στους αριθμούς που το υπουργείο είχε στη διάθεσή του, χωρίς ωστόσο αυτοί να αποτελούν αποτέλεσμα μιας οργανωμένης ή συστηματικής έρευνας. Έτσι, έκανε λόγο για τον αριθμό των μέχρι τότε καταμετρημένων τσιφλικιών δηλώνοντας ότι αυτά είναι τριακόσια ένα και κάλυπταν την έκταση περίπου τρεισήμισι εκατομμυρίων στρεμμάτων. Ακολούθως κατέθεσε πρόχειρους υπολογισμούς σύμφωνα με τους οποίους υπήρχαν ακόμα χίλια τριακόσια επτά κτήματα έκτασης δέκα εκατομμυρίων επτακοσίων χιλιάδων στρεμμάτων που έπρεπε –ξανά– να καταμετρηθούν, εφόσον ο αριθμός αποτελούσε έναν ενδεικτικό, πρόχειρο υπολογισμό των υπηρεσιών του Υπουργείου. Ο όγκος του έργου της καταγραφής τους ώθησε τον υπουργό να προτείνει μια νέα αποκεντρωμένη διαδικασία στη βάση της οποίας επιδιωκόταν να περιοριστεί η γραφειοκρατία που ίσχυσε την προηγούμενη περίοδο και καθυστέρουσε τις απαλλοτριώσεις. Ενώ η μέχρι τότε νομοθεσία προέβλεπε τη σύσταση επιτροπών στην έδρα κάθε Πρωτοδικείου, ο Καφαντάρης δήλωνε αποφασισμένος να προβεί στην αύξηση του αριθμού τους και στην επάνδρωσή τους με προσωπικό που θα εργαζόταν κατά αποκλειστικότητα σε αυτές για να υλοποιηθεί επιτυχώς η καταμέτρηση των μεγάλων ιδιοκτησιών. Αυτό, σύμφωνα με τον υπουργό, θα συνέβαλε στην εκπόνηση μιας πλήρους μελέτης, για να αποφευχθούν χρονοβόρες, συμπληρωματικές έρευνες. Παράλληλα, υπογράμιζε ότι, για να αποτραπούν αποκλίσεις στο έργο της εκτίμησης των κτημάτων ανάμεσα στις επιτροπές και στις δικαστικές αρχές, θα τηρούνταν οι προπολεμικές τιμές με προσαύξηση τριάντα τοις εκατό και «...τιμήν κεφαλαίου τό είκοσαπλάσιον του έτησίου καθαροῦ ένοικίου».²⁷

Το νομοσχέδιο, όπως ήδη αναφέρθηκε, εισήχθηκε για συζήτηση στις αρχές του 1920 και μέσα από τις συζητήσεις που έγιναν στο Κοινοβούλιο, τις απαντήσεις που δόθηκαν από τον υπουργό γεωργίας και τον έλληνα πρωθυπουργό γίνονται αντιληπτά τα επιχειρήματα όλων των πλευρών σχετικά με την επιχειρούμενη και χρονίζουσα αγροτική μεταρρύθμιση. Είναι χαρακτηριστική η θέση του Αθ. Ευταξία, βουλευτή Φθιώτιδας, ο οποίος εναντιώθηκε στην αναγκαστική απαλλοτρίωση των

²⁷ Πρακτικά τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς, Περίοδος Κ, Σύνοδος Δ, Α τόμος, Συνεδριάσις Δ τῆς 24^{ης} Νοεμβρίου 1919, σ. 10.

μοναστηριακών κτημάτων, γιατί αυτό θα αποτελούσε μεγάλο πλήγμα σε βάρος του Γενικού Εκκλησιαστικού Ταμείου που διαχειριζόταν την εκκλησιαστική περιουσία και ανέμενε να περιέλθουν τα κτήματα των διαλυμένων Μονών στη δικαιοδοσία του. Ο Ευταξίας αναφέρθηκε και στην αντίρρηση που εξέφρασε η Ιερά Σύνοδος με υπόμνημά της στις 27 Νοεμβρίου 1919. Παρά το γεγονός ότι θεωρούσε τη ρύθμιση αντισυνταγματική δεν στάθηκε μόνο σε αυτό το επιχείρημα, αλλά επικαλέστηκε τη συνδρομή της εκκλησίας που «...διέσωσε τήν γλῶσσαν καί τόν ἔθνισμόν...» των Ελλήνων, ενώ μίλησε και για την αδικία που θα υφίστατο η εκκλησία, εφόσον η περιουσία της μοναστηριακής γης θα εκτιμούνταν με βάση τις προπολεμικές αξίες, μιας εποχής κατά την οποία το νόμισμα είχε χάσει το 40% της αξίας του. Ο Δ. Μαλλιόπουλος, βουλευτής Τρικάλων, αντιτάχθηκε στη διανομή κτημάτων σε πρόσωπα άσχετα με τις γεωργικές εργασίες, καθώς θεώρησε πως αυτή η πρακτική θα περιόριζε την αγροτική παραγωγή. Ενστάσεις, επιπλέον, εξέφρασε και για τα εμπόδια που έθετε το Υπουργείο Γεωργίας στην απευθείας πώληση στρεμμάτων από τους ιδιοκτήτες στους ακτήμονες γεωργούς, μομφή που αρνήθηκε ο Γ. Καφαντάρης. Ο βουλευτής Λαρίσης, Ι. Γκέκας, ζήτησε την κατάργηση της *συνεταιριστικής αλληλεγγύης*²⁸ και παρατήρησε πως οι διάφοροι επαγγελματίες θα μπορούσαν να λάβουν κτήματα, μόνο στην περίπτωση κατά την οποία κατοικούσαν στο χωριό και όχι για κάθε ένα που θα εγκαθίσταντο σε αυτό.²⁹

Στις αιτιάσεις των αντιτιθέμενων στις αναγκαστικές απαλλοτριώσεις απάντησε ο Καφαντάρης ο οποίος έδωσε εξηγήσεις σχετικά με το ζήτημα της *αλληλεγγύης*: αφενός δήλωσε πως οι συνεταιρισμοί θα έχουν τη δυνατότητα να υλοποιήσουν το έργο τους, χωρίς απαραίτητα να τους συνδράμει οικονομικά το κράτος, αφετέρου ισχυρίστηκε πως η προσαύξηση του 30% στην τιμή των κτημάτων είναι αρκετή, μιας και οι τιμές των αγροτικών εκτάσεων έχαναν σταδιακά την αξία τους. Προς επίρρωση της θέσεώς του αξιοποίησε το παράδειγμα της Αγγλίας, όπου

²⁸ Για την αλληλέγγυα ευθύνη το άρθρο 22 του νόμου 602/1914 στο Έφημερίς τής Κυβερνήσεως του Βασιλείου τής Ελλάδος, Τεύχος Α, αρ. 33, Αθήναι τῇ 24ῃ-01-1915, σ. 23 και Π.Σ. Αβδελίδης, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα. Ιστορική εξέλιξη και δράση. Προβλήματα και προοπτικές ανάπτυξης*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1986, σσ. 52-53 όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά πως η *αλληλεγγύη* αποτελούσε εγγύηση για την Εθνική Τράπεζα η οποία ενδιαφερόταν να παρέχει πιστώσεις στους αγρότες.

²⁹ Πρακτικά τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς, Περίοδος Κ, Σύνοδος Δ, Α τόμος, Συνεδρίασις ΚΘ τῆς 23^{ης} Ἰανουαρίου 1920, σσ. 8-9.

δόθηκε τριάντα ως 40% αύξηση στις προπολεμικές τιμές. Ο Ελ. Βενιζέλος έλαβε τον λόγο για να υποστηρίξει το αγροτικό νομοσχέδιο τονίζοντας τον μεγάλο κίνδυνο που διέτρεχε η κοινωνική τάξη, εφόσον ορισμένες ομάδες που εναντιώνονταν στο κοινωνικό καθεστώς και επιθυμούσαν την κατάρρευσή του προσεταιριζόνταν αγρότες και εργάτες. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστική η επισήμανσή του, τόσο προς όσους αποτελούσαν τη δεξιά πτέρυγα του κόμματός του, όσο και προς εκείνους που αποτελούσαν την αριστερά, αναφορικά με την πρωτοβουλία της κυβέρνησης και τον κίνδυνο που αυτή διέτρεχε εξαιτίας της να διασπαστεί.³⁰

Ο νόμος δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 28 Φεβρουαρίου 1920 και τέθηκε την επομένη σε ισχύ.³¹ Οι πρώτοι μήνες της εφαρμογής του, όμως, ανέδειξαν νέες δυσκολίες και νέες καθυστερήσεις, προκαλώντας εκ νέου συζητήσεις για την αγροτική μεταρρύθμιση και τις σκοπιμότητές της. Ο Δ. Βογαζλής, επίτροπος επισιτισμού, διευθυντής του Α τμήματος του νεοσυσταθέντος τότε τμήματος Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας, παραχώρησε συνέντευξη για το ζήτημα της εφαρμογής τους αγροτικού νόμου και για την πορεία του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα. Ο δημοσιογράφος αρχικά διερωτήθηκε για την πιθανή πτώση της παραγωγής σιταριού στην Ελλάδα ως συνέπεια της εφαρμογής του. Ο επίτροπος επισιτισμού επισήμανε πως σίγουρα η αλλαγή που σημειωνόταν θα κλόνιζε την ελληνική οικονομία με δεδομένο ότι πρώην ακτήμονες θα βρίσκονταν στη θέση ιδιοκτητών, χωρίς ωστόσο να έχουν στην κατοχή τους τα απαραίτητα εφόδια, αποδίδοντας περισσότερο τον «κλονισμόν» στη λογική ύπαρξη μιας μεταβατικής περιόδου, έως ότου η αγροτική οικονομία ανακτήσει τη δυναμική της. Αναφορικά με την πιθανή μείωση της παραγωγής ο ίδιος επικαλέσθηκε

³⁰ Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΛΑ τῆς 27^{ης} Ἰανουαρίου 1920, σσ. 4-7. Ο λόγος του Βενιζέλου υπήρξε χαρακτηριστικός και ενδεικτικός για τη διείσδυση των σοσιαλιστικών ιδεών στον αγροτικό χώρο και για αυτό απευθυνόμενος στους ιδιοκτήτες επεσήμανε τους κινδύνους που διέτρεχε το κοινωνικό καθεστώς από την προπαγάνδα των «ανατρεπτικῶν στοιχείων»: «Ἐάν παρακολουθῇτε ἀπό τινός τήν ἐργασίαν ἢ ὁποία γίνεται ὑπό τῶν ἀνατρεπτικῶν στοιχείων ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀποκατάστασιν τῶν ἀκτημόνων καλλιεργητῶν, θά ἰδῇτε ὅτι τίποτε δέν τά ἀπασχολεῖ περισσότερο ἀπό αὐτό. Καί προσπαθοῦν νά τοῦς πείσουν ὅτι ἡ ἀστική κοινωνία, προσφέρουσα εἰς αὐτούς τήν ἀποκατάστασιν τοῦς δένει τόν χαλινόν καί εἰς τίποτε ἄλλον δέν ἀποβλέπει ἢ νά ἀποσπάσῃ αὐτούς ἀπό τήν ὁμάδαν τῶν ἀνατρεπτικῶν στοιχείων καί τίποτε ἄλλον δέν ἀπασχολεῖ αὐτήν ἢ νά ἴδῃ τήν ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως ταύτης τῆς μεγάλης τήν ὁποίαν ἀποτεοῦν οἱ καλλιεργηταί τῆς γῆς».

³¹ Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, Τεύχος Α, αρ. 49, Ἀθῆναι, τῇ 28η-2-1920, σσ. 453-467.

τα αποτελέσματα της αναδιανομής που είχε ήδη ξεκινήσει στην Μακεδονία, παραθέτοντας εξαιρετικά υψηλά ποσοστά για συγκεκριμένες περιοχές, χωρίς να αναφέρεται στην πηγή όλων αυτών των στοιχείων. Άξια λόγου ήταν και η επισήμανση για την απαλλοτρίωση του τσιφλικιού της Παλλήνης η οποία εξάρθηκε ως παράδειγμα για την αύξηση της παραγωγής του μετά την απαλλοτρίωση. Σύμφωνα με την έκθεση του επιτρόπου του συνεταιρισμού της Παλλήνης, ενός υπαλλήλου ο οποίος κατείχε θέση οικονομικού συμβούλου σε διάφορους συνεταιρισμούς, ο αριθμός των στρεμμάτων για την παραγωγή σιτηρών από 352 σε ένα έτος αυξήθηκαν σε 1404, ενώ επεκτάθηκαν οι αμπελοφυτείες, η ορνιθοτροφία, η κτηνοτροφία, η μελισσοκομία. Για αυτό ακριβώς τον λόγο υπήρξε αισιόδοξος για τα αποτελέσματα των απαλλοτριώσεων της Θεσσαλίας.³²

Όσον αφορά στην αυτοκαλλιέργεια, ο Βογαζλής, ήταν σαφής. Οι αυτοκαλλιεργούμενες εκτάσεις ήταν μόλις δύο επί τοις εκατό και κηρύχθηκαν απαλλοτριωτέες, επειδή δεν παρουσίαζαν κανένα απολύτως ενδιαφέρον. Αυτό, βεβαίως, δεν εξηγούνταν. Ο επίτροπος ωστόσο συνέχιζε αναφερόμενος σε μια διαδικασία που διεξαγόταν, χωρίς καθυστερήσεις, στην Θεσσαλία, στην οποία δραστηριοποιούνταν τέσσερις Επιτροπές Απαλλοτριώσεων από τις δέκα που είχαν δημιουργηθεί για όλη τη χώρα. Αυτές οι επιτροπές αποτελούνταν από γεωπόνους και είχαν ως επικεφαλής τον πρόεδρο των Πρωτοδικών, ο οποίος αποφάσιζε και για το ύψος της αποζημίωσης του προς απαλλοτρίωση κτήματος. Ενώ ο Ν. 2052 είχε τεθεί σε εφαρμογή από την 1η Μαρτίου 1920 και μέσα σε δύο μήνες είχαν απαλλοτριωθεί εικοσιπέντε αγροκτήματα, η σοδειά δεν έφτανε πάντα στα χέρια των αγροτών, καθώς αργούσαν οι διατυπώσεις σχετικές με το ύψος του αντιτίμου κάθε αγροκτήματος και της σοδειάς του, των ποσών που ορίζονταν από την κείμενη νομοθεσία και έπρεπε να

³² Ο επίτροπος επισιτισμού διαπίστωνε πως οι αλλαγές που συντελούνταν στον αγροτικό χώρο θα είχαν κάποιες αρνητικές συνέπειες για την αγροτική οικονομία, αλλά δεν φαινόταν να γνώριζε ή να υπολόγιζε τις δυσμενείς οικονομικές συνέπειες που είχε προκαλέσει ο πόλεμος στη γεωργία, μιας και η πτώση της παραγωγής ορισμένων αγροτικών προϊόντων, μεταξύ αυτών και του σιταριού, φανέρωνε τη γενική αδυναμία των ευρωπαϊκών οικονομιών να επανέλθουν στην πριν από τον πόλεμο εποχή. Οι κρατικές παρεμβάσεις εν καιρώ πολέμου είχαν ήδη αποδειχθεί αλυσιτελείς και μάλλον η πρόθεση του ελληνικού κράτους να ολοκληρώσει την αγροτική μεταρρύθμιση στις αρχές του 1920 θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως μια απόπειρα του ίδιου να θέσει τις βάσεις της επανεκκίνησης της αγροτικής οικονομίας. Erik Buyst and Piotr Franaszek, Sectoral developments, 1914-1945, in *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, v. 2 1870 to the Present, Stephen Broadberry and Kevin H. O'Rourke(eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2010, pp. 213-216.

κατατεθούν μετρητά στο Δημόσιο από τους συνεταιρισμούς. Το ελληνικό κράτος είχε συστήσει ήδη από το 1917 σε αυτούς να καταθέτουν τις οικονομίες των μελών τους στο Ταμιευτήριο ή να αγοράζουν ομολογίες δημοσίου, για να αποφέρουν στους αγρότες ορισμένα οικονομικά οφέλη και για να μπορούν να καταθέτουν το αντίστοιχο ποσό που απαιτούνταν μετρητοίς, αλλά τίποτα από αυτά δεν εφαρμόστηκε, εφόσον πολλοί συνεταιρισμοί δεν το έπραξαν. Για αυτούς βεβαίως το κράτος είχε μεριμνήσει «πατρικῶς», όπως τονιζόταν από τον Δ. Βογαζλή. Τέλος, ο ίδιος αναφέρθηκε και στις μεταβιβάσεις που γίνονταν απευθείας από τους τσιφλικούχους σε αγρότες οι οποίες υπήρξαν ευάριθμες, με δεδομένο ότι αρκετοί ιδιοκτήτες δεν διευκόλυναν τους αγρότες όσον αφορά στην καταβολή του απαιτούμενου τιμήματος· πολλές φορές οι γαιοκτήμονες πωλούσαν τα κτήματα σε άτομα τα οποία δεν είχαν δικαίωμα αποκατάστασης σύμφωνα με τον νόμο, ενώ δεν έλειπαν και οι υπερβολές εκ μέρους των αγροτών τις οποίες δεν μπορούσαν να αποδεχτούν οι τσιφλικούχοι.³³

Επιπλέον, το ζήτημα της εκμισθώσεως δημοσίων κτημάτων, εδαφών που ανήκαν σε μονές και φιλανθρωπικά ιδρύματα καθοριζόταν με εκτελεστικό διάταγμα του αγροτικού νόμου σύμφωνα με το οποίο αποτρεπόταν η μεσιτεία, εφόσον ο ρόλος των συνεταιρισμών γινόταν πιο συγκεκριμένος και εν πολλοίς καθοριστικός.³⁴ Το

³³ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 174, 1920, 29 Ιουνίου, σ. 3. Αυτοκαλλιέργεια ή αυτοκαλλιεργούμενες εκτάσεις ήταν είτε όσες καλλιεργούνταν από εργάτες(κουλουκστήδες), μισθωτές ή πακτωτές είτε όσες καλλιεργούνταν από τους ίδιους του ιδιοκτήτες δι' αυτεπιστασίας. Προφανώς στο σημείο αυτό γίνεται λόγος για τους τελευταίους και σε καμία περίπτωση για τις δύο πρώτες κατηγορίες, καθώς το ποσοστό που αναφερόταν ήταν πολύ μικρό. Δες Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην Ιστορία της Ελληνικής Αγροτικής Οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012, σσ. 153-154. Στις σελίδες αυτές μάλιστα επισημαίνεται ο σημαντικός ρόλος των Επιτροπών Απαλλοτρίωσης και πως εξαιτίας της δημιουργίας των μικροϊδιοκτησιών οι μισθοί όσων συνέχιζαν να εργάζονται σε μεγάλες ιδιοκτησίες θα αυξάνονταν, ενώ η διατήρηση ορισμένων τέτοιων θα συνέτεινε στην ενίσχυση της εκμηχάνισης των καλλιεργειών.

³⁴ Η έμφαση που δινόταν στους συνεταιρισμούς διαπιστωνόταν και από τη συνεχή αύξηση του αριθμού τους. Μεταξύ 1919-1920 ο Κλήμης διαπίστωνε πως είχε σημειωθεί μια αύξηση σχεδόν 21,94% στους γεωργικούς συνεταιρισμούς την ίδρυση των οποίων παρέθετε ανά μήνα. Πιο συγκεκριμένα, επεσήμαινε πως στα τέλη του 1920 ο αριθμός των γεωργικών συνεταιρισμών προσέγγιζε του χιλίους-εκατό εβδομήντα-έναν, διακόσιους πενήντα-επτά περισσότερους από το 1919. Δες Αριστ. Ν. Κλήμης, *Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα. Οραματισμοί-Υποδείξεις-Προσπάθειες-Πραγματοποιήσεις-Νέες Επιδιώξεις μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα. Ιστορική αναστήλωση-Παρουσίαση και Ανθολογία από τα βασικά-χαρακτηριστικά κείμενα*, τόμος Α' *Συνεργασίες-*

συγκεκριμένο διάταγμα επέτεινε το συνεταιριστικό πνεύμα, εφόσον κάθε συνεταιρισμός συνδιαχειριζόταν το κάθε αγρόκτημα με τον αγρότη, παρέχοντας πολύτιμες συμβουλές τόσο για την ανάπτυξη των καλλιεργειών όσο και για την κτηνοτροφία. Οι εκμισθώσεις επιτρέπονταν σε κτήματα που ανήκαν στο ελληνικό Δημόσιο, σε κτήματα που αποτελούσαν περιουσιακό στοιχείο διαλυμένων Μονών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Με αυτόν τον τρόπο το κράτος παρενέβαινε και τα παραχωρούσε από ενάμιση ως και πέντε χρόνια σε αγρότες που μπορούσαν να πληρώσουν ενοίκιο με δόσεις. Η συγκεκριμένη «απλοποίηση» έδινε τη δυνατότητα να δημιουργηθεί ένα στάδιο μεταβατικό, έως τη στιγμή που θα υλοποιηθεί το τελικό, που δεν ήταν άλλο από την απαλλοτρίωση και τη μεταβίβαση του αγροκτήματος στον ενδιαφερόμενο αγρότη. Η διαδικασία παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς οι εκμισθωτές υποχρεώνονταν να ιδρύσουν συνεταιρισμό και κατόπιν οι ενδιαφερόμενοι για αυτά τα κτήματα να καταθέσουν αίτηση στο Γραφείο Εποικισμού ή στον οικονομικό έφορο της περιοχής μαζί με τα κατάλληλα έγγραφα που αποδείκνυαν σε ποιον και με ποιο αντίτιμο είχε νοικιαστεί τα προηγούμενα χρόνια το συγκεκριμένο τμήμα. Η συγκεκριμένη όμως οργάνωση προκάλεσε το σχόλιο της *Πατρίδος* με το οποίο προειδοποιούσε το κράτος για το ενδεχόμενο οι συνεταιρισμοί αυτοί να λειτουργήσουν ως άλλα εργατικά σωματεία και να προκαλέσουν προβλήματα.³⁵

Συνεταιρισμοί-Προσυνεταιρισμοί από την Αρχαιότητα μέχρι και το 1922, Αθήνα: Ι. Πίτσιλος, 1985, σσ. 434-435. Ο Ν. 2151/1920 διαμόρφωσε τις σχέσεις που υπήρχαν ανάμεσα στα σωματεία και στους συνεταιρισμούς, δες Έφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Τεύχος Α, αρ. 77, Αθήναι, τη 6η Απριλίου 1920, σσ. 777-779, ενώ με τον νόμο «Περί επαγγελματικών σωματείων» αρ. 9 εδ. 2 οριζόταν πως στα αγροτικά επαγγελματικά σωματεία θα συμμετείχαν ιδιοκτήτες, μισθωτές και καλλιεργητές της γης. Αντίθετα, δεν θα μπορούσαν κατά το εδ. 1 του ίδιου άρθρου στα εργατικά και επαγγελματικά σωματεία να συμμετέχουν εργάτες και εργοδότες. Αξιοσημείωτο είναι επίσης πως στον ίδιο νόμο δεν εννοιολογούνται οι διαφορετικές έγγιες σχέσεις, σε αντίθεση με τον καθαρό ορισμό του περιεχομένου των εννοιών εργάτης και εργοδότης στα εδ. 3 και 5 αντίστοιχα. Αυτό επισημαίνεται για να εκφραστεί ο από μέρος μας προβληματισμός σχετικά με το αν οι σχέσεις αυτές ήταν όντως ξεκάθαρες. Έφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Τεύχος Α, αρ. 112, Αθήναι, τη 20η Μαΐου 1920, σσ. 1030-1040. Ο Πετμεζάς εξέφρασε την πεποίθηση πως οι συνεταιρισμοί δεν θεμελιώθηκαν στη βάση ενός αιτήματος από ένα ισχυρό αγροτικό κίνημα, αλλά λειτούργησαν ως «...ο βασικός μοχλός της κρατικής και τραπεζικής παρέμβασης με στόχο τη «φτηνή» και ασφαλή χρηματοδότηση της παραγωγής...», δες Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό. π., σ. 213.

³⁵ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 202, 1920, 27 Ιουλίου, σ. 3.

Η πολιτική σύγκρουση γινόταν πιο έντονη όσο πλησίαζε ο καιρός των εκλογών και η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε να αντιπαρατεθεί όχι μόνο το πρόγραμμα της «Ήνωμένης Αντιπολιτεύσεως», αλλά και σε αυτό του ΣΕΚΕ. Ο Γ. Κορδάτος σε άρθρο του επιχείρησε να αποδομήσει τη «φιλαγροτική» πολιτική του ΚΦ. Πιο συγκεκριμένα, θεώρησε πως ενώ ο συγκεκριμένος νόμος επιδίωκε να περιστείλει τη γραφειοκρατία, δεν προσέφερε τίποτα προς αυτήν την κατεύθυνση. Διαφωνούσε στον επιλεγόμενο τρόπο εκτίμησης των περιουσιών, καθώς θεωρούσε τις επιτροπές και τα πρόσωπα που τις απάρτιζαν ιδιαίτερος εξειδικευμένα για να φέρουν σε πέρας ένα δύσκολο έργο με οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις, για τις οποίες δεν είχαν καμιά γνώση. Παράλληλα, εναντιωνόταν στην προσαύξηση της τιμής του τσιφλικιού κατά τριάντα τοις εκατό, θεωρώντας πως το μέτρο αυτό ευνοούσε τους ιδιοκτήτες. Το σκεπτικό του ολοκληρωνόταν με την υπογράμμιση της αδυναμίας του Καφαντάρη να αλλάξει ριζικά τον νόμο 1072 του Α. Μιχαλακόπουλου και θεωρούσε πως η μεγάλη και μικρή ιδιοκτησία καθώς και ο οικογενειακός χαρακτήρας που αποκτούσε η πρώτη ήταν «...σημεῖα ἀσταθῆ διὰ τὴν φιλαγροτικὴν πολιτικὴν τῆς Κυβερνήσεως, ἐπικίνδυνα δέ διὰ τὸν ἀπελευθερούμενον ἀγρότη...».³⁶

Η Πατρίς παραμονές των εκλογών δημοσίευσε το αγροτικό πρόγραμμα του Κόμματος Φιλελευθέρων αντιπαραβάλλοντάς το με το πρόγραμμα του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος. Τα δύο προγράμματα συνέπιπταν, σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου, και ουσιαστικά για εκείνον το συγκεκριμένο κόμμα κατερχόταν στις εκλογές με ένα πρόγραμμα που εν πολλοίς αποτελούσε τον πυρήνα της πολιτικής των Φιλελευθέρων. Ο *Αγροτικός* συνόψιζε σε δώδεκα σημεία όλα εκείνα τα μέτρα που έμελλαν να πραγματοποιήσουν οι Φιλελεύθεροι και δεν προβλέπονταν στον αγροτικό νόμο, έτσι όπως αυτός παρουσιάστηκε από τον Δ. Βογαζλή στο περιοδικό *Νέος Αιών*.³⁷ Λίγες μέρες αργότερα επανερχόμενος στο θέμα ο *Αγροτικός* διαπίστωνε πως, ενώ οι βασικοί άξονες τόσο του προγράμματος των κομμουνιστών όσο και των φιλελευθέρων είναι ίδιοι, εντοπίζονταν διαφοροποιήσεις σε τρία σημεία, καθώς οι κομμουνιστές ήταν υπέρ της δήμευσης των αγροκτημάτων, της κοινοκτημοσύνης και της απάλειψης των υποθηκών, πράγμα που σήμαινε την εθνικοποίηση των γαιών. Τέλος, αναφερόταν και στην περίθαλψη αρρώστων, παιδιών

³⁶ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα: Μπουκουμάνης, 1973, σσ. 221-229.

³⁷ Εφημερίδα Πατρίς, φ. 286, 1920, 20 Οκτωβρίου, σ. 3 και Δ. Βογαζλής, «Τό αγροτικόν ζήτημα εἰς τόν Νομόν Τρικκάλων», στο περιοδικό *Νέος Αιών*, τ. 52-59, Αθήνα, 1919.

και γερόντων που αποτελούσε κεντρικό άξονα του προγράμματός τους. Στην ανάλυσή του ο *Αγροτικός* αναφέρθηκε αφενός στην έλλειψη «*προπαιδείας*» όσον αφορά στην αυτοδιοίκηση των αγροτών και θεώρησε το ζήτημα της περίθαλψης «*γενικού ενδιαφέροντος*». Τέλος, έκανε λόγο για την ιστορικότητα του αγροτικού προβλήματος καταλήγοντας πως οι Φιλελεύθεροι υλοποίησαν πλήρως τα όσα είχαν υποσχεθεί, ενώ για τα τρία σημεία διαφοράς εξέφρασε την άποψη πως δεν είναι δυνατό να εφαρμοστούν.³⁸

Ο αγροτικός νόμος φαινόταν ότι προκαλούσε ανησυχία και εντός των κόλπων του Κόμματος των Φιλελευθέρων και για αυτό ο Ελ. Βενιζέλος έσπευσε για μία ακόμα φορά να υπεραμυνθεί της πρωτοβουλίας της κυβέρνησης και να προχωρήσει ένα βήμα παραπάνω, υπογραμμίζοντας πως η διεύρυνση της ιδιοκτησία αποτελούσε ένα μέτρο προς όφελος της κοινωνικής συνοχής. Είναι χαρακτηριστικές οι δηλώσεις του Ελ. Βενιζέλου στο πλαίσιο γεύματος που παρατέθηκε προς τιμήν του στην Πάτρα. Εκεί ο έλληνας πρωθυπουργός εκφώνησε λόγο στον οποίο επιχείρησε να παρουσιάσει τα πεπραγμένα της κυβέρνησής του και να εκθέσει τα μέτρα που επρόκειτο να λάβει για τη διασφάλιση της συνέχειας του συγκεκριμένου έργου. Έτσι, μεταξύ άλλων, έκανε λόγο για την αγροτική πολιτική που ασκήθηκε και στα όσα έμελλε ακόμα να γίνουν. Αφού αναφέρθηκε στην προσπάθεια της αποκατάστασης των ακτημόνων και στην επίλυση του εμφυτευτικού ζητήματος,³⁹ επισήμανε την πρόθεσή του για την εντός δύο-τριών ετών πλήρη αποκατάσταση όλων των ακτημόνων σε Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία. Στρεφόμενος στους συντηρητικούς του κόμματός του και σε όσους δεν αντιμετώπιζαν θετικά την εξέλιξη αυτή δήλωσε πως το συγκεκριμένο μέτρο δεν είναι ριζοσπαστικό ή επαναστατικό, αλλά

³⁸ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 290, 24 Οκτωβρίου 1920, σ. 3.

³⁹ Οι εμφυτευτές ήταν αγρότες που αναλάμβαναν να καλλιεργήσουν με δικά τους μέσα ανεκμετάλλευτα κτήματα μονών ή ιδιωτών, κυρίως στην Πελοπόννησο και την Αττική. Ο αγρότης έπρεπε να αποδίδει ως και τριανταπέντε τοις εκατό του ακαθόριστου προϊόντος στον ιδιοκτήτη, σύμφωνα με τον εμφυτευτικό κανόνα. Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 158, 13 Ιουνίου 1920, σ. 2 και Μυλωνάς Αλέξανδρος, *Η αγροτική νομοθεσία και η προταθείσα μεταρρύθμισή της*, Έν Αθήναις: Μαντζεβελάκης Μ., 1922. Για τον εμφυτευτικό κανόνα δεσ Ferdinand Mackeldey, *Εγχειρίδιον τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, Γ. Α. Ράλλη και Μ. Ρενιέρη(μτφ.), Έν Αθήναις: Τυπογραφεῖον Κ. Ράλλη, 1838, σσ. 132-133. Το εμφυτευτικό ζήτημα δεν απασχολούσε μόνο το ελληνικό κράτος, αλλά υπήρξε μια μορφή εκμετάλλευσης της γης και σε άλλα κράτη της Ευρώπης, στις ΗΠΑ και σε χώρες όπως η Κίνα και η Ινδία. Τ. J. Byres(ed.), *Sharecroppers and Sharecropping*, London: Franc Cass and Company Ltd., 1983.

συντηρητικό, γιατί η αναγνώριση του δικαιώματος στην ιδιοκτησία είναι πολύ παλιό και σχεδόν παγκόσμιο. Με αυτόν τον τρόπο πίστευε ότι θα διασφαλιζόταν η εσωτερική γαλήνη αλλά και η κυριαρχία της Ελλάδας στις νέες χώρες.⁴⁰

Την ίδια περίπου περίοδο οι αγρότες της Θεσσαλίας και της Αττικοβοιωτίας κατέδειξαν την πρόθεσή τους να προστατέψουν τα δικαιώματά τους, γεγονός που επιβεβαιώνεται από την πρόθεσή τους να οργανωθούν και συντονισμένα να δράσουν, διαμηνύοντας την πρόθεσή τους να υλοποιηθούν οι απαλλοτριώσεις και να δοθούν λύσεις σε άλλα ζητήματα που τους απασχολούσαν. Πιο αναλυτικά, η εφημερίδα *Πατρίς* δημοσίευσε τηλεγράφημα το οποίο στάλθηκε από τον Βόλο με το οποίο πληροφορούσαν πως οι γεωργικές ενώσεις της Θεσσαλίας από κοινού με αυτή του Πηλίου «...συνέπηξαν Πανθεσσαλικήν αγροτική Ένωσιν ως βάσιν τῆς πανελληνίου οργανώσεως τῆς αγροτικῆς τάξεως». Η Πανθεσσαλική Αγροτική Ένωση εξέλεξε δωδεκαμελή διοικούσα επιτροπή και αυτή με τη σειρά της προέβηκε στην εκλογή πενταμελούς εκτελεστικής επιτροπής που επιφορτιζόταν με τη διαχείριση των ζητημάτων που αφορούσαν τους αγρότες σύμφωνα με τις επιθυμίες τους. Η οργάνωση αυτή είχε ως στόχο την αποκατάσταση των ακτημόνων και τη μετατροπή τους σε μικροϊδιοκτήτες, αλλά και την εν γένει επίλυση όλων των κεντρικών προβλημάτων που απασχολούσαν την αγροτική τάξη, όπως η αγροτική ασφάλεια, η μείωση της φορολογίας των φτωχότερων αγροτών, η αύξηση της παραγωγής, η εκπαίδευση και «...ή ἐν γένει βελτίωσις τῆς καταστάσεως τῶν ἀγροτῶν οἵτινες μέ πλήρη

⁴⁰ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 292, 26 Οκτωβρίου 1920, σ. 2. «Εἰς τὰς Νέας ἰδίως Χώρας ἔχομεν πληθυσμούς ἐκτός τῶν καθαρῶς Ἑλληνικῶν, τῶν μέ καθαρὰ καί ἀκραιφνῇ καί Ἑλληνικὴν συνείδησιν, ἔχομεν πληθυσμούς πολλοὺς συνειδήσεως ἐθνικῆς ὕδαροϋς, οἱ ὅποιοι θὰ προσέλθωσι ὀριστικῶς πρὸς τὸ Κράτος ἐκεῖνον, τὸ ὁποῖον θὰ λύσῃ τὸ τόσο ζωτικόν δι' αὐτοὺς ἀγροτικόν ζήτημα. Πρέπει νὰ γνωρίζετε ὅτι ἐάν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν οἱ Βούλγαροι ἐν Μακεδονίᾳ ὑπερτέρουν ἡμᾶς εἰς τὸ ἔργον τῆς προπαγάνδας, εἶχον ἐπιτύχη τοῦτο ἐκτός ἄλλων λόγων καί διότι εἶχον τὴν πρόνοιαν νὰ κηρύξωσιν ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς εἰς τὸν Μακεδονικὸν λαόν ὅτι ἐρχόμενοι εἰς τὴν Μακεδονίαν ἔχουν νὰ λύσωσι ἀμέσως τὸ ἀγροτικόν ζήτημα διὰ τῆς κατανομῆς τῶν τσιφλικίων μέ εὐλόγον βεβαίως ἀποζημιώσιν πρὸς τοὺς καλλιεργοῦντας αὐτὰ χωρικοὺς. Καί εὐρέθην εἰς τὴν ἀνάγκην ἀποτεινόμενος εἰς ἀντοπροσώπους τῆς δεξιᾶς πτέρυγος τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, ὅταν ἐδυσφόρουν διὰ τὸν νόμον τοῦτο καί τᾶς εὐεργετικὰς τοῦ νόμου διατάξεις ὑπὲρ τῶν κολλήγων νὰ τῆς εἶπω: μάθετε ὅτι καί ἡ ἐνέργειά μου αὕτη, τὴν ὁποίαν ἴσως κρίνετε ὡς ἐνέργειαν ρίζοσπαστικὴν ἢ ἐπανταστατικὴν, εἶνε ἐνέργειαν κατ' ἐξοχὴν συντηρητικὴν, εἶνε τόσον ζωηρόν, εἶνε τόσον ἀκατάσχετον τὸ αἶσθημα τοῦ καλλιεργούντος τὴν γῆν, ὅτι πρέπει ἡ γῆ νὰ ἀνήκῃ εἰς αὐτόν, εἶνε τόσον παγκόσμιον το αἶσθημα αὐτό, ὥστε δέν ἦτο δυνατόν νὰ ἀποτελέσῃ ἐξαίρεσιν ἢ Ἑλλάς».

συνείδησιν τῶν δικαιωμάτων των θα ἐπιδιώξουν να φθάσουν τὴν ἐμπρέπουσαν αὐτοῖς θέσιν ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ Πολιτείᾳ».⁴¹

Ἡ *Πανθεσσαλικὴ Ἀγροτικὴ Ἐνωσις* συμμετείχε –ίσως ὄχι τόσο ἄμεσα– στην πολιτικὴ αντιπαράθεση λαμβάνοντας θέση για ἓνα ζήτημα που εγείροταν ἀπὸ τὴν Ἡνωμένη Ἀντιπολίτευση καὶ αφορούσε τις αυτοκαλλιέργειες. Με τηλεγράφημά της κατήγγειλε τις πρακτικὲς τῶν μαγαλογαιοκτημόνων καταλογίζοντάς τους πὼς ἐπιδίωκαν νὰ διατηρήσουν τὴ «*δουλοπαροικία*». Ἀπαντούσαν στὴν κατηγορία πὼς ἡ εφαρμογὴ τοῦ νόμου θὰ ὠφελούσε κυρίως πρόσωπα τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν ἄμεση σχέση με τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή. Ἡ *Ἐνωσις* ἔκανε λόγο γιὰ ἓνα δίκαιο μέτρο που εἶχε ὡς στόχο τὴν ἀποκατάσταση ὅσων ἀσκούσαν ἤδη γεωργικὴ ἐργασία καὶ ἀπέδιδαν τὸν θόρυβο σχετικὰ με τὰ αυτοκαλλιεργούμενα ἐδάφη σὲ ἐκείνους που με ἀπάνθρωπο τρόπο ἐκδίωκαν ἀπὸ τὰ κτήματα τους κολλήγους καὶ ἐναντιώνονταν στὶς ἀπαλλοτριώσεις. Τόνιζαν ὅτι ἡ καθυστέρηση τῆς εφαρμογῆς τοῦ νόμου τοῦ 1917 ἐπέτρεψε στὴν ομάδα τῶν τσιφλικούχων νὰ διαχειριστοῦν τὴ σοδειὰ τοῦ 1918 καὶ τοῦ 1919. Γιὰ αὐτὸ τὸν λόγο ἡ *Πανθεσσαλικὴ Ἀγροτικὴ Ἐνωσις* ἐπρόκειτο νὰ ὁργανώσει συσκέψεις οἱ ὁποῖες θὰ ἀποσκοπούσαν νὰ καταγγείλουν τις καθυστερήσεις τῶν ἐπιτροπῶν ἀπαλλοτριώσεως, στὶς υψηλὲς ἐκτιμήσεις καὶ σὲ μέρος τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου που ἐναντιωνόταν στὴν εφαρμογὴ τοῦ νόμου.⁴²

Ἀντίθετα, στὴν Ἀττικοβοιωτία οἱ ἀγρότες ἐδείχναν νὰ υποστηρίζουν ἀνοιχτὰ τὸ Κόμμα Φιλελευθέρων, προτείνοντάς του πρόσωπα που θὰ μπορούσαν νὰ καταλάβουν μιὰ θέση στὸ ψηφοδέλτιο τῆς ἀντίστοιχης περιφέρειας. Τὸ εὐχαριστήριο ψήφισμα τῆς 30^{ης} Αὐγούστου 1920 τῶν ἀντιπροσώπων τῶν γεωργικῶν συνεταιρισμῶν καὶ τῶν ἐπιτροπῶν που ἀποτελούσαν τὴν «*Ἐνωσιν τῶν Συνεταιρισμῶν τῆς Γεωργικῆς Ἀποκαταστάσεως τῶν Καλλιεργητῶν Ἀττικοβοιωτίας*» καὶ ἐκπροσωποῦσαν δεκαπέντε χιλιάδες οἰκογένειες «*δούλων καὶ ἐλευθέρων καλλιεργητῶν*» ἐξέφραζαν τις εὐχαριστίες γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ ἀγροτικοῦ καὶ ἐμφυτευτικοῦ ζητήματος τόσο στὸν τότε πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο, στὸν υπουργό Γεωργίας Καφαντάρη, στους βουλευτὲς τῆς Ἀττικοβοιωτίας, Θεσσαλίας καὶ Νέων Χωρῶν, ἀλλὰ καὶ στὸν Σπ. Θεοδωρόπουλο ὁ ὁποῖος υπῆρξε ἰδρυτὴς τοῦ συνεταιρισμοῦ καὶ νομικὸς τοῦ σύμβουλος, ἐργαζόμενος γιὰ τὴν ἐπίλυση αὐτῶν τῶν ζητημάτων. Τὸ συγκεκριμένο ψήφισμα εὐελπιστοῦσε πὼς δὲν θὰ καθυστερήσει ἡ

⁴¹ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 337, 09 Δεκεμβρίου 1919, σ. 2.

⁴² Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 159, 14 Ιουνίου 1920, σ. 3.

ίδρυση της επιτροπής απαλλοτριώσεως και εξέφραζε την αλληλεγγύη του συνεταιρισμού στον κοινό αγροτικό αγώνα των αγροτών της Θεσσαλίας και όλης της Ελλάδας «...μέχρις ότου καί ό τελευταῖος δοῦλος τῆς γῆς ἐλευθερωθῇ»⁴³. Ο αγροτικός πληθυσμός φαινόταν πολιτικά ενεργός ακόμα και με προτάσεις τις οποίες έκανε προς το κυβερνών τότε κόμμα, για να συμπεριληφθούν συγκεκριμένα πρόσωπα στα ψηφοδέλτια των Φιλελευθέρων. Συγκεκριμένα, αντιπροσωπεία των αγροτών Αττικοβοιωτίας επέδωσε ψήφισμα στο Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού και στο Υπουργείο Γεωργίας το οποίο αφού εξέφραζε την ευγνωμοσύνη των αγροτών για τον αγροτικό νόμο, ζητούσε την παρέμβαση του πρωθυπουργού για την εκδίκαση της υπόθεσης του απαλλοτριωθέντος τσιφλικιού Καλλιφρονά στο Χαρβάτι Παλλήνης, να παραχωρηθούν τα κτήματα του Αμαλίου Ορφανοτροφείου στον Συνεταιρισμό Ωρωπού και πρότεινε στον αρχηγό του Κόμματος των Φιλελευθέρων στα ψηφοδέλτια να συμπεριληφθούν οι Γ. Δ. Σίδερης, Σπ. Θεοδωρόπουλος, Βασ. Κυρέλλος, Δημοσθένης Σωτηρίου και Λουκάς Κουτσοπέταλος.⁴⁴

Η ήττα της κυβέρνησης Βενιζέλου στις εκλογές του 1920 έφερε νέα δεδομένα στο αγροτικό ζήτημα και οι επαγγελίες της νέας κυβέρνησης για την κατάργηση των νόμων της προηγούμενης με το σκεπτικό ότι αυτές δεν έφεραν την υπογραφή του βασιλιά προκάλεσαν από την αρχή αντιδράσεις στον αγροτικό κόσμο. Η άποψη ότι η «αρχή» της αγροτικής μεταρρύθμισης δεν αμφισβητήθηκε είναι μάλλον αόριστη, εφόσον οι δύο παρατάξεις δεν διαφωνούσαν μεν για τις απαλλοτριώσεις, είχαν όμως ουσιαστικές διαφορές στον τρόπο υλοποίησής τους.⁴⁵ Ο προσωρινός υπουργός Γεωργίας Μαυρομιχάλης με Βασιλικό Διάταγμα ανέστειλε την εφαρμογή της προηγούμενης νομοθεσίας και εμπόδισε την αναγκαστική απαλλοτρίωση δεκαπέντε κτημάτων, εξυπηρετώντας σύμφωνα με την *Πατρίδα* τα συμφέροντα των τσιφλικούχων. Ο ίδιος ο υπουργός προέβη σε απολύσεις πολλών διοικητικών υπαλλήλων –σε αντίποινα προφανώς για τις διώξεις που είχαν γίνει κατά τα προηγούμενα χρόνια από την προηγούμενη κυβέρνηση– και απέτρεψε την απαλλοτρίωση πενήντα περίπου κτημάτων στην Παλαιά Ελλάδα.⁴⁶ Ο γεωργικός σύλλογος Τρικάλων-Καλαμπάκας απέστειλε τηλεγράφημα με το οποίο ζητούσε την

⁴³ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 236, 31 Αυγούστου 1920, σ. 2.

⁴⁴ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 251, 15 Σεπτεμβρίου 1920, σ. 2.

⁴⁵ Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Αθήνα: Πατάκης, 2018, σ. 587.

⁴⁶ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 363, 04 Ιανουαρίου 1921, σ. 1.

ολοκληρωτική απαλλοτρίωση, να μην αποδοθεί το 1/3 των απαλλοτριουμένων κλήρων λόγω της οικονομικής καχεξίας των αγροτών και να εφαρμοστεί η ισοκληρία.⁴⁷

Ο σχεδιασμός της νέας κυβέρνησης, μολονότι δεν είχε πλήρως αποκρυσταλλωθεί προκάλεσε ένα νέο κύκλο συζητήσεων. Από τη γεωργική στήλη της εφημερίδας ΣΚΡΙΠ ο Δ. Λ. Ζωγράφος καλούσε τη νέα κυβέρνηση να αναλάβει δράση, ώστε να ανανεωθεί η γεωργική παραγωγή και εργασία, υποδεικνύοντάς της τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να συντελεστεί. Ο Ζωγράφος θεωρούσε πως ο αγροτικός χώρος δεν είναι «...πεδίο *ν έφαρμογής κοινωνιστικών ιδεών καί άναρχικών πόθων*[...] *δέν έινε άντικείμενον σοσιαλιστικών θεωριών, ούτε δύναται νά στηριχθῇ ποτέ επί έξημιμένων κεφαλών καί άώρων αντιλήψεων*». Θεωρούσε πως η γεωργική εξέλιξη μπορεί να στηριχθεί στους ειδικούς επιστήμονες και στον «*αγνό αγροτικό ενθουσιασμό*» τα οποία συγκατέλεξε στα εκπολιτιστικά προσόντα που μπορούσαν να είναι λυσιτελή.⁴⁸ Η «θετική» σκέψη αντιπαρετίθετο με την «κοινωνιστική», προλειαινόντας το έδαφος για προτάσεις που δεν ήταν ευρύτερα αποδεκτές. Στο επόμενο άρθρο του ο Ζωγράφος απέδιδε στην απουσία γεωργικής παιδείας την έλλειψη επιστημονικών μέσων για τη βελτίωση και την ενίσχυση της αγροτικής παραγωγής. Έκανε λόγο για την αποστολή του Όπκινς, ταγματάρχη και διευθυντή του Γεωργικού τμήματος του Αμερικάνικου Ερυθρού Σταυρού ο οποίος περιόδευσε στην Ελλάδα μαζί με τον λοχαγό του αμερικάνικου στρατού και γεωπόνο Βουγιούκο και οι οποίοι εξέδωσαν ένα βιβλίο με σοφές προτάσεις για την ελληνική γεωργία. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο οι προτάσεις τους δεν είχαν καμιά απήχηση. Ο συνεργάτης του ΣΚΡΙΠ επεσήμανε την ύπαρξη ενός θεσμικού πλαισίου που μπορούσε να εγγυηθεί την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, όπως η σύσταση Γεωργικού Συμβουλίου σύμφωνα με το άρθρο 65 του Ν. 2488 που παρείχε τη δυνατότητα στον εκάστοτε υπουργό να το συγκαλεί κάθε χρόνο και να χρησιμεύει ως ένα γεωργικό συνέδριο ικανό να επιληφθεί την επίλυση του πολυσχιδούς αγροτικού ζητήματος.⁴⁹ Πιθανότατα, η αναφορά αυτή ακολουθούσε το πνεύμα του

⁴⁷ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 372, 13 Ιανουαρίου 1921, σ. 4.

⁴⁸ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 5919, 27 Δεκεμβρίου 1920, σσ. 1-2.

⁴⁹ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 5923, 31 Δεκεμβρίου 1920, σ. 2 στο οποίο αναφέρεται χαρακτηριστικά πως η επίλυση του αγροτικού ζητήματος αφορά ένα σύνολο προσωπικοτήτων, διοικητικών, επιστημόνων, αγροτών, ιδιοκτητών κλπ. Κάνει λόγο για σεβαστές σοσιαλιστικές ιδέες, αλλά θεωρούσε πως αυτές δεν εξυπηρετούν την πρόοδο της χώρας.

προηγούμενου άρθρου και ευελπιστούσε να ενεργοποιήσει τα αντανακλαστικά της πολιτείας εναντίον εκείνων των ιδεών που φαίνονταν να διαδίδονται στον αγροτικό χώρο, επιτείνοντας την ανησυχία για μια κοινωνική έκρηξη. Αυτό άλλωστε γινόταν αντιληπτό και από τις αντιδράσεις των αγροτικών ενώσεων.

Ειδικότερα, η *Πανθεσσαλική Αγροτική Ένωση* συγκάλεσε συνέλευση στον Βόλο και με ψήφισμά της απαίτησε από την κυβέρνηση την άμεση και χωρίς περιστολές εφαρμογή του αγροτικού νόμου, την ολοκληρωτική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας και όλης της Ελλάδας, την παραχώρησή τους στους συνεταιρισμούς και την άμεση διανομή τους, τη διατήρηση των προπολεμικών τιμών για την εκτίμηση της αξίας τους υπό το καθεστώς της διανομής των Στεφανοβικείων, Ζαπείων και Μουφτείων κτημάτων, την από κοινού αποκατάσταση κολλήγων και παρακεντέδων και την κατάργηση της «δουλοπαροικίας», θεωρούσαν αναγκαία τη σύσταση *Γεωργικής Τράπεζας* και εναντιώνονταν στην κατάργηση των συνεταιρισμών. Στην επιστολή τους προς τον υπουργό δήλωναν πως οι αλλαγές προκάλεσαν την επάνοδο των τσιφλικούχων σε εκδικασθέντα τσιφλίκια της Λάρισας, για εξώσεις που συνεχίζονταν να γίνονται και άλλες αυθαιρεσίες οι οποίες οδηγούσαν τους αγρότες σε απόγνωση. Η αντίδραση μάλιστα επεκτάθηκε και στους βουλευτές της Θεσσαλίας στους οποίους υπενθύμιζαν τις ρητές υποσχέσεις τους περί οριστικών και ολοκληρωτικών απαλλοτριώσεων. Τέλος, οι αγρότες σχεδίαζαν να υποστηρίξουν τις θέσεις τους και με συλλαλητήρια.⁵⁰ Συγκεκριμένα, ένα από αυτά έγινε στις 16 Ιανουαρίου στην Καρδίτσα και οι αγρότες επανέλαβαν ακριβώς τα ίδια αιτήματα.⁵¹ Λίγες μέρες αργότερα ο θεσσαλικός κάμπος ανέμενε την εθνοσυνέλευση να αποφασίσει για τα ζητήματα που αφορούσαν τον αγροτικό κόσμο, ο οποίος ήταν έτοιμος να ξεκινήσει νέα συλλαλητήρια.⁵²

Η *Πατρίς* με νέο της άρθρο αναφερόταν αναλυτικά στα κτήματα εκείνα που με βάση το νέο βασιλικό διάταγμα θα παράμεναν αναπαλλοτρίωτα ανεβάζοντας τον αριθμό τους σε 170 στην Παλαιά Ελλάδα.⁵³ Στις 27 Ιαν. η *Πανθεσσαλική Αγροτική Ένωση* καλούσε όλους τους αγρότες να πιέσουν την Εθνοσυνέλευση για να λάβει μια από τις «φιζοσπαστικότερες» αποφάσεις που θα οδηγούσε στην κατάργηση της «δουλοπαροικίας». Την αντίρρησή της εξέφρασε με ψήφισμα και η *Πανφθιωτική*

⁵⁰ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 374, 15 Ιανουαρίου 1921, σ. 2.

⁵¹ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 376, 17 Ιανουαρίου 1921, σ. 2.

⁵² Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 380, 21 Ιανουαρίου 1921, σ. 4.

⁵³ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 386, 27 Ιανουαρίου 1921, σ. 1-2.

Ενωση Γεωργικών Συνεταιρισμών προς την Κυβέρνηση και την Βουλή ζητώντας την άμεση επέμβαση της κυβερνήσεως με δεδομένο ότι οι εξώσεις αγροτών συνεχίζονταν και αρκετοί από αυτούς θα αντιμετώπισαν προβλήματα διαβίωσης εξαιτίας της οποιασδήποτε ολιγωρίας.⁵⁴ Οι αντιπρόσωποι των αγροτικών συνεταιρισμών Αττικοβοιωτίας πραγματοποίησαν νέα συνέλευση της *Ενώσεως Συνεταιρισμών Γεωργικής Αποκατάστασεως των Καλλιεργητών* και αποφάσισαν να αιτηθούν στην κυβέρνηση την επαναφορά των διαταγμάτων για τις απαλλοτριώσεις, την επίσπευση των διαδικασιών απαλλοτρίωσης και τη συμπερίληψη ορισμένων εκτάσεων γης που επιθυμούσαν οι συνεταιρισμοί της περιοχής τους. Παράλληλα, εξέφραζαν την πρόθεσή τους να ενημερώσουν τους βουλευτές της περιφέρειάς τους για την ιδιαιτερότητα του αγροτικού ζητήματος στην περιοχή τους.⁵⁵ Το φιλοκυβερνητικό, όμως, ΣΚΡΙΠ ενημέρωνε με άρθρο του το ευρύ κοινό πως οι απαλλοτριώσεις δεν σταμάτησαν, καθώς κάποιες από αυτές προχώρησαν για ορισμένα κτήματα της Μεσσηνίας, των Τρικάλων και της Αιτωλοακαρνανίας.⁵⁶ Και η ίδια η κυβέρνηση αντιτίθετο στις κατηγορίες αυτές διατρανώνοντας την πρόθεσή της για ένα νέο αγροτικό νόμο περισσότερο επωφελή από αυτόν της κυβέρνησης του Κόμματος Φιλελευθέρων.⁵⁷

Παράλληλα, μέσω του Τύπου συνέχιζαν να εκφράζονται ποικίλοι προβληματισμοί για τη σκοπιμότητα των ενεργειών της νέας κυβέρνησης, αν και κάποιοι -συγκρατημένα ίσως- τις επικροτούσαν. Ο Δ. Ζωγράφος με αφορμή τη σύσταση νέας επιτροπής για το απαλλοτριωτικό ζήτημα εξέφρασε τους φόβους και τις απορίες του, παρά την αισιόδοξη αντιμετώπισή του που οφειλόταν κυρίως στην παρουσία σημαντικών προσωπικοτήτων όπως οι Χασιώτης, Ιασεμίδης, Δανέζος και Μολφέτας. Κρίνοντας τον προηγούμενο αγροτικό νόμο (Ν. 2052) θεωρούσε πως αυτός ήταν ένας «δημευτικός» νόμος που μείωσε την παραγωγή, ενώ επέκρινε και τις αυθαιρεσίες εκείνων των πολιτειακών οργάνων που εκλήθησαν να τον εφαρμόσουν. Για αυτό θεωρούσε πως έπρεπε τα κατάλληλα πρόσωπα να καταλάβουν καίριες θέσεις, ενώ δεν έχασε την ευκαιρία να επισημάνει την ανάγκη τα πρόσωπα που θα επανδρώσουν τον κρατικό μηχανισμό να είναι πρόσωπα απαλλαγμένα από

⁵⁴ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 387, 28 Ιανουαρίου 1921, σ. 2.

⁵⁵ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 5964, 11 Φεβρουαρίου 1921, σ. 4.

⁵⁶ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 5923, 1 Ιανουαρίου 1921, σ. 4.

⁵⁷ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 5954, 1 Φεβρουαρίου 1921, σ. 3.

λενινιστικές ή μπολσεβίκικες ιδέες.⁵⁸ Σε ένα από τα άρθρα του, μάλιστα, είχε εξάρει την προσπάθεια του Σπ. Χασιώτη, τότε Γενικού Επιθεωρητή Γεωργίας και της Ανώτατης Γεωπονικής Σχολής, ο οποίος με τέσσερα υπομνήματά του ασχολήθηκε με τη γεωργική εκπαίδευση. Ο συντάκτης, παρά το γεγονός ότι αναγνώριζε τη συμβολή και άλλων σημαντικών προσωπικοτήτων, απέδωσε στον Χασιώτη τον χαρακτηρισμό «*χαλκέντερος κήρυξ της γεωργικής μας όρμης*», τονίζοντας πως οι προτάσεις του για τη γεωργική εκπαίδευση ήταν καινοτόμες και σε οποιαδήποτε άλλη χώρα θα είχαν γίνει άμεσα αποδεκτές. Ο Ζωγράφος επεσήμανε πως το έργο του Χασιώτη δεν προκάλεσε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ότι τον εξέπληξε η φτώχεια των μέσων που αξιοποιούνταν για την αγροτική μόρφωση του λαού.⁵⁹

Το θέμα των ειδικών τέθηκε και από τον Ευελπίδη ο οποίος από τη γεωργική στήλη του *ΣΚΡΙΠ* κατέκρινε την αδιαφορία για τη γνώμη των ειδικών στα αγροτικά θέματα. Επιπλέον, ο Επιθεωρητής Γεωργίας Στ. Παπανδρέου έκανε λόγο για το ζήτημα της αυτοκαλλιέργειας την έκταση της οποίας είχε υποτιμήσει ο Βογαζλής παλαιότερα. Συγκεκριμένα αναφερόταν στην ύπαρξη αυτοκαλλιεργειών τόσο στη θεσσαλική πεδιάδα, όσο και στις πεδιάδες της Μακεδονίας και της Φθιώτιδας. Η αυτοκαλλιέργεια σύμφωνα με το συντάκτη ήταν συνέπεια του αραιού πληθυσμού και της απουσίας, κατ' επέκταση, εργατικών χεριών για την εκμετάλλευση των γαιών. Για την υποστήριξη της άποψής τους επιστρατεύτηκαν ποικίλα αριθμητικά στοιχεία, αλλά η αξία της παρατήρησής τους δεν βρισκόταν εκεί· ο Παπανδρέου αξιοποίησε τον δημογραφικό παράγοντα για να εξηγήσει την ύπαρξη των αυτοκαλλιεργειών, χωρίς ωστόσο να συνυπολογίζει την απουσία των πιθανών εργατικών χεριών λόγω του πολέμου. Ο ίδιος ήταν υπέρ της «*μεγάλης καλλιέργειας*» η οποία, κατά την άποψή του, παρείχε τη δυνατότητα για εκμηχάνιση της παραγωγής με τη χρήση μεγάλων μηχανών και της εξεύρεσης κεφαλαίων μέσω πιστώσεων, διευκολύνσεις που δύσκολα μπορούσαν να παρέχουν οι συνεταιρισμοί.⁶⁰

Η νέα κυβέρνηση και η απόφασή της να αποσύρει τα διατάγματα περί απαλλοτριώσεων με το σκεπτικό πως αυτά δεν υπογράφηκαν από τον βασιλιά Αλέξανδρο Α' –εξαιτίας της ξαφνικής ασθένειας και του απρόσμενου θανάτου του– έδωσαν την αφορμή να συνεχιστεί η συζήτηση για την επίλυση του αγροτικού

⁵⁸ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 5972, 19 Φεβρουαρίου 1921, σ. 2.

⁵⁹ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 5933, 11 Ιανουαρίου 1921, σ. 2.

⁶⁰ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 5934, 12 Ιανουαρίου 1921, σ. 2.

ζητήματος, χωρίς ωστόσο το αίτημα για απαλλοτριώσεις να αμφισβητηθεί – τουλάχιστον ανοιχτά– από κανέναν. Με λίγα λόγια και η νέα κυβέρνηση είχε υποσχεθεί «δίκαιες» απαλλοτριώσεις, αλλά δεν είχε αποκρυσταλλώσει τις προθέσεις της. Ο υπουργός γεωργίας Γ. Μπαλτατζής από το βήμα της Βουλής βεβαίωνε το ακροατήριό του, έπειτα από σχετική ερώτηση αναφορικά με το εμφυτευτικό ζήτημα, πως θα μελετούσε το θέμα και θα έφερνε νέο νόμο προς ψήφιση.⁶¹ Οι αντιπολιτευτικές, όμως, εφημερίδες εναντιώνονταν σε αυτήν την πρακτική. Χαρακτηριστικό ήταν το άρθρο του Β. Κυρέλλου, τέως βουλευτή Αττικοβοιωτίας του ΚΦ και ενεργού μέλους της *Ενώσεως Συνεταιρισμών Γεωργικής Αποκατάστασεως των Καλλιεργητών Αττικοβοιωτίας* που αντιτασσόταν στην απόφαση της κυβέρνησης να αναστείλει την εφαρμογή του εμφυτευτικού νόμου. Η κριτική, μάλιστα, αυτή φανέρωνε την ουσία της αντιπαράθεσης μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης. Το εμφυτευτικό ζήτημα για τον Κυρέλλο δεν αφορούσε τόσο τους μικρούς ιδιοκτήτες που προστατεύονταν από την κυβέρνηση, γιατί αυτοί προέκυψαν από ένα αντιπερισπασμό που επιχειρήθηκε εκ μέρους των ισχυρών ιδιοκτητών των αμπελουργικών εκτάσεων. Συγκεκριμένα, οι μεγάλοι ιδιοκτήτες που παραχωρούσαν τις εκτάσεις της γης σε εκείνους τους ακτήμονες που επιθυμούσαν να τις καλλιεργήσουν και που θα προσέφεραν όχι μόνο τον προσωπικό τους μόχθο, αλλά και τις όποιες οικονομίες τους, διασφαλίζοντας το δικό τους μέλλον, αλλά και αυτό των οικογενειών τους. Συνεπώς, οι εμφυτευτές εξασφάλισαν για τους απογόνους τους ένα κληρονομικό δικαίωμα, το οποίο με την πρακτική των ιδιοκτητών μάλλον καταστρατηγούνταν.

Ο Κυρέλλος αναφερόταν πιθανότατα στην πρακτική ορισμένων ιδιοκτητών να πωλούν τις εκτάσεις γης τους, όχι μόνο σε όσους τα καλλιεργούσαν και πίστευαν πως θα διατηρούσαν επ' αυτών το «κληρονομικό δικαίωμα», αλλά σε τρίτους –και όπως ισχυριζόταν, τις περισσότερες φορές εικονικά– κατανοώντας πως εν όψει των απαλλοτριώσεων θα εξέλειπε για αυτούς ένα πάγιο έσοδο και η εικονική πώληση σε τρίτους ίσως θα τους παρείχε τη σιγουριά για διαίωνιση του συγκεκριμένου καθεστώτος καλλιέργειας της γης. Έτσι, εξέφραζε την πεποίθηση πως για αυτούς δεν έπρεπε να ληφθεί μέριμνα, λόγω της δολιότητας την οποία επέδειξαν, εφόσον

⁶¹ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 392, 1921, 2 Φεβρουαρίου, σ. 3.

επιχείρησαν να νοθεύσουν το περιεχόμενο του νόμου.⁶² Φυσικά, η στάση αυτή της ελληνικής κυβέρνησης θεωρήθηκε ως υποχώρηση απέναντι στις απαιτήσεις των μεγάλων ιδιοκτητών-τσιφλικούχων.⁶³

Το πρόβλημα επιτάθηκε με την απόφαση της κυβέρνησης να αναβάλει την ψήφιση του αγροτικού νομοσχεδίου και αυτό προξένησε έντονες αντιδράσεις.⁶⁴ Ταραχές στον αγροτικό χώρο και πολλά συλλαλητήρια έλαβαν χώρα στην Θεσσαλία, στην Ήπειρο και σε ορισμένες περιοχές της Μακεδονίας. Οι αγρότες των Τρικάλων αρνήθηκαν να καταβάλουν το τρίτο της σοδειάς τους, κατέλαβαν τα τσιφλίκια και εκδίωξαν τους επιστάτες από αυτά. Σε άλλες περιοχές οι αγρότες συγκρούστηκαν με τη χωροφυλακή και έγιναν συλλήψεις. Η «...κατάστασις εἰς τὰς ἀγροτικὰς περιφερείας παρουσίαζε ὄψιν ἀναρχικὴν» όπως σημείωνε η *Πατρίς*, ειρωνευόμενη τον υπουργό γεωργίας και βουλευτή της περιφέρειας Τρικάλων, Κ. Τερτίπη, προτρέποντάς τον, μάλιστα, να επισκεφθεί την περιφέρειά του, για να κατευνάσει τα πνεύματα. Η καθυστέρηση αυτή, ωστόσο, αποδόθηκε από την κυβέρνηση στην ανάγκη διαβουλεύσεων με την Εθνική Τράπεζα για τους όρους των δανείων που επρόκειτο να δοθούν στους αγρότες. Ο υπουργός, μάλιστα, δεσμεύτηκε πως ο νόμος θα ψηφιζόταν τον Οκτώβριο του ίδιου έτους.⁶⁵ Τα περισσότερα έκτροπα σημειώθηκαν κυρίως στην περιοχή της Καρδίτσας, για αυτό αποφασίστηκε να περιοδεύσει στην περιοχή ο διοικητής της Χωροφυλακής, για να επιτηρήσει την ανάπτυξη των στρατευμάτων που ανέλαβαν να επιβάλουν την τάξη στην περιοχή.⁶⁶ Ο υπουργός θεωρούσε πως τα επεισόδια αυτά υποκινήθηκαν από βενιζελικούς και σοσιαλιστές, αλλά και εξαιτίας της δολιότητας του Αντ. Χρηστομάνου, κυβερνητικού βουλευτή Σερρών και εκπροσώπου των ιδιοκτητών. Εξέφρασε, τέλος, την πρόθεση της κυβέρνησης να πατάξει τα φαινόμενα αντίδρασης που σημειώθηκαν, θεωρώντας

⁶² Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 397, 7 Φεβρουαρίου 1921, σσ. 1-2. Αναφορικά με το καθεστώς καλλιέργειας της γης και τις προσδοκίες που είχαν ιδιοκτήτες και ακτήμονες εργάτες της γης δεξ Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό. π., σσ. 168-169.

⁶³ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 393, 3 Φεβρουαρίου 1921, σ. 1.

⁶⁴ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 538, 1 Ιουλίου 1921, σ. 3. Ο βουλευτής Σερρών καταγγελλόταν από τον υπουργό για απόπειρα αποπροσανατολισμού τη στιγμή που συζητούνταν η απαλλοτρίωση κτημάτων ιδιοκτητών που εντάσσονταν στο περιβάλλον του, ενώ ο πρωθυπουργός Δ. Γούναρης, σύμφωνα, με την ίδια εφημερίδα, επιθυμούσε να βρεθεί τρόπος για να κατευναστούν οι αντιδράσεις οι προερχόμενες από μια ομάδα βουλευτών επικεφαλής της οποίας φερόταν ο Α. Χρηστομάνος.

⁶⁵ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 185, 19 Ιουλίου 1921, σ. 4.

⁶⁶ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 186, 20 Ιουλίου 1921, σ. 4.

ότι αυτοί οι αγρότες υφάρπαζαν περιουσιακά στοιχεία των νομίμων ιδιοκτητών εν προκειμένω, δηλώνοντας ρητά πως ο νόμος θα εφαρμοστεί.⁶⁷

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτή η διασάλευση της κυβερνητικής συνοχής, εφόσον με τον Κ. Τερτίπη διαφωνούσε ανοιχτά ομάδα βουλευτών υπό τον Χρηστομάνο οι οποίοι σε ψήφισμα Θεσσαλών αγροτών που έφερε στη δημοσιότητα ο ίδιος ο θιγόμενος υπουργός γεωργίας καταγγέλλονταν ως υπερασπιστές των συμφερόντων των τσιφλικούχων. Η σχεδόν άμεση αποκατάσταση της γαλήνης στην περιοχή κατέστησε περιττή την ανάπτυξη στρατευμάτων, παρά τη σχετική αρχική πρόθεση των αρμόδιων αρχών.⁶⁸ Οι συλλήψεις που έγιναν στρέφονταν κυρίως κατά εκπρόσωπων της Κεντρικής Επιτροπής του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας, γιατί αυτοί θεωρήθηκαν υπαίτιοι για τις εκτροπές που σημειώθηκαν στα Τρίκαλα. Ο συντάκτης της εφημερίδας *Ριζοσπάστης* κατηγορούσε την κυβέρνηση για την πολιτική της και θεωρούσε πως με τις επιλογές της ευνοούσε τους ιδιοκτήτες σε μια περίοδο κατά την οποία οι αγρότες αντιμετώπιζαν αφενός την έλλειψη αγροτικών χεριών λόγω του πολέμου και τις συνέπειες των πλημμυρών που απομείωναν κατά πολύ τη σοδειά τους.⁶⁹ Σε άλλο της φύλλο η εφημερίδα αναφερόταν στην έκταση και την ένταση της βίαιης καταστολής της εξέγερσης των αγροτών. Η χωροφυλακή φερόταν ότι περιόδευε στα χωριά των Φαρσάλων και με την πρόφαση ότι οι χωρικοί υποκρύπτουν ληστές προέβαινε σε βιαιοπραγίες εις βάρος των κατοίκων. Στα Τρίκαλα συνελήφθησαν εκατόν τριάντα άτομα εκ των οποίων εβδομήντα παραπέμφθηκαν σε δίκη και μεταξύ αυτών ο σύμβουλος του Γεωργικού Συλλόγου Τσιγάρης και ο γραμματέας Στ. Τσιαντούλας.⁷⁰ Ο πρωθυπουργός Δ. Γούναρης καθυσύχασε μέσω του τύπου τον αγροτικό πληθυσμό αναφέροντας χαρακτηριστικά πως το αγροτικό νομοσχέδιο βρισκόταν στις προτεραιότητες της κυβέρνησής του, ενώ ο υπουργός γεωργίας προετίθετο να απευθύνει έκκληση στους αγρότες Θεσσαλίας και Φαρσάλων να μην προβούν σε νέα συλλαλητήρια.⁷¹ Τις ίδιες δηλώσεις επανέλαβε ένα μήνα αργότερα και τη δεύτερη φορά υπήρξε περισσότερο

⁶⁷ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 188, 22 Ιουλίου 1921, σ. 4 και Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 7015, 24 Ιουλίου 1921, σ. 4.

⁶⁸ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 189, 23 Ιουλίου 1921, σ. 2.

⁶⁹ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φ. 1436, 28 Ιουλίου 1921, σ. 1.

⁷⁰ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φ. 1437, 29 Ιουλίου 1921, σ. 2.

⁷¹ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 180, 14 Ιουλίου 1921, σ. 3 και εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 7028, 6 Αυγούστου 1921, σ. 4.

διαλλακτικός καθιστώντας όμως σαφές πως, παρά το γεγονός ότι το νομοσχέδιο επέλυε το ζήτημα οριστικά, η διαπραγματεύσή του θα επέφερε αλλαγές που θα ήταν αναγκαίες.

Το γεγονός ότι ο Γούναρης έκανε εκ νέου δηλώσεις για το ζήτημα αποδείκνυε τόσο το μεγάλο ενδιαφέρον που υπήρχε για αυτό όσο και την ανάγκη της κυβέρνησης να κατευνάσει την αντίδραση των αγροτών που προετοιμάζονταν για νέες κινητοποιήσεις.⁷² Η αντιπολίτευση παρ' όλ' αυτά θεωρούσε πως οι δηλώσεις αυτές δεν αναφέρονταν στην ουσία, ενώ φημολογούνταν πως η νέα κυβέρνηση είχε ενδώσει στις πιέσεις των ιδιοκτητών που είχαν αποστείλει τηλεγραφήματα και επιθυμούσαν ευνοϊκότερες για αυτούς ρυθμίσεις. Συγκεκριμένα, η καθυστέρηση εξαιτίας των διαπραγματεύσεων με την Εθνική Τράπεζα αποτελούσε απόδειξη, σύμφωνα με την *Πατρίδα*, για την επιθυμία απόδοσης μεγαλύτερης αποζημίωσης στους ιδιοκτήτες και την πρόθεση να αποκατασταθούν όσοι αγρότες είχαν εφόδια, κάτι που σήμαινε πως ένα μεγάλο μέρος των κολλήγων δεν θα αποκαθίστατο.⁷³ Την ίδια επικριτική στάση διατήρησε και ο Αλ. Μυλωνάς, πρώην γραμματέας του υπουργείου γεωργίας, ο οποίος θεωρούσε την αναστολή της εφαρμογής των νομοθετημάτων υποχώρηση στις απαιτήσεις έναντι των ιδιοκτητών, ενώ πίστευε πως η συζητούμενη κατάργηση της συνεταιριστικής «αλληλεγγύης» θα κλόνιζε σημαντικά το αγροτικό ζήτημα.⁷⁴

Ο Κ. Σταμούλης, τέως βουλευτής του ΚΦ, με άρθρο του στην *Πατρίδα* καλούσε την κυβέρνηση να εφαρμόσει την ίδια τακτική με αυτή που εφαρμοζόταν στην εξωτερική πολιτική· με λίγα λόγια να αποδεχτεί και να συνεχίσει την πολιτική των Φιλελευθέρων.⁷⁵ Η πολιτική αντιπαράθεση ωστόσο μαινόταν καθώς υπουργός δεχόταν επικρίσεις εκ μέρους του αντιπολιτευτικού Τύπου αλλά και «φίλια» πυρά. Συγκεκριμένα, ο Κ. Σταμούλης επέρριπτε πλήρως την ευθύνη στην κυβέρνηση και στον ίδιο τον υπουργό ο οποίος, όντας βουλευτής Τρικάλων, δεν ήταν εφικτό να

⁷² Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 211, 14 Αυγούστου 1921, σ. 3.

⁷³ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 214, 18 Αυγούστου 1921, σσ. 1-2.

⁷⁴ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 219, 23 Αυγούστου 1921, σ. 1 και Μυλωνάς, *Η Αγροτική Νομοθεσία*, ό. π., σσ. 88-89 όπου αναφερόταν χαρακτηριστικά πως η κατάργηση της αλληλεγγύης θα κινδύνευε όλη η διαδικασία της δανειοδότησης των αγροτών, καθώς θα εξέλειπε η στήριξη του συνεταιρισμού, η Τράπεζα δεν θα είχε τις απαραίτητες εγγυήσεις για τη χορήγηση πιστώσεων και οι μικροκτηματίες θα μετατρέπονταν σε μεμονωμένου οφειλέτες, χωρίς μάλιστα να λαμβανόταν υπόψη το αρνητικό προηγούμενο του Γεωργικού Θεσσαλικού Ταμείου.

⁷⁵ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 184, 18 Ιουλίου 1921, σ. 1.

τηρήσει τις προεκλογικές δεσμεύσεις της κυβέρνησής του και ήταν ακριβώς αυτή η αδυναμία που προκάλεσε τη «δίκαιη» αγανάκτηση των αγροτών.⁷⁶ Σε δεύτερο άρθρο του αναφερόταν στην καχυποψία που υπήρχε εις βάρος της κυβέρνησης, γιατί δεν επιθυμούσε να συμπεριλάβει στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος τους παρακεντέδες⁷⁷ και ήθελε να αλλάξει τον νόμο Καφαντάρη, ώστε οι ιδιοκτήτες να αποζημιωθούν με περισσότερα χρήματα από όσα προβλέπονταν από αυτόν.⁷⁸ Ο έλληνας πρωθυπουργός προέβη σε κάποιες διευκρινίσεις για το επερχόμενο αγροτικό νομοσχέδιο στο οποίο υπήρχαν προβλέψεις για την αποκατάσταση των «πραγματικών» αγροτών, για την κατάργηση της συνεταιριστικής αλληλεγγύης, για την εξασφάλιση κτημάτων για τους ακτήμονες κτηνοτρόφους, αλλά και για τις πιστώσεις των καλλιεργητών που ήταν αίτημα και των εμπόρων της Θεσσαλίας.⁷⁹ Η εφημερίδα ΣΚΡΙΠ σχολιάζοντας τις δηλώσεις του πρωθυπουργού στο ελληνικό κοινοβούλιο για τους βασικούς άξονες του νέου αγροτικού νόμου χαρακτήριζε άδικες τις αντιδράσεις των αγροτών και υποκινούμενες.⁸⁰

Η βενιζελική αντιπολίτευση εναντιώθηκε και στη φορολογική πολιτική που προτεινόταν για τους αγρότες από τον τότε υπουργό Οικονομικών Πρωτοπαπαδάκη. Πιο συγκεκριμένα, ο Βασ. Κυρέλλος, τέως βουλευτής του ΚΦ, έκανε λόγο για έναν φόρο της τάξεως του τέσσερα ή έξι τοις εκατό επιβαλλόμενο στην «*άνεκκαθάριστον παραγωγήν εκάστου γεωργοῦ*». Ο φόρος αυτός θα απέφερε περίπου είκοσι-δύο εκατομμύρια δραχμές στα κρατικά ταμεία και σύμφωνα με τον αρθρογράφο θα επιβάρυνε ακόμα περισσότερο τον μέσο αγρότη ο οποίος δεν θα ήταν δυνατό να καλύψει το ενοίκιο, τη σπορά και την προσωπική του εργασία σε μια περίοδο μέσης

⁷⁶ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 195, 29 Ιουλίου 1921, σ. 1.

⁷⁷ Παρακεντές ή σέμπρος ή αντισπορίτης, ονομασίες γεωργού που εργαζόταν στη γη αλλά δεν είχε στενό δεσμό με αυτή. Δες Κορδάτος, *Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος*, ό. π., σ. 133 και Γιώργος Β. Νικολάου, *Οικισμοί, γαιοκτησία και φορολογία στην περιοχή του Ναυπλίου κατά την ύστερη τουρκοκρατία*, στο Τα Ιστορικά, τεύχος 34, Αθήνα: Μέλισσα, 2001, σ. 101.

⁷⁸ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 200, 3 Αυγούστου 1921, σ. 1-2.

⁷⁹ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 7036, 14 Αυγούστου 1921, σ. 1. Σε άλλο φύλλο της η εφημερίδα αναφερόταν στον ενθουσιασμό που προκάλεσαν οι δηλώσεις Γούναρη και γινόταν λόγος για ποικίλα ευχαριστήρια ψηφίσματα που ετοιμάζονταν ή στέλνονταν εκ μέρους τους. Παράλληλα γινόταν λόγος για τη πρόταση των Εμπορικών Επιμελητηρίων της Θεσσαλίας να αυξηθεί το ποσό του δανείου στους αγρότες από την Εθνική Τράπεζα στα εκατόν-είκοσι εκατομμύρια δραχμές. Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 7038, 17 Αυγούστου 1921, σ. 4.

⁸⁰ Στην ίδια, σ. 4.

απόδοσης για το αγρόκτημά του. Η πάγια τακτική των προερχόμενων από το ΚΦ αρθρογράφων υπήρξε η σύγκριση με φορολογικά μέτρα του παρελθόντος και εν προκειμένω με το φόρο επί της καθαρής προσόδου που θεωρούνταν ως ένας δίκαιος φόρος.⁸¹

Το σύστημα φορολόγησης των αγροτών υπήρξε από τα παλιά ζήτημα αντιπαράθεσης ανάμεσα σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς. Ο φιλικός προς την κάθε πλευρά τύπος εξέθετε τα επιχειρήματά του υπέρ του ενός συστήματος ή υπέρ του άλλου, ασκώντας κριτική στα λάθη που σε κάθε περίπτωση εντοπίζονταν στις κυβερνητικές πολιτικές. Ο φόρος της καθαρής προσόδου κατ' αρχάς προκάλεσε την ειρωνική, σύμφωνα με τον σχολιαστή της *Πατρίδος*, τοποθέτηση της *Εσπερινής* σχετικά με το σύστημα φορολόγησης των αγροτών το οποίο κρινόταν από την εφημερίδα ως άκρως επιβαρυντικό για τον μέσο γεωργό και ελαστικό για όσους ήταν θετικά διακείμενοι στο κυβερνών Κόμμα Φιλελευθέρων, εφόσον κατά την *Εσπερινή* υπήρχε ελαστικότητα όσον αφορά στους συντελεστές φορολόγησης.

Η απάντηση του υπουργείου Οικονομικών της κυβέρνησης του ΚΦ επικαλούνταν την κατάργηση του φόρου των αροτριώντων κτηνών ως μια πολιτική απόφαση ευνοϊκή για τους αγρότες και όσον αφορά στις αυθαιρεσίες των κρατικών υπαλλήλων, η απάντηση μάλλον δεν ήταν ιδιαίτερα πειστική, καθώς έκανε λόγο για την παραμονή όλων των υπάλληλων στις θέσεις τους, υπονοώντας ότι επρόκειτο για μια επιλογή της κυβέρνησης και ήταν απόδειξη πως οι αποφάσεις αυτές δεν λήφθηκαν με βάση μικροκομματικά συμφέροντα.⁸² Φυσικά, το ζήτημα της φορολογίας δεν ήταν παντού το ίδιο. Είναι σαφές ότι λόγω των εδαφικών κατακτήσεων της Ελλάδας τόσο στους Βαλκανικούς πολέμους(1912-1913) όσο και μετά το τέλος του Α παγκοσμίου πολέμου(1914-1918) η χώρα έπρεπε να γεφυρώσει το χάσμα που είχε δημιουργηθεί ανάμεσα στο σύστημα φορολόγησης των περιοχών της Παλαιάς Ελλάδας και σε αυτές των Νέων Χωρών. Για παράδειγμα η *δεκάτη* ήταν ο φόρος που συνεχιζόταν να υφίσταται για αρκετά χρόνια μετά τον πόλεμο επιβαρύνοντας υπερβολικά, τον αγροτικό πληθυσμό της Μακεδονίας και της Θράκης.⁸³

⁸¹ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 207, 10 Αυγούστου 1921, σ. 1-2.

⁸² Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 265, 29 Σεπτεμβρίου 1920, σ. 2.

⁸³ Η δεκάτη θεωρούνταν φόρος επί των ακαθάριστων εσόδων που υπήρξε άκρως επιβαρυντικός για τους αγρότες, αν και το ελληνικό κράτος δύσκολα τον απέφυγε. Δες Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός*, ό. π., σσ. 268-270.

Ένα από τα ζητήματα που προέκυψαν λίγους μήνες πριν την παρουσίαση του αγροτικού νομοσχεδίου από την κυβέρνηση των Ηνωμένων Κομμάτων(1921) αφορούσε στη διατήρηση της φορολογίας της δεκάτης και στην καθυστέρηση φορολογικής ενσωμάτωσης της Μακεδονίας. Οι αγρότες της Μακεδονίας διαμαρτύρονταν για τη διατήρηση του παρελθόντος φορολογικού καθεστώτος και για την καθυστέρηση σχεδόν επί μία δεκαετία της ανισότητας των φόρων, εφόσον η επιβάρυνση ήταν πολλαπλάσια. Πιο συγκεκριμένα, ο Αλ. Σβώλος θεωρούσε πως η διαμαρτυρία συνεχιζόταν εξαιτίας της εξάρτησης που είχαν οι αγρότες από όσους υπενοικίαζαν τον φόρο. Αναγνώριζε αφενός πως η κυβέρνηση υπολόγιζε στα πολλαπλάσια φορολογικά οφέλη από τη δεκάτη, αλλά παρότρυνε την κυβέρνηση να σκεφθεί τη μετατροπή του φόρου σε διανεμητό, δηλ. έναν φόρο που θα απέδιδε το ίδιο ακριβώς ποσό αλλά θα επιβάρυνε κάθε αγρότη στη βάση ενός μέσου όρου αποδόσεων μιας σειράς ετών και κατανεμόμενο στα μέλη της κάθε κοινότητας με δικαιότερο τρόπο. Τέλος, πρότεινε τη συλλογή του φόρου από κάποιο δημόσιο λειτουργό, να σταματήσει η εκμετάλλευση από τον «δεκατιστή» ο οποίος ήταν αντιπαθής στον μακεδονικό πληθυσμό.⁸⁴ Με δεύτερο άρθρο του επεσήμανε πως αρκετές ταραχές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία συνδέθηκαν με τη δεκάτη, ενώ και η εμφάνιση των κομιτατζήδων συνοδεύτηκε με υποσχέσεις για κατάργησή της. Επέμεινε στην εφαρμογή της «διανεμητής» φορολογίας η οποία θα τοποθετούσε σε νέα βάση τις σχέσεις κράτους-πολίτη, θα απέτρεπε την φοροαποφυγή και θα οδηγούσε σταδιακά στη φορολογία της καθαρής προσόδου που θα διασφάλιζε τη φορολογική ομογενοποίηση Παλιάς και Νέας Ελλάδας.⁸⁵

Το καλοκαίρι του ίδιου έτους η κυβέρνηση προχώρησε στην αλλαγή της νομοθεσίας εισάγοντας προς ψήφιση νόμο για τη φορολόγηση της αγροτικής παραγωγής. Κατά τη συζήτηση επιβλήθηκαν αρκετές τροπολογίες οι οποίες αφορούσαν την κλιμάκωση του φόρου αναλογικά προς το ετήσιο εισόδημα του ιδιοκτήτη, νομέα, εκμεταλλευτή κλπ. Ο φόρος αφορούσε όλα τα αγροτικά προϊόντα εκτός των αμπελιών, των ελιών, των δασικών δέντρων και των καπνών. Το ποσοστό του φόρου θα ανερχόταν σε τρία τοις εκατό και το ποσοστό αυτό θα διπλασιαζόταν στην περίπτωση που κάποιος καλλιεργούσε τη γη «διά αντιπροσώπου». Η αξία θα καθοριζόταν από μία δήλωση την οποία υπέβαλε ο αγρότης την ακρίβεια των

⁸⁴ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 485, 8 Μαΐου 1921, σ. 2.

⁸⁵ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 492, 15 Μαΐου 1921, σσ. 1-2.

στοιχείων της οποίας θα έλεγχε ο έφορος συγκεντρώνοντας όλες τις πληροφορίες για τα καλλιεργούμενα κτήματα και την παραγωγή τους από τις αρμόδιες κοινοτικές ή τοπικές αρχές ή και τους συνεταιρισμούς. Ο τελικός φόρος θα αποφασιζόταν μετά από την οριστική κατάρτιση πινάκων που θα διαμορφώνονταν από μια επιτροπή αποτελούμενη από τον Νομάρχη, τον έφορο, ένα νομογεωπόνο και έναν εκπρόσωπο γεωργικής ένωσης ή συνεταιρισμού.⁸⁶ Με το νέο αυτό νομοσχέδιο καταργούνταν επίσημα ο φόρος της «δεκάτης» και η περιοχή της Μακεδονίας προσομοιωνόταν φορολογικά στον υπόλοιπο εθνικό κορμό. Δεν ίσχυε όμως το ίδιο για την Θράκη, όπου συνέχιζε να ισχύει το φορολογικό καθεστώς της «δεκάτης», όπως γίνεται φανερό από την επιστολή των πληρεξουσίων της Θράκης στον Γενικό Διοικητή της με την οποία του ζητούσαν να μην ισχύσει ο φόρος για όσους είχαν παλιννοστήσει εκείνη την περίοδο στην περιοχή.⁸⁷

Η σύγκρουση, στο μεταξύ, βενιζελικών και αντιβενιζελικών συνεχιζόταν με αιχμή το αγροτικό ζήτημα. Με νέο σχόλιό της η *Πατρίς* επανήλθε στο ζήτημα τον Οκτώβριο του ίδιου έτους για να υπενθυμίσει πως ενώ το νομοσχέδιο είχε κατατεθεί κανείς δεν είχε δει τις λεπτομέρειές του, κάνοντας λόγο για μια κυβέρνηση που αντιμετώπιζε εκατέρωθεν πυρά, αγροτών και ιδιοκτητών.⁸⁸ Το φθινόπωρο του 1921 ο υπουργός γεωργίας κατέθεσε την εισηγητική έκθεσή του για το νέο αγροτικό νομοσχέδιο, από τη οποία προέκυπτε η θέση του ότι ο νόμος 2052 δεν έλυνε αποτελεσματικά το αγροτικό ζήτημα επικαλούμενος τις αντιδράσεις των αγροτών εναντίον αυτού του νόμου, αλλά και τις εκθέσεις των δημοσίων λειτουργών οι οποίοι τόνιζαν πως ο αυτός ήταν ανεφάρμοστος. Αναλυτικότερα ο νέος νόμος δεν έθετε κανέναν περιορισμό στις απαλλοτριώσεις, εφόσον -σύμφωνα πάντα με την έκθεση- δεν υπήρχαν περιορισμοί στις απαλλοτριώσεις, όπως συνέβαινε με τον νόμο 2052 που παρείχε το δικαίωμα σε έναν ιδιοκτήτη να διατηρήσει ως και χίλια στρέμματα, καθιστώντας προβληματική τη διανομή σε περιοχές όπου οι μεγάλες ιδιοκτησίες προσέγγιζαν το συγκεκριμένο όριο. Ο προτεινόμενος νόμος θα επέλυε ένα σημαντικό πρόβλημα που αφορούσε τη διαδικασία της απαλλοτρίωσης, εφόσον επιχειρούνταν

⁸⁶ Πρακτικά τῶν Συνεδριάσεων τῆς Γ' Ἐν Ἀθήναις Συντακτικῆς τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως, 1920-1921, Συνεδριάσις ΝΗ' τῆς 8^{ης} Ιουλίου 1921, τόμος Β', Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1921, σσ. 1325-1333.

⁸⁷ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 7003, 12 Ιουλίου 1921, σ. 3 και εφημερίδα «Πατρίς», φ. 510, 2 Ιουνίου 1921, σ. 3.

⁸⁸ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 264, 10 Οκτωβρίου 1921, σ. 1.

να μειωθούν οι αντιδικίες ανάμεσα σε ιδιοκτήτες και αγρότες. Πιο συγκεκριμένα, προβλεπόταν αφενός ο περιορισμός της γραφειοκρατίας και καθοριζόταν η μείωση κατά τριάντα-τρία τοις εκατό του ποσοστού του σπόρου που έπρεπε να καταβάλουν οι μορτιτές στον ιδιοκτήτη. Οι μορτιτές, επίσης, δεν θα έφευγαν από τα κτήματα στα οποία βρίσκονταν το βιος τους, εκτός αν ο αριθμός που θα ελάμβαναν δεν ήταν αρκετός για αυτούς. Οι απαλλοτριώσεις ακόμα και πολλών χιλιάδων στρεμμάτων θα γίνονταν μετά από μελέτη, για να αποφευχθεί η εγκατάσταση ελάχιστων καλλιεργητών σε απέραντες εκτάσεις. Ο νόμος έπαινε τη μεταβίβαση του κτήματος στο κράτος και δεν υποχρέωνε τον αγρότη να λάβει δάνειο από την Εθνική Τράπεζα ή από τρίτο για να αποδώσει όσα υποχρεωνόταν από το νόμο στον ιδιοκτήτη κατά το πρώτο διάστημα της απαλλοτρίωσης και εφόσον το κτήμα κηρυσσόταν απαλλοτριωτέο. Για όλη, όμως, την περίοδο εκείνη που ο καλλιεργητής θα καθυστέρουσε να καταβάλει τα χρήματα της αποζημιώσεως στον ιδιοκτήτη, ο τελευταίος θα ελάμβανε ενοίκιο έξι τοις εκατό ετησίως με βάση την αποζημίωση που είχε επιδικασθεί. Καταληκτικά, καταργούνται η αλληλεγγύη των συνεταιρισμών με το σκεπτικό ότι αυτή είχε αρνητικά αποτελέσματα τόσο για τον αγρότη όσο και για τον ίδιο τον συνεταιρισμό, στον οποίο καταλογίζονταν ποικίλες αυθαιρεσίες, ενώ ο ρόλος του περιοριζόταν αναφορικά με τη συνδρομή του για τον εκσυγχρονισμό της καλλιέργειας.⁸⁹

Αξίζει να σημειωθεί πως στο νομοσχέδιο γινόταν διαχωρισμός ανάμεσα στον γεωργικό κλήρο ο οποίος θα αξιοποιούνταν αποκλειστικά για καλλιέργεια και στον επαγγελματικό κλήρο ο οποίος θα δινόταν σε όσους συνέδραμαν με το επάγγελμά τους το έργο των καλλιεργητών (π.χ. ποιμένες, αγροφύλακες, γεωπόνοι, φαρμακοποιοί, ιατροί, δάσκαλοι, ιερείς, σιδηρουργοί, σαγματοποιοί κλπ.).⁹⁰ Σημαντική είναι και η διάκριση των αγροτών αναφορικά με τα εφόδια τα οποία είχαν, καθώς αυτοί που είχαν άροτρο και ζεύγος αροτριώντων ελάμβαναν ολόκληρο τον κλήρο σε αντίθεση με εκείνον που δεν διέθετε τίποτα από τα δύο και, σύμφωνα με τον νόμο, περιοριζόταν στο ένα τέταρτο της έκτασης του κλήρου. Ο εκάστοτε κλήρος ποίκιλλε και έφτανε ως και τα 70 στρέμματα στα Τρίκαλα και τα 140 στην Λάρισα. Ουσιαστικά ο κάθε κλήρος εμπεριείχε καλλιεργήσιμα εδάφη, εδάφη για βοσκή, έδαφος για ανέγερση κατοικίας και όλους εκείνους τους βοηθητικούς για την

⁸⁹ Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, φ. 7084, 4 Οκτωβρίου 1921, σσ. 2 και 4.

⁹⁰ Εφημερίδα ΣΚΡΙΠ, φ. 7085, 5 Οκτωβρίου 1921, σσ. 1-2.

αγροτική εργασία χώρους.⁹¹ Βέβαια, ο νέος νόμος επεφύλασσε πιο ενεργό ρόλο για τον ιδιοκτήτη του υπό απαλλοτρίωση κτήματος, εφόσον αυτός συμμετείχε παρέχοντας όλα τα απαραίτητα στοιχεία στους κρατικούς υπαλλήλους υποδεικνύοντας τα όρια του κτήματος που κρινόταν απαλλοτριωτέο, αλλά και διά μέσου της παρουσίας του στο στάδιο της εκτίμησης της αξίας του κτήματος. Παρ' όλ' αυτά, η διαδικασία καθορισμού των ορίων και εκτίμησης της αξίας παρέμενε σε γενικές γραμμές γραφειοκρατική.⁹² Ο προτεινόμενος νόμος προκάλεσε την αντίδραση της φιλελεύθερης *Πατρίδος* σχολιάζοντας από τη μια πλευρά πως επρόκειτο για «λίβελο», από την άλλη υπερασπίστηκε με θέρμη την αγροτική νομοθεσία των Φιλελευθέρων χαρακτηρίζοντάς την «επαναστατική» και εκ νέου επανέλαβε τις μομφές που και άλλοτε απέδιδε στον υπουργό γεωργίας και βουλευτή Τρικάλων Κ. Τερτίπη υπερασπιζόμενη την πάγια θέση της πως με τη νομοθεσία του επιδίωκε να ευνοήσει τους τσιφλικούχους και την Εθνική Τράπεζα.⁹³

Φυσικά, η πολεμική εναντίον της κυβέρνησης κατευναζόταν όσο περνούσε ο καιρός και το ζήτημα της Μ. Ασίας ανησυχούσε περισσότερο τόσο την ελληνική όσο και τη διεθνή κοινή γνώμη. Στις 25 Σεπτεμβρίου 1921 πραγματοποιήθηκε Παναγροτική Συνέλευση στην Λάρισα η οποία κατέληξε στην εκπόνηση ενός ψηφίσματος -πιθανότατα εν όψει της συζήτησης και ψήφισης του αγροτικού νομοσχεδίου- με το οποίο επαναλάμβαναν τα πάγια αιτήματά τους, εξέφραζαν τις ευχαριστίες τους για το ενδιαφέρον της κυβέρνησης αναφορικά με την ψήφιση του αγροτικού νόμου και δήλωναν πως, δεδομένης της κατάστασης που επικρατούσε στα εθνικά θέματα, δεν επιδίωκαν να πιέσουν την ελληνική κυβέρνηση να ψηφίσει άμεσα το νομοσχέδιο.⁹⁴ Είναι επίσης χαρακτηριστική η διαμαρτυρία εκ μέρους των αγροτών Αττικοβοιωτίας που μέσω του πληρεξουσίου δικηγόρου τους έκαναν λόγο για ανακωχή με την κυβέρνηση την ίδια περίπου περίοδο, αλλά η στάση αυτή παρερμηνεύθηκε από ιδιοκτήτες-τσιφλικούχους, από τους εκπροσώπους τους στην Βουλή και ορισμένους κληρικούς που αποπειράθηκαν να ματαιώσουν ό,τι οι αγρότες είχαν ως τότε κερδίσει, παρεμποδίζοντας «...τὸ ἀρξάμενον καὶ χωροῦν ἤδη ἔργον τῆς

⁹¹ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 7086, 6 Οκτωβρίου 1921, σσ. 1-2.

⁹² Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 7087, 7 Οκτωβρίου 1921, σ. 2.

⁹³ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 255, 19 Οκτωβρίου 1921, σ. 1.

⁹⁴ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 7079, 29 Σεπτεμβρίου 1921, σ. 4.

ἀποκατάστασεως τῶν ἀγροτῶν και τῆς ἀπελευθερώσεώς των», στρεφόμενοι εναντίον του υπουργού γεωργίας Κ. Τερτίπη.⁹⁵

Η περίοδος από τον Νοέμβριο του 1920 ως και τον Αύγουστο του 1922 -κατά την οποία κυβερνούσαν τα ενωμένα *αντιβενιζελικά* κόμματα- υπήρξε μια διετία πολιτικής αστάθειας λόγω των διαφωνιών που προέκυπταν στο εσωτερικό της κυβέρνησης. Χαρακτηριστική υπήρξε και η διαφωνία ανάμεσα στους Ν. Στράτο, Γ. Μπούσιο και πρωθυπουργό Δ. Γούναρη στα τέλη του Φεβρουαρίου 1922, όταν οι δύο πρώτοι διαφώνησαν ανοικτά με την τακτική που ακολουθούσαν ο πρωθυπουργός και ο υπουργός εξωτερικών Γεώργιος Μπαλτατζής στο μικρασιατικό ζήτημα.⁹⁶ Η πολιτική αστάθεια αποτελούσε και τη βασική αιτία της εκ νέου αναβολής ψήφισης του αγροτικού νόμου. Ο Κ. Τερτίπης αντικαταστάθηκε από τον Αθ. Αργυρό και από τη θέση του απλού βουλευτή πια ο πρώτος ζήτησε να εισαχθεί το νομοσχέδιό του προς συζήτηση ως κατεπείγον με το αιτιολογικό ότι κατά τους τελευταίους μήνες το νομοσχέδιο είχε τυπωθεί και διανεμηθεί στους γεωργικούς συλλόγους και συνεταιρισμούς. Όπως παλαιότερα για τον ίδιο τον Βενιζέλο, έτσι και για τον πρώην υπουργό το συγκεκριμένο ζήτημα ήταν ζήτημα διασφάλισης της δημόσιας τάξης· ειδικότερα σε μια περίοδο κατά την οποία η χώρα κινδύνευε αφενός από μια διαφαινόμενη οικονομική κρίση, αλλά και από μια πιθανή κατάρρευση του μετώπου στην Μ. Ασία. Τον Κ. Τερτίπη υποστήριζαν και αρκετοί άλλοι Θεσσαλοί βουλευτές οι οποίοι φώναζαν πως ο αγροτικός κόσμος βρισκόταν σε αναβρασμό. Ο πρώην πρωθυπουργός Ν. Καλογερόπουλος το διέψευσε και τόνισε ότι πρέπει να δοθεί στον νέο υπουργό ο απαραίτητος χρόνος. Ο Δ. Γούναρης, αντίθετα, αποδέχθηκε την πρόταση του πρώην υπουργού του και ζήτησε να εισαχθεί το ζήτημα με τη μορφή του κατεπείγοντος άμεσα.⁹⁷

⁹⁵ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 7111, 31 Οκτωβρίου 1921, σ. 2.

⁹⁶ Για το ζήτημα των διπλωματικών προσπαθειών των κυβερνήσεων Γούναρη δεξ Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, *«Ἡ εὐγενής μας τύφλωσις...»*. *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ἥττα του 1897 ἕως και την μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα: βιβλιόραμα, 2001, σσ. 288-295. Για τις διαφωνίες των τριών ανδρῶν δεξ Πρακτικά τῶν Συνεδριάσεων τῆς Γ ἐν Ἀθήναις τῶν Ἑλλήνων Συνελεύσεως, τόμος Γ, ὁ. π., Συνεδρία ΞΑ τῆς 25^{ης} Φεβρουαρίου 1922, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, σσ. 1659-1686.

⁹⁷ Τον πρώην υπουργό υποστήριζαν και δύο ακόμη βουλευτές Τρικάλων, Η. Μπασδέκης και Ι. Δασκαλόπουλος. Πρακτικά τῶν Συνεδριάσεων τῆς Γ ἐν Ἀθήναις Συνελεύσεως, τεύχος Δ, ὁ.π., Συνεδρία ΠΕ τῆς 16^{ης} Μαΐου 1922, σσ. 2530-2532.

Το αγροτικό νομοσχέδιο, έτσι όπως αυτό διαμορφώθηκε από τον Κ. Τερτίπη, δεν φαινόταν ότι ικανοποιούσε ορισμένους από τους βουλευτές της πλειοψηφίας, ενώ έδωσε το δικαίωμα στους εκπροσώπους των ιδιοκτητών να εκφραστούν εναντίον της όλης προσπάθειας. Ο Α. Ιωαννίδης, βουλευτής Κοζάνης, εξέφρασε ανοιχτά την αντίθεσή του για την αγροτική πολιτική τόσο των Φιλελευθέρων όσο και στη νέα νομοθεσία την οποία θεωρούσε απομίμηση. Ο ίδιος έκανε λόγο για τα δικαιώματα εκείνων των ιδιοκτητών που διέθεταν ως και 2000 στρέμματα, για να δεχθεί την απάντηση από τον υπ. Δικαιοσύνης και πρώην πρωθυπουργό Δ. Γούναρη ότι το ζήτημα είναι η ύπαρξη κολλήγων και η ανάγκη αποκατάστασής τους. Ο Ιωαννίδης βρήκε υποστηρικτή στο πρόσωπο του Ν. Καλογερόπουλου, ο οποίος δήλωσε πως όλοι ήταν σύμφωνοι για την αποκατάσταση των κολλήγων, αλλά το συγκεκριμένο νομοσχέδιο ζητούσε «...*όπως άπαντες οί ισχυριζόμενοι ότι είναι γεωργοί προσέλθωσι καί μετάσχωσι τῆς πανδαισίας...*». Ο Δ. Γούναρης όμως συνέχισε να υπερασπίζεται το νομοσχέδιο αναφερόμενος στον πυρήνα της αλλαγή που επιδιωκόταν με αυτό και ταυτιζόταν με την αναγκαστική απαλλοτρίωση υπέρ των ακτημόνων και την αποζημίωση των ιδιοκτητών, τονίζοντας πως δεν είναι δυνατό η συζήτηση να αναλωθεί στις κατηγορίες των καλλιεργητών, εφόσον υπήρχαν πολλαπλές σχέσεις καλλιέργειας. Σε αυτήν την «*αρχή*» επέμεινε παρά τις διαφωνίες που εξέφρασαν αρκετοί βουλευτές ο οποίοι θεωρούσαν πως αυτή καταστρατηγούνταν με τον νόμο Τερτίπη. Οι συζητήσεις αποκαλύπτουν τη βαθιά αντίθεση που υφίστατο στο εσωτερικό του κυβερνητικού στρατοπέδου και την αγωνία ενός μέρους φιλοκυβερνητικών βουλευτών να υπερασπιστούν όσους αποκαλούσαν «*μικροκαλλιεργητές*», δηλαδή τους ιδιοκτήτες εκείνους που διέθεταν ως και 1000 στρέμματα.⁹⁸ Ουσιαστικά, δεν επρόκειτο για μικροκαλλιεργητές, αλλά για ιδιοκτήτες που δεν ήθελαν να χάσουν την κτηματική τους περιουσία. Ακριβώς αυτές οι αντιδράσεις προκάλεσαν νέα καθυστέρηση την οποία ο νέος υπουργός γεωργίας Αθ. Αργυρός, βουλευτής Σερρών, από το βήμα της Βουλής προσπάθησε να δικαιολογήσει λέγοντας πως δεν ήταν δυνατό να υποστηρίξει έναν νόμο τον οποίο είχε συντάξει άλλος υπουργός χωρίς προηγουμένως να του δοθεί ο χρόνος που απαιτούνταν για να το μελετήσει. Βέβαια, ο ίδιος δεν έκρυψε ότι διαφωνούσε με τον προηγούμενο υπουργό και τις επιλογές τους, ενώ στις μομφές εναντίον της κυβέρνησης πως είχε υποσχεθεί την οριστική λύση στο ζήτημα της αγροτικής μεταρρύθμισης αντέτεινε

⁹⁸ Στο ίδιο, Συνεδρία Ρ της 24^{ης} Μαΐου 1922, σσ. 2673-2677.

πως λόγω του εθνικού ζητήματος οι συνεδριάσεις του κοινοβουλίου υπήρξαν ελάχιστες και στις περισσότερες τον πρώτο λόγο είχε η μικρασιατική εκστρατεία.⁹⁹

ii. Συζητήσεις και ζυμώσεις για την πολιτική χειραφέτηση των αγροτών

Παρά το γεγονός ότι ορισμένοι διανοούμενοι τάσσονταν υπέρ ή κατά της πολιτικής της νέας ή της παλαιότερης κυβέρνησης, στον αγροτικό χώρο η συζήτηση, πέρα από την υλοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης, άρχισε να μετατοπίζεται και σε ένα άλλο επίπεδο που θα οδηγούσε σταδιακά σε μια συζήτηση σχετικά με την πολιτική χειραφέτηση της αγροτικής τάξης. Είναι χαρακτηριστικό το κεντρικό άρθρο της *Αναγεννήσεως*, τοπικής εφημερίδας των Τρικάλων, με το οποίο αρθρογράφος επέκρινε του αγρότες της περιφέρειάς του, γιατί δεν είχε σημειωθεί καμιά πρόοδος όσον αφορά στα αιτήματα των αγροτών και στην κατάστασή τους, αποδίδοντας το τέλμα αυτό κυρίως στην αδράνειά τους και στον διχασμό που είχε επέλθει στις τάξεις τους, με δεδομένο ότι κάποιοι τοποθετούνταν υπέρ του Ελ. Βενιζέλου και κάποιοι εναντίον του.¹⁰⁰ Παράλληλα, διαπίστωνε πως πηγή του κακού ήταν η απουσία προθυμίας να ξεφύγουν από την αμάθειά τους, γεγονός που είχε προκαλέσει

⁹⁹ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 7325, 24 Μαΐου 1922, σ. 1.

¹⁰⁰ Ο διαχωρισμός σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς προκάλεσε βαθύ ρήγμα στην ελληνική κοινωνία και απηχεί ένα βαθύ διχασμό που στιγμάτισε ιστορικά την Ελλάδα, καθορίζοντας εν πολλοίς την πολιτική ζωή της χώρας σε όλους τους τομείς. Κατά τον Σ. Ριζά «...το βάθος και η ένταση του εθνικού σχίσματος οφειλόταν σε μια συρροή αφενός εσωτερικών πολιτικών και συνταγματικών εκκρεμοτήτων, αφετέρου γεωπολιτικών πιέσεων τις οποίες δεν κατόρθωσε να διαχειριστεί η ελληνική πολιτική δομή, καθώς τελούσε υπό ποικίλες πολιτισμικές και γεωπολιτικές επιδράσεις», Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού, 1915-1922*. Αθήνα: Ψυχogiός, 2019, σ. 20 Η παραπάνω οπτική αποδίδει τις αιτίες που επέβαλαν και καθιέρωσαν τον διχασμό, αλλά οι συνέπειες που αυτός είχε δεν αποδίδονται ολοκληρωμένα, μιας και αυτός προκάλεσε βαθύτερες τομές από τις επιφανειακές που υπονοούνται από τις αιτίες και αναφέρονται ευθέως στο παραπάνω έργο. Πιο συγκεκριμένα, ο διχασμός κληροδότησε προβλήματα, όπως το πολιτειακό, τις παρεμβάσεις του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας και την περιστολή των πολιτικών ελευθεριών, αλλά οι διαστάσεις του προσέγγισαν και το αγροτικό ζήτημα, εφόσον η διαμάχη ανάμεσα στις δύο παρατάξεις αποδεικνυόταν αμείωτη για τους όρους υλοποίησης της αγροτικής μεταρρύθμισης, υπό την πίεση του αγροτικού πληθυσμού ο οποίος πληττόταν περισσότερο από τις εξελίξεις στην Μ. Ασία. Δες στο ίδιο, σσ. 67-73. Με λίγα λόγια θεωρούμε ορθότερο να μη μείνουμε σε μια επιφανειακή προσέγγιση, αλλά να επισημάνουμε την κοινωνική διάσταση του διχασμού. Δες Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά*, ό. π., σ. 557 και Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία*, ό. π., σ. 175.

στασιμότητα στην Θεσσαλία σε αντίθεση με άλλες περιοχές της Ελλάδας, καθυστερώντας και καθιστώντας ανέφικτη την επίλυση των κοινών αγροτικών προβλημάτων. Τα βέλη του στράφηκαν και εναντίον των αναποτελεσματικών συνελεύσεων των αγροτών της περιοχής οι οποίες, αντί να επιλύουν, διαιώνιζαν τα προβλήματά τους. Προς επιβεβαίωση των απόψεών του επικαλέστηκε το παράδειγμα του Νομάρχη Μεσσηνίας ο οποίος οργάνωσε συγκέντρωση, υπό την προεδρία του, για την αντιμετώπιση ουσιοδέστων προβλημάτων των εκεί αγροτών, μεμφόμενος την αδυναμία των αγροτών να πράξουν το ίδιο στα Τρίκαλα. Όλα αυτά συνέτειναν στην προτροπή του -που αποτελούσε και τον τίτλο του συγκεκριμένου άρθρου- πως είναι αναγκαία η απόκτηση «αγροτικής συνείδησης».¹⁰¹

Μολονότι ο αγροτικός πληθυσμός δεν θεωρούνταν ακόμα έτοιμος για να διεκδικήσει δυναμικά τα αιτήματά του και να καταλάβει τη θέση που του άρμοζε στην ελληνική κοινωνία στο πρωτοσέλιδο της τρικαλινής εφημερίδας *Θάρρος* σχολιαζόταν στις αρχές του 1920 η πιθανότητα ίδρυσης ενός πολιτικού κόμματος που θα εκπροσωπούσε τους αγρότες. Η εφημερίδα δεν φαινόταν να ενθαρρύνει ένα τέτοιο εγχείρημα στηριζόμενη σε δύο κυρίως επιχειρήματα· αφενός ότι είχαν γίνει απόπειρες να δημιουργηθεί ένα αγροτικό κόμμα στο παρελθόν και ναυάγησαν, αφετέρου επειδή δεν θα είχε δυναμική να κυβερνήσει και θα αναγκαζόταν να «προσκολλάται προς τήν αντιπολίτευσιν ἢ συμπολίτευσιν διά νά λαμβάνῃ ὡς ἀντάλλαγμα τὴν ἐφαρμογὴν ἑνὸς μέρους τοῦ προγράμματός της». Ο σχολιαστής κατέληγε επισημαίνοντας ότι το Κόμμα των Φιλελευθέρων απολάμβανε την εμπιστοσύνη των αγροτών εξαιτίας της αγροτικής πολιτικής του.¹⁰²

Κατά την ίδια περίοδο στο ελληνικό κοινοβούλιο θα διεξαγόταν συζήτηση για το ζήτημα της αναθεώρησης του άρθρου 17 του ελληνικού Συντάγματος. Με

¹⁰¹ Εφημερίδα *Αναγέννησις*, φ. 3606, 25 Σεπτεμβρίου 1920, σ. 1 γράφονταν αναλυτικά τα εξής: «Εἰς τὴν ἐπαρχίαν μας τί πράττουν οἱ ἀφοσιωμένοι μόνον μέ τὴν ἀπαλλοτρίωσιν γεωργοί; Συνερχόμενοι ἐκάστου εἰς συνελεύσεις καὶ παρασυνελεύσεις διά τίνα λόγον δέν συζητοῦν εὐρύτερον καὶ ἀναλυτικώτερον διά τῶν συμφερόντων των; Δέν ἐννοοῦν ὅτι αἱ δυσμενεῖς οἰκονομικαὶ συνθῆκαι ὑφ' ἃς διατελοῦν συνεπεία τῆς ἐκμεταλλεύσεως ἦν ὑφίστανται ὑπὸ τοῦ ἀπλήστου διαμέσου ἐμπορίου, ἐπιβάλλωσιν εἰς αὐτοὺς νά γίνωσιν σημαιοφόροι τῆς ἀναπλάσεως τῶν γεωργικῶν πραγμάτων καὶ νά ἀποκτήσωσιν ἀγροτικὴ συνείδησιν ἐπιδιώκοντες τοῦτο διά τῶν διδασμάτων τῆς πείρας, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν ἀλλαγῶν κρατούντων εἰς τρόπον ὥστε νά ἐγκαινiasθῇ νέα περίοδος ἀγροτικῆς ζωῆς ἐγκυημένης τὴν ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν βελτίωσιν ὑμῶν οἷτινες σφαδάζετε ὑπὸ τὸ πέλμα τῶν τσιφλικούχων καὶ τῶν τοκογλύφων».

¹⁰² Εφημερίδα *Θάρρος*, φ. 2910, 16 Φεβρουαρίου 1920, σ. 1.

αφορμή αυτή την επικείμενη συζήτηση ο αρθρογράφος του *Θάρρους* των Τρικάλων αναφερόταν στη νωχελική και αδύναμη εκπροσώπηση των αγροτών που προκαλούσε «θυμηδία» σε αντίθεση με την ισχυρή επιχειρηματολογία που διέθετε το πολιτικό προσωπικό που υπερασπιζόταν τις απόψεις των ιδιοκτητών. Για αυτόν το μόνο επιχείρημα που μπορούσαν να προβάλουν ήταν η πιθανότητα κοινωνικών εκρήξεων στον αγροτικό χώρο, το οποίο μπορούσε να αποδομηθεί εύκολα, εφόσον δεν υπήρχε ισχυρή αγροτική συνείδηση. Συνεχίζοντας το σκεπτικό του εξέφρασε την άποψη πως οι αγρότες στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 δεν ψήφισαν διαθέτοντας αγροτική συνείδηση, αλλά με γνώμονα τον «έπιστρατισμό» τους. Εν ολίγοις, επιχειρώντας κανείς να ερμηνεύσει τον συντάκτη, ο αγροτικός πληθυσμός δεν επικύρωσε μια «φιλαγροτική» μεταρρύθμιση που προεκλογικά εκπόνησε το Κόμμα Φιλελευθέρων, αλλά προτίμησε να στηρίξει την Ήνωμένη Αντιπολίτευση, όχι επειδή γνώριζαν ή πίστευαν πως αυτή θα περιφρουρούσε τα συμφέροντα των αγροτών, αλλά επειδή δεν επιθυμούσαν τη διαίωνιση του πολέμου.¹⁰³ Από τις στήλες του Ριζοσπάστη, παράλληλα, πληροφορούμαστε την πρόταση για πολιτική αυτονομία, εφόσον οι αγρότες δεν μπορούσαν να στηριχτούν σε βενιζελικούς, αντιβενιζελικούς και κομμουνιστές. Η πρόταση αυτή ανήκε στον Θ. Κουτούπη και την *Νέα Ελλάδα* και επιχειρηματολογεί υπέρ αυτής, ακριβώς επειδή ο κομμουνισμός εναντιωνόταν στην ιδιοκτησία. Ο σχολιαστής όμως της εφημερίδας, όπως αναμενόταν, έθεσε στο περιθώριο το ζήτημα και θεώρησε ως βασικότερο την αποφυγή της εκμετάλλευσης των αγροτών από τους ιδιοκτήτες.¹⁰⁴

Ένα θέμα που προκύπτει στο πλαίσιο των συζητήσεων για την πολιτική αυτονομία των αγροτών αφορά στις ζυμώσεις που γίνονταν εντός των συνεταιρισμών. Υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις για κάποιες τέτοιες, όπως στην περίπτωση στην οποία αναφερόταν ο Α. Αλμυρός, σύμφωνα με τον οποίο στην

¹⁰³ Εφημερίδα *Θάρρος*, φ. 3224, 11 Ιανουαρίου 1921, σ. 1 στο άρθρο της οποίας αναλυτικότερα επισημαίνονταν τα εξής αναφορικά με την απουσία αγροτικής συνείδησης: «Τό μεγαλειτερον ἴσως ἐπιχείρημα τό ὅποῖον θά προβληθῇ πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀγροτικῆς ἀπόψεως θά εἶναι ἴσως ὁ ἀπειληθσόμενος κοινωνικός κίνδυνος, ἀλλά τόν τοιοῦτον κίνδυνον δέν εἶναι δυνατόν νά λάβῃ ὑπό τήν προβληθησομένην σοβαράν ἔποψιν ἢ τε Κυβέρνησις καί ἢ Ἐθνοσυνέλευσις διά τόν οὐσιαστικώτατον λόγον καί διά τό ἀκαταμάχητον ἐπιχείρημα, ὅτι παρά τῷ ἀγροτικῷ πληθυσμῷ δέν ὑπάρχει ὀργανωμένη «ἀγροτική συνείδησις» καί τό ἀπέδειξαν αὐτό περιφανέστατα αἱ ἐκλογαί τῆς 1^{ης} Νοεμβρίου. Ἄν ὑπῆρχεν ἀγροτική συνείδησις, οἱ ἀγρόται δέν θά ἐψήφισαν ὡς ἐπίστρατοι, ὡς ἐψήφισαν, ἀλλ' ὡς ἀγρόται».

¹⁰⁴ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φ. 1434, 26 Ιουλίου 1921, σ. 1.

αίθουσα διανοουμένων «Κλαρτέ» της Λάρισας συγκεντρώθηκαν σαράντα εκπρόσωποι συνεταιρισμών εκ των οποίων λίγοι ήταν «*ὄργανα ἀστικῶν κομμάτων*». Σκοπός αυτής της συνάντησης υπήρξε η εκπόνηση νέου καταστατικού. Κατά τη σύνταξη των πρώτων άρθρων ορισμένα πιο «*φιζοσπαστικά*» μέλη ζήτησαν την αναβολή της συζήτησης και τη δημιουργία μιας επιτροπής που θα επεξεργάζονταν τις προτεινόμενες αλλαγές. Τα μέλη της επιτροπής επισκέφτηκαν το Εργατικό Κέντρο και ζήτησαν πληροφορίες για το βιβλίο «*Η γῆ στούς καλλιεργητάς*», το οποίο ανέμεναν, κατά τον συντάκτη, με ανυπομονησία. Μετά από συζήτηση κατέληξαν στην άποψη πως το καταστατικό θα έπρεπε να συνταχθεί με βάση «*τήν πάλη τῶν τάξεων*». Κεντρικές θέσεις ήταν η διανομή της γης χωρίς αντίτιμο, το κράτος να πραγματοποιήσει δημόσια έργα στα οποία θα εργάζονταν οι αγρότες, για να συμπληρώνουν το εισόδημά τους και «*νά επιστραφῇ μέρος ἀπό τὰ ἀρπαγμένα σέ τόσους αἰῶνες στούς συνεταιρισμούς γιά νά ἀγοράσουν τις κατάλληλες γιά κάθε τόπον μηχανές*».¹⁰⁵ Η συνεννόηση συνεταιρισμών και εργατικού κέντρου προκαλεί ποικίλα ερωτήματα σχετικά με την επιρροή που άσκησε αυτό στις επίσημες αποφάσεις. Αν δεχτούμε ότι όντως υπήρξε τέτοια ζύμωση τότε είναι αναγκαία η περαιτέρω διερεύνησή της, για να εξακριβωθεί ο βαθμός επίδρασης τόσο στην ενίσχυση του αγροτικού κινήματος, όσο και στην ιδεολογική συγκρότησή του.

Δεν είναι γνωστό και δεν μπορεί να απαντηθεί με ευκολία, αν στο πλαίσιο των συνεταιρισμών γινόταν συστηματική προσπάθεια εκ μέρους ορισμένων μελών τους που πιθανότατα διέθεταν μόρφωση και κύρος με απώτερο σκοπό να διαμορφώσουν ξεχωριστή πολιτική ταυτότητα ή αν απλώς οι συνεταιρισμοί περιορίζονταν στον

¹⁰⁵ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φ. 968, 3 Απριλίου 1920, σ. 1. Είναι χαρακτηριστικό πως στις θεσσαλικές πόλεις είχαν ιδρυθεί εργατικά κέντρα ήδη από το 1908 και ανάμεσα σε αυτές βρίσκονταν η Λάρισα, ο Αλμυρός και ο Βόλος. Παράλληλα, σε αυτές τις περιοχές είχε παρατηρηθεί μια άξια λόγου εργατική κινητικότητα, ενώ το κράτος είχε αποπειραθεί να ελέγξει τη δράση αυτών των κέντρων, ακριβώς για να αποτρέψει μια κοινωνική εξέγερση. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1993, σσ. 98-99. Οι πολιτικές ζυμώσεις των εργατών θα μπορούσαν άραγε να αποτελέσουν παράδειγμα για την ανάπτυξη ενός δυναμικού αγροτικού κινήματος; Θα μπορούσαμε άραγε να μιλήσουμε για ορισμένους συμμάχους που θα μπορούσαν να βοηθήσουν την προώθηση των αιτημάτων των αγροτών ή να υπονομεύσουν την ενότητα της κίνησής του, ειδικά σε εκείνες τις περιπτώσεις που η συνοχή δεν είναι πολύ ισχυρή. Henry A. Landsberger, *Peasant Unrest: Themes and Variations*, in *Rural Protest: Peasant movements and Social Change*, Henry A. Landsberger(ed.), New York: Palgrave Macmillan, 1974, p. 27.

θεσμικό τους ρόλο, δηλαδή στην προστασία των δικαιωμάτων των αγροτών. Είναι χαρακτηριστικό το ψήφισμα των συνεταιρισμών της Καρδίτσας της 3^{ης} Μαΐου 1920 στο οποίο κατατέθηκαν τα βασικά αιτήματα των αγροτών της περιοχής εξ ονόματος, όμως, όλων των αγροτών. Πιο συγκεκριμένα, το ψήφισμα ζητούσε α) να παραχωρηθεί όλη η σοδειά σιταριού στους γεωργικούς συνεταιρισμούς, β) να εφαρμοστεί ο αγροτικός νόμος για να πάψει η "δουλοπαροιμία", γ) να σταματήσει η αισχροκέρδεια για είδη πρώτης ανάγκης και να πάψουν οι διατιμήσεις των προϊόντων παραγωγής τους δ) επιβολή φορολογίας σε μεγάλες περιουσίες για να ενισχυθεί το δημόσιο ταμείο, ε) ζητούσαν μέτρα για την εξυγίανση της Θεσσαλίας που μαστιζόταν από την ελονοσία στ) αγροτική τράπεζα, εκτέλεση υδραυλικών, κατασκευή οδών, ίδρυση αγροτικών σχολών, φροντίδα για την οικονομική και πνευματική ανάπτυξη της Θεσσαλίας. Με αυτό το ψήφισμα οι συνεταιρισμοί της Καρδίτσας καλούσαν – όλους τους αγρότες, όπως τονίστηκε προηγούμενα– να ενώσουν δυνάμεις, για να διεκδικήσουν από κοινού τα συμφέροντά τους.¹⁰⁶

Είναι, όμως, χαρακτηριστική η διαπίστωση των Δημητράτου και Πετσόπουλου στο πλαίσιο του Β' Σοσιαλιστικού Συνεδρίου που ξεκίνησε στις 5/18 Απριλίου 1920 πως οι συνεταιρισμοί δεν έπρεπε να ενισχύουν με τη στάση τους τη μικροϊδιοκτησία που θεωρούνταν «...έκμετάλλευσιν υπό ἄλλην μορφήν...», αλλά έπρεπε αντιθέτως να επιδιώξουν «...τὴν χαλάρωσιν τούτου καὶ εἰς τὴν ἐνίσχυσιν μόνον τοῦ πνεύματος τῆς συνεργασίας ὡς ὑποβοηθητικοῦ τῆς ὁμαδικῆς δράσεως...». Καλούσαν μάλιστα τα τμήματα και τους ομίλους δράσης σε κάθε περιφέρεια να προπαγανδίσουν αυτές τις ιδέες. Οι προτάσεις των Πετσόπουλου-Δημητράτου ψηφίστηκαν από το Συνέδριο και αποτέλεσαν την επίσημη θέση του ΣΕΚΕ. Είναι σαφές ότι οι σοσιαλιστές θεωρούσαν πως οι συνεταιρισμοί εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα της αστικής τάξης και η απόφασή τους δήλωνε την επιθυμία να ασκήσουν πολιτική επιρροή με απώτερο σκοπό να γίνουν αποδεκτές οι θέσεις τους από τους αγρότες. Το ερώτημα που πρέπει, ωστόσο, να απαντηθεί, είναι αν όντως μπορούσε να συμβεί κάτι τέτοιο στο πλαίσιο των συνεταιρισμών. Οι σοσιαλιστές θεωρούσαν πως οι συνεταιρισμοί έπρεπε να διατηρηθούν και να γίνουν «κοινοτικοί με ομοσπονδιακή οργάνωση». Επιπλέον, έπρεπε το κόμμα να προαγάγει την «κοινοκαλλιέργεια» και απαιτούσε τη δωρεάν πρόσβαση του αγροτικού πληθυσμού στην εκπαίδευση και τη διεξαγωγή έργων υποδομής για τη βελτίωση της

¹⁰⁶ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 118, 04 Μαΐου 1920, σ. 3.

καλλιέργειας.¹⁰⁷ Τελικά, στο Β' Σοσιαλιστικό Εργατικό Συνέδριο αποφασίστηκε όσον αφορά στο αγροτικό ζήτημα πως το ΣΕΚΕ ήταν υπέρ της εθνικοποίησης της γης και εναντιωνόταν στη μικροϊδιοκτησία. Πρόθεση του ΣΕΚΕ υπήρξε η μελέτη των ιδιαίτερων αναγκών κάθε περιοχής της περιφέρειας με γνώμονα την κατάλυση του «αστικού καθεστώτος» και την εθνικοποίηση της γης.¹⁰⁸

Οι πολιτικές ζυμώσεις και οι συζητήσεις στο πλαίσιο των συνεταιρισμών που αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της ταξικής πολιτικοποίησης των αγροτών, γίνονταν σε μια περίοδο με οξυμένα προβλήματα για τον αγροτικό πληθυσμό. Δεν πρέπει κανείς να παραβλέπει πως οι αγρότες συνέχισαν να αποτελούν την πλειοψηφία του πληθυσμού και κατ' επέκταση τη σημαντικότερη πηγή στρατεύσιμων και εφοδίων για τον ελληνικό στρατό. Μετά το τέλος του πολέμου η ελληνική οικονομία, όπως και η ευρωπαϊκή αντιμετώπισε πληθωριστικές πιέσεις και το εμπόριο βρέθηκε σε κρίση, εφόσον, ειδικότερα στην ύπαιθρο, περιορίστηκαν σημαντικά οι καλλιεργούμενες εκτάσεις, κυρίως εξαιτίας της μείωσης του αριθμού των καλλιεργητών λόγω στρατολόγησης, αλλά και της κάλυψης των αναγκών μέσω διεθνών αγορών.¹⁰⁹ Επιπλέον, το έτος 1921 η σοδειά υπέστη σοβαρές μειώσεις με αποτέλεσμα να περιοριστεί κατά πενήντα τοις εκατό. Πιο συγκεκριμένα, στο περιοδικό *Οικονομολόγος* δημοσιεύονταν στοιχεία που προέρχονταν από τους υπολογισμούς των νομογεωπόνων και αποστέλλονταν στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Αναλυτικότερα, οι γεωπόνοι κατέγραφαν εξήντα με εβδομήντα τοις εκατό πτώση

¹⁰⁷ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φ. 974, 9 Απριλίου 1920, σ. 1.

¹⁰⁸ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φ. 977, 12 Απριλίου 1920, σ. 2 όπου παρατίθενται οι έως την ημέρα αυτή αποφάσεις του Σοσιαλιστικού Εργατικού Συνεδρίου οι οποίες καταδεικνύουν και την κεντρική διαφωνία ανάμεσα σε αγρότες-ΣΕΚΕ και την πρόθεση του δευτέρου να μεταλαμπαδεύσει τις θέσεις χωρίς καμιά παρέκκλιση από αυτές: «*Παραδεχόμενον ότι οί σημερινοί αγροτικοί συνεταιρισμοί τούς όποιους όργανώνει ή άστική τάξις άποβλέπουν εις τήν ενίσχυσιν καί ίκανοποίησιν τοῦ πνεύματος τῆς μικροϊδιοκτησίας, ήτις άποτελεί έκμετάλλευσιν υπό άλλην μορφήν, ένῶ θά έπρεπε ν' άποβλέπουν τοῦναντίον εις τήν χαλάρωσιν τοῦ πνεύματος τῆς συνεργασίας ὡς ύποβοηθητικοῦ τῆς όμαδικῆς δράσεως άναθέτει εις τά Τμήματα και τούς Όμίλους που λειτουργοῦν μέσα εις τάς άγροτικές περιφερείας τήν ὀργάνωσιν καί διεξαγωγήν τῆς άναλόγου σοσιαλιστικῆς προαπαγάνδας επί τῇ βάσει τοῦ γενικοῦ πνεύματος τῆς παρούσης προτάσεως*».

¹⁰⁹ Πετμεζάς, *Προλεγόμενα*, ό. π., σσ. 135-139 και Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση*, ό.π., σσ. 98-99 στις οποίες γίνεται λόγος για τις πληθωριστικές πιέσεις που επέτειναν την οικονομική αστάθεια που οφειλόταν κυρίως στις αρνητικές συνέπειες που είχε ο Μεγάλος Πόλεμος στον χρυσό κανόνα.

στην παραγωγή των δημητριακών της Θεσσαλίας εξαιτίας των πλημμύρων αλλά και της υψηλής μείωσης των καλλιεργούμενων εκτάσεων που προσέγγισαν μόνο επτά με 10 τοις εκατό σε σχέση με αυτές που καλλιεργούνταν άλλοτε. Στην Μεσσηνία η παραγωγή των αμπελιών ελαττώθηκε κατά σαράντα τοις εκατό, κατά εικοσιπέντε στις Εύβοια, Ζάκυνθο, Κεφαλληνία και το σαράντα με πενήντα τοις εκατό στην περιοχή της Αττικοβοιωτίας. Η παραγωγή της σταφίδας μειώθηκε κατά δώδεκα τοις εκατό, ενώ σημαντική μείωση, χωρίς να παρατίθενται αριθμοί, υπολογιζόταν και για τις οπώρες που παράγονταν σε Αργολίδα, Αττικοβοιωτία και Νότια Θεσσαλία.¹¹⁰ Επιπρόσθετα, αξίζει να αναλογιστεί κανείς και τις συνέπειες του Μεγάλου Πολέμου στην οικονομία των χωρών και να σκεφτεί κατά πόσο αυτά ίσχυαν και για την Ελλάδα. Στις συνέπειες του πολέμου ο Δ. Πουρνάρας ενέτασσε την απώλεια μηχανών και εργαλείων, την υπολειτουργία των μέσων μεταφοράς και την ωρίμανση της εργατικής τάξης που πλέον δεν επιθυμούσε να πλουτίσει μια μειοψηφία εις βάρος της και για αυτόν τον λόγο απαιτούσαν την αύξηση των μισθών τους. Φυσικά, η ακρίβεια των καταναλωτικών αγαθών ήταν η βασική αιτία της δυσαρέσκειάς τους τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες.¹¹¹ Οι παραπάνω αναφορές επιτρέπουν να συναχθεί το συμπέρασμα πως στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1920 υπήρχαν εκτός από τα καταγεγραμμένα προβλήματα, φυσικές καταστροφές που εμπόδισαν ακόμη περισσότερο την αύξηση της παραγωγής, ενώ αυτές ανέδειξαν -με τη σειρά τους- το ζήτημα της απουσίας υποδομών που θα ευνοούσαν μακροπρόθεσμα στη ενίσχυσή της.

Μολονότι τα ψηφίσματα των αγροτικών συνεταιρισμών διαμήνυαν πως εξέφραζαν τις θέσεις του συνόλου των αγροτών, ο προβληματισμός για τον ρόλο των συνεταιρισμών παραμένει, αν ληφθεί υπόψη πως οι αγρότες ειδικότερα δημιουργούσαν διαφορετικούς συνεταιρισμούς σε κάθε περιοχή είτε επειδή επιθυμούσαν κάποια θέση εξουσίας ή επιρροής σε αυτούς είτε για λόγους πολιτικής αντιπαράθεσης. Για αυτό άλλωστε ο Σωκράτης Ιασεμίδης το 1918 καλούσε τους αγρότες να μην ιδρύουν παραπάνω από έναν συνεταιρισμό σε κάθε περιοχή.¹¹² Η ταχεία αύξηση του αριθμού των συνεταιρισμών σε μια περιοχή σήμαινε πως οδηγούσε σε πολυδιάσπαση και κατ' αρχήν αυτό σημαίνει πως η οπτική τους

¹¹⁰ Περιοδικό *Οικονομολόγος*, φ. 176, 14 Ιουνίου 1921, σσ. 4-5 και Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση*, ό. π., σ. 79.

¹¹¹ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φ. 918, 12 Φεβρουαρίου 1920, σ. 1.

¹¹² Αριστ. Ν. Κλήμης, *Οι συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, ό. π., σσ. 382-383.

απέναντι στα αιτήματα της τάξης τους δεν είναι κοινή. Ακριβώς αυτό επιτείνει την πεποίθηση πως η πολιτική αυτονομήσή τους ήταν μια μακρά διαδικασία που πέρασε από πολλά στάδια και κατά τα οποία οι συνεταιρισμοί διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο, χωρίς όμως να υποτιμάται και η επίδραση που ασκούσε το κράτος αναφορικά με τον κατευνασμό της όποιας αντίδρασης των αγροτών στη βάση του θεσμικού τους ρόλου.

Προς επίρρωση των παραπάνω θα ήταν σωστό να επισημανθεί ότι ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1910 οι αγρότες είχαν τη δική τους εκπροσώπηση, εντός του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Οι βουλευτές της Θεσσαλίας θέλησαν να εμφανιστούν ως μια αυτόνομη ομάδα, με δυναμική παρουσία, ικανή προκαλέσει πρόβλημα στον τότε πρωθυπουργό και να θέσει σε κίνδυνο το μεταρρυθμιστικό του έργο. Αμέσως μετά την ψήφιση του αγροτικού νόμου σημειώνονταν ποικίλες ζυμώσεις ανάμεσα στους αγρότες Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Αττικοβοιωτίας και μάλιστα, σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, εξέδηλωναν το ενδιαφέρον τους να συνεργαστούν με τα εργατικά σωματεία.¹¹³ Με αφορμή το μνημόσυνο εκείνων που έπεσαν πρώτοι κατά την εξέγερση των αγροτών στο χωριό Κιλελέρ (6 Μαρτίου 1910) ο Γ. Κορδάτος κατηγορούσε το Κόμμα Φιλελευθέρων για τη δημαγωγία και εμπαιγμό του αγροτικού πληθυσμού, καθώς υποσχόταν την επίλυση του χρόνιου αιτήματος των αγροτών για απαλλοτριώσεις, αλλά ποτέ δεν προέβαινε στην οριστική του λύση, καθώς το χρησιμοποιούσε ως μόνιμη προεκλογική υπόσχεση. Οι κολλήγοι, επειδή δεν είχαν αποκτήσει ομαδικό πνεύμα, εναπέθεταν τις ελπίδες τους στους βουλευτές που εξέλεγαν, για να προωθηθούν και τελικά να υλοποιήσουν τα αιτήματά τους. Θεωρούσε, όμως, πως πλέον οι αγρότες αντιλαμβάνονταν όλα τα παραπάνω και οι οργανώσεις τους θα εξελίσσονταν και θα συνέτειναν στην ιδεολογική συγκρότησή τους. Εκφραζόταν, μάλιστα, η πίστη πως εργάτες και αγρότες θα προσπαθήσουν από κοινού να διεκδικήσουν και να πετύχουν την υλοποίηση των αιτημάτων τους. Προέβλεπε, μάλιστα, πως ΓΣΕΕ και Γενική Συνομοσπονδία Συνεταιρισμών θα συνεργάζονταν σύντομα.¹¹⁴

Από την παραπάνω ανάγνωση των γεγονότων θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως στον αγροτικό χώρο, ειδικά της Θεσσαλίας, το αίτημα για μια ξεχωριστή πολιτική έκφραση ανεξάρτητη από τα αντιβενιζελικά ή βενιζελικά

¹¹³ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φ. 914, 7 Φεβρουαρίου 1920, σ. 1.

¹¹⁴ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, φ. 959, 24 Μαρτίου 1920, σ. 1.

κόμματα είχε ωριμάσει και για αυτό τα πολιτικά κόμματα είτε επιχειρούσαν να παγιώσουν την επιρροή τους στους αγρότες είτε να επανακτήσουν ερείσματα στον αγροτικό κόσμο, για να ισχυροποιηθούν και να διαδραματίσουν ενεργότερο πολιτικό ρόλο. Παρ' όλ' αυτά δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι μετά την ήττα του Ελ. Βενιζέλου, το ΚΦ είχε απολέσει τη δυναμική του, ενώ η αντιβενιζελική παράταξη φθειρόταν από τις εξελίξεις στο μικρασιατικό μέτωπο.¹¹⁵ Οι κοινωνικές συνέπειες του Α' ΠΠ υποτιμήθηκαν στην Ελλάδα και αναδύθηκαν με ένταση όταν η χώρα έπρεπε να αντιμετωπίσει το προσφυγικό ζήτημα. Σε αυτό το πλαίσιο οι συζητήσεις για την πολιτική εκπροσώπηση και ίσως ανεξάρτητη πολιτική έκφραση των κοινωνικών τάξεων που ανέδειξαν τη δυναμική τους κατά τη διάρκεια του πολέμου ή μετά τον πόλεμο ήταν αποτέλεσμα των ζυμώσεων που σημειώθηκαν με αφορμή όχι μόνο την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, αλλά και της κάλυψης ενός σημαντικού κενού αναφορικά με την εκπροσώπησή τους. Το γεγονός ότι ορισμένοι αγρότες αποτάθηκαν στους σοσιαλιστές, για να διαμορφώσουν το καταστατικό του συνεταιρισμού τους, υπονοεί την απόπειρα των νέων κομμάτων να προσελκύσουν μια κοινωνική τάξη που άλλοτε υποστήριζε τα αστικά κόμματα της εποχής.¹¹⁶ Κανείς, επίσης, δεν μπορεί να

¹¹⁵ Η ίδια η πολιτική του Βενιζέλου είχε αλλάξει όπως συχνά υπονοείται ή δηλώνεται με ευθύτητα στη βιβλιογραφία. Πιο συγκεκριμένα, ο Ελ. Βενιζέλος από το 1917 και έπειτα θέλησε να συγκρουστεί με εκείνα τα συμφέροντα που στήριζαν ανοιχτά τον Κωνσταντίνο και εναντιώνονταν στη μεταρρυθμιστική του πολιτική. Δες Κωστής, *Ο Πλούτος της Ελλάδας*, ό. π., σ. 87. Αμέσως μετά την ήττα του ο Βενιζέλος, κατόπιν πίεσεως από τον διάδοχό του πρωθυπουργό Δ. Ράλλη, εγκατέλειψε τη χώρα και μετά από εκλογές αρχηγός του ΚΦ εκλέχτηκε ο στρατηγός Δαγκλής που τήρησε μια άκρως μετριοπαθή πολιτική απέναντι στην προκλητική και άκρως επιθετική συμπεριφορά των αντιβενιζελικών, με αποτέλεσμα να προκληθούν αντιδράσεις στο εσωτερικό του κόμματός του, για το οποίο πιστευόταν πως θα έμενε πολύ χρόνο στη θέση της αντιπολίτευσης. Την ίδια στιγμή η αντιβενιζελική παράταξη αντιμετώπιζε εσωτερικά προβλήματα και η εξωτερική πολιτική της, παρουσία του βασιλιά Κωνσταντίνου, αποδεικνυόταν ατελέσφορη. Δες Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, ό. π., σσ. 953-955 και 962-963.

¹¹⁶ Ο Θ. Μποχώτης έκανε λόγο για τη βαριά φορολογία, την αύξηση του εργατικού δυναμικού στις πόλεις, στον περιορισμένο αριθμό κατοικιών, την απήχηση της ρωσικής επανάστασης και τις διώξεις που υπέστησαν σοσιαλιστές και εργάτες, γεγονότα που προκάλεσαν την ενοποίηση των εργατών και τη δημιουργία της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ). Η ενοποίηση αυτή είχε προωθηθεί και από τον ίδιο τον Βενιζέλο, όπως σημειώνεται, για να μπορέσει στην Δεύτερη και Τρίτη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου(1919) να υποστηρίξει τις εδαφικές διεκδικήσεις της χώρας. βλ. Θανάσης Μποχώτης, *Εσωτερική πολιτική*, ό.π., σ. 99 και Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*,

δηλώσει με σιγουριά αν αυτή η προσέγγισή έγινε με επιτυχία ή όχι ή αν αυτή η απόπειρα διάδοσης των σοσιαλιστικών ιδεών επηρέασε τις συζητήσεις για την ανεξάρτητη πολιτική έκφραση των αγροτών.

iii. Το Α' Αγροτικό Συνέδριο

Το πρώτο Πανελλήνιο Αγροτικό Συνέδριο Συνήλθε στις 9 Ιανουαρίου 1922 στην αίθουσα της Εταιρείας των Φίλων του Λαού στην Αθήνα. Ο πρόεδρος τους Συνεδρίου ζήτησε από τα μέλη να αποστείλουν θερμό χαιρετισμό σε όλους τους αγρότες του μετώπου, πρόταση που έγινε αμέσως δεκτή. Επιπρόσθετα, αποφασίστηκε οι αγροτικές οργανώσεις να αναλάβουν την περίθαλψη των οικογενειών των αγροτών που απώλεσαν τη ζωή τους στο μέτωπο. Η απόφαση αυτή ίσως αποδεικνύει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο πως οι αγρότες αποτελούσαν μια σημαντική πηγή στρατεύσιμων, αλλά δημιουργεί και έναν έντονο προβληματισμό για την αξιολόγηση κινητικότητά τους με δεδομένο ότι τα χρόνια κατά τα οποία ο μικρασιατικός πόλεμος βρισκόταν σε εξέλιξη οι αγρότες ανέπτυσσαν το ενδιαφέρον του για περαιτέρω οργάνωση και επιπλέον προσπάθεια διεκδίκησης των συμφερόντων τους. Έτσι, ο Κωνσταντογιάνης, εκπρόσωπος του συνεταιρισμού Γορτυνίας, θέλησε πριν αρχίσει η συζήτηση να τεθούν οι όροι, ενώ ως κεντρικό στόχο του Συνεδρίου όρισε την ενασχόληση με την «...*οργάνωσιν τῆς ἀγροτικῆς τάξεως, διὰ τῆς περιφρουρήσεως τῶν δικαιωμάτων της ἀπὸ ὑλικῆς καὶ ἠθικῆς ἀπόψεως*». Κατά την έναρξη του συνεδρίου τέθηκε το ζήτημα από τον Κ. Καραβίδα να μην ονομαστεί το συνέδριο «Πρώτο», επειδή υπήρξαν και προηγούμενα που θεμελίωσαν το αίτημα για λύση του αγροτικού ζητήματος. Μετά από πολλές συζητήσεις αποφασίστηκε η επωνυμία «Πρώτο», γιατί ήταν το πρώτο οργανωμένο συνέδριο από αγρότες. Και ακριβώς αυτή η διαφοροποίηση αποτέλεσε την πρώτη ένδειξη της απόπειρας πολιτικής χειραφέτησής τους συνδεδεμένης με τη διάκρισή τους από εκείνους που απλώς υπερασπίζονταν τις θέσεις των αγροτών, χωρίς να αποτελούν μέρος τους. Επομένως, το ζήτημα που προκάλεσε έντονες συζητήσεις αφορούσε σε ποιους θα παραχωρηθεί το δικαίωμα να εκφέρουν λόγο. Αποφασίστηκε πως τον λόγο θα έχουν κυρίως όσοι ήταν

2006, σσ. 969-979 στις σελίδες του οποίου γινόταν λόγος για τη δράση των εργατικών ενώσεων και στις μεγάλες πόλεις της Θεσσαλίας.

οργανωμένοι γεωργοί και οι «φιλαγρόται» θα περιορίζονταν στον παραινετικό τους ρόλο.

Μετά από τις αποφάσεις που σχετίζονταν με τα διαδικαστικά τα μέλη του συνεδρίου άρχιζαν να συζητούν για τα φλέγοντα αγροτικά ζητήματα, όπως αυτό των απαλλοτριώσεων. Σε αυτό αξίζει να σημειωθεί πως από την αρχή υπήρξαν δύο διαφορετικές απόψεις μεταξύ των αγροτών. Η πρώτη εκφράστηκε από τον Ασημακόπουλο, πρόεδρο της *Πανθεσσαλικής Ενώσεως*, ο οποίος υπερασπίστηκε την απαλλοτρίωση χωρίς αποζημίωση.¹¹⁷ Στην άποψη αυτή Σ. Χασιώτης, αντέτεινε πως πολλοί αγρότες ήθελαν απαλλοτριώσεις και ήταν υπέρ των αποζημιώσεων των ιδιοκτητών. Ο Ε. Ασημακόπουλος πρότεινε επίσης την Ενιαία Γενική Συνένωση Συνεταιρισμών, μια θέση υπέρ της οποίας τάχθηκε και ο Χασιώτης, θεωρώντας πως αυτό θα κορυφώσει την οργανωτική προσπάθεια των αγροτών και θα τους φέρει σε επαφή και με αγροτικές ενώσεις άλλων χωρών, ώστε ο αγρότης της Ελλάδας να έχει γνώση των όσων συμβαίνουν στον διεθνή αγροτικό χώρο. Ιδιαίτερη έμφαση έδωσε και στην εκπαίδευση των αγροτών, καθώς πίστευε πως πολλά σχολεία στις αγροτικές περιοχές έκλειναν, με αποτέλεσμα οι αγρότες και τα παιδιά τους να μη λαμβάνουν μόρφωση. Πίστευε πως το ζήτημα της εκπαιδύσεως των αγροτών ήταν επείγον να επιλυθεί και έπρεπε να συνειδητοποιηθεί από τον αγροτικό πληθυσμό, όπως ακριβώς συνέβηκε στην Βουλγαρία και στην Ρουμανία. Για αυτό πρότεινε το συνέδριο να στηρίξει με ψήφισμα τις αποφάσεις του Πανδιδασκαλικού Συνεδρίου. Στην τοποθέτησή του ενέταξε, τέλος, το ζήτημα της θεμελίωσης μιας συνεταιριστικής Τράπεζας.

Στη συνέχεια ο εκπρόσωπος της Αττικοβοιωτίας, Δ. Μαργέτης, μίλησε για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των αγροτών και έθεσε το ζήτημα της πολιτικής χειραφέτησής τους. Ο ίδιος εξήρε όλα όσα συνέβησαν στην Βουλγαρία και τάχθηκε εναντίον των «*κυβερνήσεων των πόλεων*» οι οποίες δεν ενδιαφέρθηκαν για τους αγρότες και δεν επιθυμούσαν την αφύπνισή τους. Αυτή πίστευε πως θα απέβαινε λυτρωτική για τον κόσμο της υπαίθρου. Στο πλαίσιο αυτής τη ομιλίας τους έθεσε και το ζήτημα της Χωροφυλακής η οποία αυθαιρετούσε σε βάρος των αγροτών και πρότεινε την υπαγωγή του σώματος αυτού σε ανεξάρτητη δικαστική αρχή.

¹¹⁷ Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, αρ. φυλ. 1649/161, 11 Ιανουαρίου 1922, σ. 1 όπου εξαιρούνταν η θέση του συγκεκριμένου αγρότη η έκφραση της οποία αποτελούσε για την εφημερίδα ένδειξη δικαίωσης του προγράμματος του ΣΕΚΕ.

Αυθαιρεσίες της χωροφυλακής κατήγγειλε και ο εκπρόσωπος της Γεωργικής Τραπέζης Αρκαδίας, Αντ. Λειβαδίτης. Ο εκπρόσωπος του Πολιτικού Αγροτικού Συλλόγου Αττικής, Γ. Περγαμάλης, ανέγνωσε υπόμνημα το οποίο εξέφραζε την πρόθεση της συνένωσης αγροτικών συλλόγων για τη δημιουργία ανεξάρτητου πολιτικού φορέα, ενός αμιγώς αγροτικού κόμματος στον αντίποδα των προσωπικών κομμάτων. Αρκετά ήταν τα μέλη του συνεδρίου που εξέφραζαν την άποψη ότι τα προσωποπαγή ως τότε κόμματα δεν είχαν δώσει λύση στα προβλήματα των αγροτών, ενώ δεν έλειπε και η κριτική σε βάρος των κομμουνιστών.¹¹⁸

Αναλυτικότερα, η εφημερίδα *Αθηναϊκή* με σχόλιό της εξέφρασε τη θέση της ότι οι αντιπρόσωποι των αγροτών όχι μόνο πρέπει να αποσείσουν την εκμετάλλευση εις βάρος τους, αλλά και να ανεξαρτητοποιηθούν πολιτικά, θεωρώντας πως έτσι θα ήταν δυνατή η πολιτική εξυγίανση στην Ελλάδα.¹¹⁹ Δεν πρέπει, βέβαια, να παραβλεφθεί ότι η ίδρυση του Αγροτικού Πολιτικού Συλλόγου από τους αγρότες των Αθηνών είχε ως απώτερο στόχο την «...πολιτικήν μόρφωσιν τῶν ἀγροτῶν καί ἡ καθοδήγησις αὐτῶν πολιτικῶς συμφώνως πρὸς τὰ πραγματικά ἠθικά καί ὑλικά συμφέροντα τοῦ συνόλου τῆς ἀγροτικῆς τάξεως καί ἐν συνεργασίᾳ μετ' ἄλλων ὁμοφρόνων Πολιτικῶν Συλλόγων δημιουργία ἀγροτικοῦ κόμματος αὐτοτελοῦς καί ἀνεξάρτητου ἀπὸ τῶν προσωπικῶν κομμάτων». Ο σύλλογος και το νέο αυτό κόμμα θα επιχειρούσε να λάβει μέτρα που θα αποσκοπούσαν στη λυσιτελή στήριξη τους έργου τους και στη βελτίωση της θέσης, εφόσον αναγνωριζόταν πως επρόκειτο για την τάξη πάνω στην οποία βασιζόταν το κράτος και η κοινωνική ευημερία. Στις επιδιώξεις του συλλόγου βρίσκονταν αφενός η συνεννόηση για κοινή πολιτική και με άλλους πολιτικούς συλλόγους της Μ. Ασίας και των βαλκανικών κρατών, αφετέρου η ίδρυση συλλόγων σε όλη την Ελλάδα και η οργάνωση συνεδρίου με αντιπροσώπους του για την οριστική ίδρυση ενός αγροτικού κόμματος.¹²⁰

¹¹⁸ Εφημερίδα *Εμπρός*, φ. 9068, 11 Ιανουαρίου 1922, σ. 2, Εφημερίδα *Θεσσαλία*, φ. 7222, 11 Ιανουαρίου 1922, σ. 2 και Εφημερίδα *Ἀθῆναι*, φ. 7135, 11 Ιανουαρίου 1922, σ. 2. Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες που παρατίθενται από τον Δημ. Παναγιωτόπουλο ο οποίος έκανε λόγο μόνο για την προσπάθεια διαμόρφωσης ενός πολιτικού φορέα, αμιγώς αγροτικού, θέτοντας στο περιθώριο όλα εκείνα τα στοιχεία που υποδήλωναν πως ο αγροτικός κόσμος επιδίωκε να εκφράσει απόψεις για όλα τα ζητήματα που συνδυάζονταν με την ωρίμανση του αγροτικού κινήματος. Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κόμματος στην Ελλάδα*, Αθήνα: Πλέθρον/Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010, σ. 50.

¹¹⁹ Εφημερίδα *Ἀθηναϊκή*, φ. 1033, 11 Ιανουαρίου 1922, σ. 3.

¹²⁰ Εφημερίδα *Πολιτεία*, φ. 1453, 4 Ιανουαρίου 1922, σ. 7.

Το ζήτημα συζητήθηκε εκτενώς κατά την τρίτη μέρα του Συνεδρίου, οπότε εμφανίστηκαν δύο τάσεις εντός του. Η πρώτη ήταν υπέρ της οργάνωσης ενός κόμματος που θα αποτελούνταν από αγρότες, ενώ η δεύτερη ήταν υπέρ της συνύπαρξης αγροτών και «φιλαγροτών». Ο πρόεδρος της επιτροπής για την πολιτική οργάνωση, Δ. Μαργέτης, εισηγήθηκε μια πολιτική οργάνωση που θα ξεκινά από την ίδρυση κοινοτικών πολιτικών συλλόγων που θα απαρτίζουν νομαρχιακές ομοσπονδίες και θα καταλήγουν σε μια *Αγροτική Συνομοσπονδία*. Ωστόσο τόσο ο Παπαναστασίου, όσο και ο Μαργέτης συμφώνησαν οι αγροτικοί συνεταιρισμοί να διατηρήσουν τον οικονομικό χαρακτήρα τους και να μην αποκτήσουν πολιτικό.¹²¹ Ο εκπρόσωπος του *Παμμακεδονικού Συνεταιρισμού*, Παπαδόπουλος, ζήτησε από το συνέδριο να κάνει αποδεκτό ψήφισμα σύμφωνα με το οποίο στη πολιτική οργάνωση των αγροτών θα ήταν δυνατό να συμμετέχουν μόνο αγρότες. Η συζήτηση ζώηρεψε με αποτέλεσμα να υπάρξουν αντεγκλήσεις ανάμεσα σε όσους είχαν «φιλαγροτικά» αισθήματα και σε όσους επιδίωκαν την αυτόνομη πολιτική πορεία των αγροτών. Οι Παπαναστασίου, Χασιώτης και Περγαμάλης υπεραμύνθηκαν της πρώτης θέσης, ενώ οι Ιασεμίδης, Παπαδόπουλος, Χρηστάκης και άλλοι αντιπρόσωποι της Μακεδονίας τέθηκαν αναφανδόν υπέρ της δεύτερης. Τελικά, το ψήφισμα επικυρώθηκε από το συνέδριο αναφέροντας ότι συμμετοχή στο νέο κόμμα επιτρεπόταν στους γεωπόνους, δημοδιδασκάλους και αγρότες.¹²²

Ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος σχολιάζοντας τη δημιουργία των νέων κομμάτων παρατηρούσε πως τα παλιά κόμματα δεν βασίζονταν σε αρχές, αλλά στην απήχηση που διέθετε ο ηγέτης του εκάστοτε κόμματος και στις πελατειακές σχέσεις που συντηρούσε ένας βουλευτής σε τοπικό επίπεδο. Χαρακτηριστικό τους θεωρούσε εύκολη μεταβολή των απόψεών τους και τη έκφραση αλληλοσυγκρουόμενων θέσεων μόνο και μόνο για να δελεαστεί το εκλογικό τους ακροατήριο. Πλέον, όμως, πίστευε πως στις νέες εκλογές τα ταξικά κόμματα θα είναι εκείνα που θα έχουν τον πρώτο λόγο. Αυτά δεν βασίζονταν τόσο στα πρόσωπα αλλά στα προγράμματά τους και το εκλογικό τους ακροατήριο δεν αποτελείται από τάξεις με αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα. Ακριβώς αυτήν την εξέλιξη θεωρούσε ως την ταφόπλακα του παλαιοκομματισμού, ενώ στην απόπειρα «αναπαλαίωσης» του πολιτικού συστήματος

¹²¹ Εφημερίδα *Πολιτεία*, φ. 1461, 12 Ιανουαρίου 1922, σ. 3.

¹²² Εφημερίδα *Εμπρός*, φ. 9069, 12 Ιανουαρίου 1922, σ. 2.

ενέτασσε και την ίδρυση του αγροτικού κόμματος.¹²³ Το ζήτημα απασχόλησε και τον Αλ. Μυλωνά οποίος στον απολογιστικό του άρθρο για το συνέδριο που συμμετείχε, απαρίθμησε μια σειρά από μέτρα που έλαβαν οι Φιλελεύθεροι και πιο συγκεκριμένα την ίδρυση ειδικών υπηρεσιών, τις υποτροφίες του κράτους σε γεωπόνους, κτηνίατρους, δασολόγους, την ενίσχυση της αγροτικής εκπαίδευσης, την αναγνώριση του αδικήματος της τοκογλυφίας, τον περιορισμό της φορολογίας, τη μείωση του φόρου της «δεκάτης» για τις Νέες Χώρες και την ίδρυση των συνεταιρισμών. Οι αγρότες τόνιζε πως εξαπατήθηκαν από την «τυραννολόγο» πολιτική των «ήνωνμένων» και ευελπιστούσε η ίδρυση του αγροτικού κόμματος να μην αποτελεί μια ακόμα εκδοχή αυτή της πρακτικής, αλλά να ενισχύσει την πολιτική των φιλελευθέρων. Τέλος, ο Μυλωνάς απέκλειε την πιθανότητα οι μικροϊδιοκτήτες που θα προέκυπταν από την απαλλοτριωτική πολιτική να ενστερνιστούν τις ιδέες του κομμουνισμού και θεωρούσε πως το μελλοντικό αγροτικό κόμμα να λειτουργήσει *«ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸ πρόγραμμα καὶ τὰς προσπάθειάς τοῦ Κόμματος τῶν Φιλελευθέρων»*.¹²⁴

Οι συζητήσεις της δεύτερης μέρας του Συνεδρίου αφορούσαν ένα σύνολο ζητημάτων που απασχολούσαν το τον αγροτικό κόσμο της Ελλάδας, εφόσον τον λόγο έλαβαν εκπρόσωποι συνεταιρισμών της Πελοποννήσου, της Στ. Ελλάδας και της Μακεδονίας, εκφράζοντας τις θέσεις τους για τη φορολογία των αγροτών, την ανάγκη δημιουργίας Γεωργικής Τράπεζας και ενός καταστατικού για την Πανελλήνια Γεωργική Συνομοσπονδία. Μεταξύ των ομιλητών υπήρξαν αγρότες, διευθυντές τραπεζών, αλλά και βουλευτές.¹²⁵ Το ζήτημα της εκπαίδευσης συζητήθηκε εκτενώς στο συνέδριο, τα μέλη του οποίου το συνέδεσαν με τον διορισμό καλύτερων δασκάλων, ενώ το συνέδριο τάχθηκε υπέρ της διδασκαλίας στη δημοτική, η οποία κατ' άλλους έπρεπε να ήταν η γλώσσα απόδοσης των νόμων που αφορούσαν στους αγρότες.¹²⁶ Η ανεξαρτητοποίηση των δημοτικών σχολείων, η αλλαγή των σχολικών προγραμμάτων, η ίδρυση αγροτικών δημοτικών σχολείων και η υλική υποστήριξη των δημοδιδασκάλων οι οποίοι βρίσκονταν σε παρόμοια θέση με αυτή των αγροτών ήταν ορισμένες από τις προτάσεις που έγιναν αποδεκτές. Για το ζήτημα της φορολογίας, τέλος, τα μέλη του συνεδρίου κατήγγειλαν τη φορολογική πολιτική της κυβέρνησης των «Ηνωμένων Κομμάτων» και ζήτησαν είτε την κατάργηση του νόμου

¹²³ Εφημερίδα *Αναγέννησις*, φ. 3952, 8 Ιανουαρίου 1922, σ. 1.

¹²⁴ Εφημερίδα *Θάρρος*, φ. 3580, 15 Ιανουαρίου 1922, σ. 1.

¹²⁵ Στην ίδια, σ. 5.

¹²⁶ Εφημερίδα *Αθήναι*, φ. 7136, 12 Ιανουαρίου 1922, σ. 1.

για τη φορολόγηση της ακαθάριστης προσόδου είτε την επιβολή του σε όλες τις τάξεις.¹²⁷

Η τέταρτη μέρα του συνεδρίου συζητήθηκε η ανάγκη υλοποίησης δημοσίων έργων, η δημιουργία σχολικών κήπων και διατυπώθηκαν απόψεις σχετικές με τις αυθαιρεσίες των μοναστηριών σε βάρος των αγροτών.¹²⁸ Με πρόταση του Αλ. Μυλωνά το συνέδριο τάχθηκε υπέρ της αλλαγής του εκλογικού συστήματος από πλειοψηφικό σε αναλογικό. Κατά την ημερήσια διάταξη συζητήθηκαν τα άρθρα που θα αποτελούσαν το νέο καταστατικό της Πανελλήνιας Συνομοσπονδίας Γεωργικών Συνεταιρισμών. Αυτή θα είχε την έδρα της στην Αθήνα και θα αποτελούνταν από όλους τους αγροτικούς συνεταιρισμούς, τις αγροτικές ενώσεις και τις συνεταιριστικές τράπεζες. Στο δεύτερο άρθρο του προς ψήφιση καταστατικού καταγράφονταν οι σκοποί του που αφορούσαν τη συνδρομή τους στο έργο των αγροτών, στην εκπαίδευσή τους, αλλά και στην εφαρμογή της νομοθεσίας. Μετά από πρόταση του Αλ. Παπαναστασίου αποφασίστηκε η συνεδρίαση των εκπροσώπων των συνεταιρισμών με απώτερο στόχο τη σύγκληση της συνελεύσεως της Συνομοσπονδίας σε κάποια επαρχιακή πόλη και την εκλογή Διοικητικού Συμβουλίου. Απαγορευόταν ρητά οποιαδήποτε ανάμειξή τους με την πολιτική. Λήφθηκε, επίσης, απόφαση υπέρ της απαλλοτρίωσης της μοναστηριακής γης, ενώ για το εμφυτευτικό ζήτημα δεν πάρθηκαν αποφάσεις. Κατά την έναρξη του συνεδρίου ο εκπρόσωπος της *Πανθεσσαλικής Ένωσης*, Ασημακόπουλος, ανέγνωσε ψήφισμα σύμφωνα με το οποίο η Πανθεσσαλική Αγροτική Ένωση επιφυλασσόταν για την περαιτέρω συμμετοχή της στο Συνέδριο και την αναγνώριση της υπό ίδρυση *Πανελλήνιας Αγροτικής Ομοσπονδίας*.¹²⁹

Είχε προηγηθεί η σύγκληση συνέλευσης των προέδρων των συνεταιρισμών της Θεσσαλίας οι οποίοι μεταξύ άλλων αποφάσισαν να εξετάσουν τόσο το αγροτικό νομοσχέδιο και να αποστείλουν υπόμνημα στην κυβέρνηση όσο και τις αποφάσεις του συνεδρίου που διεξαγόταν στην Αθήνα.¹³⁰ Η πρόθεση των προέδρων των συνεταιρισμών της Θεσσαλίας, κατά τη δεύτερη μέρα του συνεδρίου, να εκφράσουν την επιφυλακτικότητά της απέναντι στην όλη διαδικασία αποδείκνυε τον

¹²⁷ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 11, 12 Ιανουαρίου 1922, σ. 3 και εφημερίδα *Θεσσαλία*, φ. 7222, 12 Ιανουαρίου 1922, σ. 2.

¹²⁸ Εφημερίδα *Αθηναϊκή*, φ. 1035, 13 Ιανουαρίου 1922, σ. 5.

¹²⁹ Εφημερίδα *Πολιτεία*, φ. 1463, 13 Ιανουαρίου 1922, σ. 3.

¹³⁰ Εφημερίδα *Αναγέννησις*, φ. 3955, 11 Ιανουαρίου 1922, σ. 1.

προβληματισμό που επικρατούσε σε μερίδα αγροτών σχετικά με την ικανότητά του να εκπροσωπήσει το σύνολο του αγροτικού κόσμου και να εκφράσει ολιστικά τα αιτήματά του. Την ίδια μέρα δημοσιεύτηκε στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Θεσσαλία* άρθρο που σχολίαζε το συνέδριο και την αποχώρηση των εκπροσώπων της Πανθεσσαλικής. Πιο συγκεκριμένα, ο αρθρογράφος επιδοκίμαζε το συνέδριο με το επιχείρημα πως έπρεπε επιτέλους οι αγρότες που ήταν μια παραγωγική πλειοψηφία στο ελληνικό κράτος έπρεπε να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους, ειδικότερα απέναντι σε ένα κράτος που ευνοεί τον «*παρασιτισμόν*». Η ευφορία που προκλήθηκε από τη σύγκληση αυτού του συνεδρίου γρήγορα αντικαταστάθηκε από έντονο προβληματισμό· αρχικά για τα πρόσωπα που συμμετείχαν και δεν είχαν καμία απολύτως σχέση με την επαρχία, την ύπαιθρο ή τη γεωργική εργασία και δευτερευόντως για τον «ρομαντισμό» που απέπνεε. Με δεδομένη την κυριαρχία των εκπροσώπων που προέρχονταν από την πρωτεύουσα, υπήρχε ο κίνδυνος το κόμμα που θα προέκυπτε να αναζητούσε απλώς οπαδούς στις τάξεις των αγροτών και υπό αυτή την οπτική να οδηγούνταν σε αποτυχία η απόπειρα πολιτικής συγκρότησης τους. Η «*αποτυχία*» του εργατικού κινήματος συνιστούσε την απτή απόδειξη για τους κινδύνους που διέτρεχαν και οι αγρότες, με δεδομένο ότι όσοι συμμετείχαν στις εργατικές κινητοποιήσεις και ήταν «*πρωτευουσιάνοι*» συνελήφθησαν, αλλά εντός ενός μήνα αποφυλακίστηκαν, ενώ όσοι προέρχονταν από την περιφέρεια συνέχιζαν να εκτίουν την ποινή τους. Μάλιστα, επισημαίνονταν και μια σειρά από σοβαρά ζητήματα τα οποία δεν συζητήθηκαν καθόλου –κατά την εκτίμησή του– γιατί ήταν παντελώς άγνωστα για την πλειοψηφία των εκπροσώπων του συνεδρίου.¹³¹

Οι συνεδρίες των επόμενων ημερών ασχολήθηκαν ιδιαιτέρως με την καταπίεση των αγροτών της Μακεδονίας και άλλων περιοχών από τα μοναστήρια,

¹³¹ Εφημερίδα *Θεσσαλία*, φ. 7223, 13 Ιανουαρίου 1922, σ. 1 στο άρθρο της οποίας επιχειρήθηκε ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα σε «επαρχιώτες-αγρότες» και «πρωτευουσιάνους»: «*Ἡ γεωργία δὲν καλλιεργεῖται εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ Συντάγματος διὰ νὰ εἰμπορῇ ἢ πρωτεύουσα νὰ γνωρίζῃ τὰς ἀνάγκας τῆς. Καλλιεργεῖται εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ ἐκεῖ ἔπρεπε νὰ γίνῃ τὸ συνέδριον.[...] Ἀπὸ τὴν πρωτεύουσαν δὲν εἰμπορεῖ νὰ ἀντιληφθῇ κανεὶς τίποτε καὶ ἀπόδειξις τούτου, ὅτι σοβαρώτατα φλέγοντα ζητήματα, ὅπως ἡ καταδίωξις τοῦ δάκου, ἡ φυτοπαθολογικὴ ἐργασία, τὰ γεωργικὰ ἐπιμελητήρια, ἡ γεωργικὴ πίστις, ἡ καταπολέμησις τοῦ παρασιτισμοῦ καὶ τῆς τοκογλυφίας, ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις τῶν γεωργικῶν συνεταιρισμῶν, ἡ παραγωγικὴ τῶν ὀργάνωσις, τὰ λειβάδια, τὰ ὑδραυλικά ἔργα τῆς Θεσσαλίας καὶ τόσα ἄλλα φλέγοντα, οὐσιαστικά, πραγματικά ζητήματα τῆς γεωργίας οὔτε κἂν ἐπέρασαν ἀπὸ τὰ μυαλά τῶν πρωτευουσιάνων συνεδρῶν. Καὶ δὲν ἐπέρασε διὰ τὸν ἀπλούστατο λόγον, ὅτι εἶνε ἄγνωστα εἰς αὐτούς, ὅπως τούς εἶνε ἄγνωστος καὶ ἡ ὅλη γεωργία*».

ενώ λήφθηκαν αποφάσεις για τη δημιουργία «ύδατικῶν συνεταιρισμῶν».¹³² Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε η συζήτηση για την αγροτική μεταρρύθμιση. Ο Αλ. Μυλωνάς εξέθεσε τις διαφωνίες του για το αγροτικό νομοσχέδιο και συγκεκριμένα θεώρησε πως κακώς είχε επιλεγεί η διάσπαση της αλληλεγγύης, εναντίον της οποίας τάχθηκε ο Ι. Καραμάνος εκφράζοντας την άποψή του πως η αλληλεγγύη δεν ευνοεί ορισμένους από τους αγρότες της Θεσσαλίας λόγω των οικονομικών ανισοτήτων που εντοπίζονταν στις τάξεις τους. Ο Χασιώτης ωστόσο εξέθεσε εκτενώς τη σκέψη του για τις απαλλοτριώσεις τονίζοντας πως έπρεπε να δημιουργηθεί ένα Γεωργικό Ταμείο που θα ενισχυόταν με τα ογδόντα εκατομμύρια που θα έπαιρνε η Εθνική Τράπεζα από το ελληνικό κράτος και στη δικαιοδοσία του οποίου θα περνούσαν τα απαλλοτριωμένα κτήματα. Πίστευε πως η όλη διαδικασία θα ήταν πιο απλή και όχι τόσο χρονοβόρα, ενώ οι γαιοκτήμονες θα αποπληρώνονταν με εγγυημένες ομολογίες που θα τους παρείχαν πολλαπλά οφέλη συγκριτικά με το ρευστό που θα κατέθεταν στην Εθνική Τράπεζα. Τέλος, τάχθηκε υπέρ της μικρής ιδιοκτησίας, επισημαίνοντας τα πολλαπλά οφέλη της τόσο για την οικονομία όσο και για την ασφάλεια της χώρας.¹³³

Την τελευταία μέρα του συνεδρίου αναγνώστηκε ψήφισμα των Μακεδόνων αγροτών με το οποίο ζητούσαν να μην ασχολούνται οι γενικοί διοικητές με αγροτικά ζητήματα, να παραχωρηθούν όλα τα κτήματα στους καλλιεργητές(και τα ιμλάκια), να καταργηθούν τα μετόχια της Χαλκιδικής, να αναγνωριστούν ως νόμιμα ιδιωτικά συμβόλαια που είχαν συναφθεί από του 1912 ως και το 1917 στην Μακεδονία και παραχωρούσαν κτήματα σε μικροϊδιοκτήτες, να δοθούν στους καλλιεργητές της Ηπείρου, της Μακεδονίας και Μυτιλήνης τα παρανόμως για τους αγρότες παρακρατούμενα είκοσι εκατομμύρια από την Γεωργική Τράπεζα Μακεδονίας, να αποκατασταθούν οι Καυκάσιοι χωρίς κομματικές παρεμβάσεις που συντέλεσαν στη διάσπασή τους και διαμαρτύρονταν για την κατάργηση των συνεταιρισμών αποκαταστάσεως που ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικοί στην περιοχή της Μακεδονίας. Το ψήφισμα μετά από συζητήσεις έγινε δεκτό από τους συνέδρους. Τέλος, ο Δ. Μαργέτης ανέγνωσε το ψήφισμα-παρότρυνση στους αγρότες να αγνοήσουν εκείνες

¹³² Εφημερίδα *Αθήναι*, φ. 7138, 14 Ιανουαρίου 1922, σ. 2.

¹³³ Εφημερίδα *Εμπρός*, φ. 9071, 14 Ιανουαρίου 1922, σ. 2 και εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 13, 1922, 14 Ιανουαρίου, σ. 3.

τις φήμες που συνέδεαν το συνέδριο και το υπό ίδρυση αγροτικό κόμμα με τα προσωπικά κόμματα.¹³⁴

Η σύγκληση του Α' Πανελλήνιου Αγροτικού Συνεδρίου προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις για τη σκοπιμότητά του και αντιμετωπίστηκε με επιφυλακτικότητα από μερίδα του Τύπου. Είναι χαρακτηριστική η απουσία ενδιαφέροντος για το Συνέδριο από τις εφημερίδες *Θάρρος* και *Αναγέννησις* των Τρικάλων, καθώς και η απουσία του θέματος από τις στήλες της εφημερίδας *Ίδη* της Κρήτης. Η δυσπιστία απέναντι στο συνέδριο εκφράστηκε και εντός του τόσο από τους εκπροσώπους της Θεσσαλίας, αλλά και από τον φιλοκυβερνητικό Τύπο. Πριν ακόμα ξεκινήσουν οι εργασίες του συνεδρίου η εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ* το αποκαλούσε «*παρασυνέδριο*» και θεωρούσε πως αυτό δεν εκπροσωπούσε τον αγροτικό κόσμο, αλλά οργανώθηκε και απαρτιζόταν από τους *εκμεταλλευτές* του. Ο νόμος Τερτίπη, συμπλήρωνε, ήταν ο μόνος που εγγυόταν την επίλυση των προβλημάτων των αγροτών.¹³⁵ Ο αντικυβερνητικός –φιλικά προσκείμενος στο Κόμμα των Φιλελευθέρων– Τύπος έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα τεκταινόμενα σε αυτό και μάλιστα λίγες μέρες μετά το τέλος του στην εφημερίδα *Πατρίς* φιλοξενήθηκε απολογιστικό άρθρο από τον Αλ. Μυλωνά το οποίο συνόψιζε τα όσα επιτεύχθηκαν στο συνέδριο κάνοντας λόγο για τη διαμόρφωση της *αγροτικής συνειδήσεως*, τη δημιουργία της Συνομοσπονδίας των συνεταιρισμών που θα συνέτεινε στη περαιτέρω διάδοση «...*τῶν σωτηρίων ὀργανισμῶν τούτων...*», ανέδειξε την ποικιλία του αγροτικού ζητήματος και εκφράστηκε σε όλους τους τόνους η ανάγκη για απαλλοτριώσεις, δόθηκε έμφαση στην αποκατάσταση των προσφύγων, εναντιώθηκε στην κατάργηση της αλληλεγγύης, τόνισε τη σημασία του δασκάλου για τον αγροτικό κόσμο και τάχθηκε υπέρ του αναλογικού εκλογικού συστήματος. Φυσικά, εξέχουσα θέση είχε και η επιμέλεια για τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου αγροτικού κόμματος αρχών, το οποίο το Κόμμα Φιλελευθέρων θα αντιμετώπιζε θετικά και θα ευελπιστούσε στην ευόδωση των σχεδίων του.¹³⁶

¹³⁴ Εφημερίδα *Εμπρός*, φ. 9072, 15 Ιανουαρίου 1922, σ. 2 και εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 14, 1922, 15 Ιανουαρίου, σ. 3.

¹³⁵ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, φ. 7166, 6 Ιανουαρίου 1922, σ. 1.

¹³⁶ Εφημερίδα *Πατρίς*, φ. 16, 17 Ιανουαρίου 1922, σ. 1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η άνοδος της ΒΑΕΕ στην εξουσία και οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις μέχρι και την υπογραφή της Συνθήκης του Νεϊγύ

i. Το πολιτικό πρόγραμμα της Βουλγαρικής Αγροτικής Εθνικής Ένωσης του Al. Stamboliski

Οι βαλκανικές χώρες διέθεταν μια κατά βάση αγροτική οικονομία και μάλιστα στην Βουλγαρία το ογδόντα τοις εκατό του πληθυσμού της ήταν αγρότες.¹³⁷ Σε αυτήν συντελέστηκε ένα «κοινωνικό πείραμα», καθώς μετά τον Α' ΠΠ στην ηγεσία της ανήλθε ο Alexander Stamboliski ηγέτης της Βουλγαρικής Αγροτικής Εθνικής Ενώσεως. Η αλλαγή που συντελέστηκε δεν ήταν τυχαία με δεδομένο ότι ο βουλγαρικός λαός είχε ήδη βιώσει μια οδυνηρή ήττα κατά τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο(1913) και μια ακόμα πιο βαριά στον Μεγάλο πόλεμο, ενώ ο βούλγαρος ηγέτης είχε εκφράσει ανοιχτά τη διαφωνία του με τη συμμετοχή της χώρας του και στους δύο. Έτσι, στις εκλογές του Αυγούστου 1919 η Βουλγαρική Αγροτική Εθνική Ένωση κεφαλαιοποίησε την αντίθεσή της στους πολέμους, την πολεμική της απέναντι στον βασιλιά Φερδινάνδο -τα μεγαλεπήβολα σχέδια του οποίου είχαν υποστηρίξει όλα τα αστικά πολιτικά κόμματα της Βουλγαρίας- και βρέθηκε να ηγείται της χώρας σε μια μεταβατική περίοδο τόσο για τον βαλκανικό χώρο, όσο και για την υπόλοιπη Ευρώπη.

Ο ηγέτης της ΒΑΕΕ γεννήθηκε στην Slavonitsa το 1879 και αφού σπούδασε στις αγροτικές σχολές στο Sadovo και το Pleven, μετέβηκε στην Γερμανία, για να σπουδάσει Γεωπονία στο Halle. Τον Νοέμβριο του 1904 εκλέχθηκε στην ηγεσία του κόμματός του την οποία κατείχε ως και τον Ιούνιο 1923, οπότε και δολοφονήθηκε άγρια από μέλη της IMRO. Ως σπουδαστής ο Stamboliski προετοίμαζε μια πραγματεία με την οποία επιχειρούσε να μελετήσει την οικονομική ανάπτυξη της Βουλγαρίας και δημοσιεύτηκε αποσπασματικά από το επίσημο όργανο της Αγροτικής Ενώσεως, *Zemledelska zashtita*. Στη συγκεκριμένη πραγματεία κατηγορούσε όσους κατείχαν δημόσια αξιώματα στις πόλεις ή τα χωριά, εφόσον από τη θέση τους δεν προσέφεραν τίποτα για τη βελτίωση των υποδομών, την ανάπτυξη της εκπαίδευσης και την ενίσχυση της δημόσιας υγείας. Στρεφόταν εναντίον του κλήρου, θεωρώντας τα μέλη του υπεύθυνα για την οικονομική καχεξία της υπαίθρου, επειδή υποτιμούσαν

¹³⁷ Μιχαήλ Π. Σάφρας, *Ο Αγροτισμός ως πολιτική τάση στα Βαλκάνια του Μεσοπολέμου. Διαμόρφωση δομών στην κοινωνική εξέλιξη στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2014, σ. 30.

τον δάσκαλο και συντηρούσαν τη «δουλεία» υπό το καθεστώς της οποίας βρισκόταν ο αγροτικός πληθυσμός. Με βάση τα παραπάνω καλούσε τους θιασώτες του να αλλάξουν τρόπο ζωής, χωρίς να αναφέρεται στις αιτίες εκείνες που εκ των πραγμάτων προκαλούσαν αλλαγές στη ζωή τους. Μια, τέλος, από τις πιο ριζοσπαστικές ιδέες του αφορούσε στα πολιτικά κόμματα για τα οποία πίστευε πως δεν μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των πολιτών και για αυτό αντέτεινε τη δική του θεώρηση σύμφωνα με την οποία οι σύγχρονοί του ήταν δυνατό να εκπροσωπηθούν από *κλαδικές οργανώσεις* ή *ενώσεις* (estatist organizations).

Ο ηγέτης της Αγροτικής Ένωσης θεωρούσε πως ενώ οι αγρότες παρήγαγαν όλα τα αγαθά που χρειαζόνταν για να επιβιώσουν όλα τα μέλη της βουλγαρικής κοινωνίας, εντούτοις παρέμεναν φτωχοί και εξαθλιωμένοι. Πίστευε πως η πολιτεία βάσιζε παλαιότερα την οικονομική και πολιτική της οργάνωση σε όσους κατείχαν και διατηρούσαν εξουσία με αυταρχικό τρόπο. Η ρήξη με τη μοναρχία, τον κλήρο και την αριστοκρατία εξαιτίας τη διάδοσης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων προκάλεσε την ανάδειξη ορισμένων αστικών κομμάτων που εκμεταλλεύτηκαν τις ελευθερίες αυτές, για να κυβερνήσουν με αυταρχισμό.¹³⁸ Μπορεί, αρχικά, τα αστικά πολιτικά κόμματα να περιφρουρούσαν τις κοινωνικοπολιτικές ελευθερίες, αλλά σταδιακά συμβιβάστηκαν με το παλιό συντηρητικό σύστημα, έχασαν τον προσανατολισμό τους, έπαψαν να είναι συνεπή με την αποστολή τους, επιτρέποντας στον βασιλιά να παρεμβαίνει και να διαμορφώνει την εξωτερική πολιτική, βασίστηκαν στον μιλιταρισμό και στον ιμπεριαλισμό, ενισχύοντας το μίσος για τις γειτονικές τους χώρες. Με δεδομένη την άνοδο του τύπου του «*επαγγελματία πολιτικού*», προερχόμενου κυρίως από τις τάξεις των διανοουμένων που δεν ήταν δυνατό να εκφράσουν τις θέσεις των αγροτών, εξέφραζε την άποψη ότι τα πολιτικά κόμματα δεν ήταν πλέον αξιόπιστα, καθώς σε αυτά κυριαρχούσε η διαφθορά και η συναλλαγή.¹³⁹

Πυρήνας της παραπάνω αντίληψης υπήρξε η «*λαϊκή κυριαρχία*» που αποτέλεσε για την ΒΑΕΕ τον επιθυμητό στόχο για το μέλλον. Όπως εύστοχα επισημαίνεται από έναν βούλγαρο ιστορικό «*η οικονομική βάση της λαϊκής κυριαρχίας ήταν η εργατική δημοκρατία*». Επομένως, ο στόχος της πολιτικής του ήταν

¹³⁸ Bell, *Peasants in Power*, op. cit., pp. 57-58

¹³⁹ Ibid., pp. 61-65 και Roumen Daskalov, *Debating the Past. Modern Bulgaria History: from Stambolov to Zhivkov*, Budapest/New York: CEU Press, 2011, pp. 93-94.

η δημιουργία μεσαίας ή μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας απαλλαγμένης από το καθεστώς εκμετάλλευσης που ως τότε είχε επιβληθεί, δηλαδή το καθεστώς της εξαρτημένης εργασίας. Αυτό θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την εργατική δημοκρατία και για την επιβολή αρχών κοινωνικής δικαιοσύνης, με τον όρο ότι ο καπιταλισμός θα αναμορφωνόταν και η το δικαίωμα στην ιδιοκτησία θα παρέμενε αμετάβλητο.¹⁴⁰

Σε αυτό το πλαίσιο ο Stamboliski ήταν βέβαιος πως η ανάπτυξη των συνεταιρισμών στην Βουλγαρία και οι συντεχνιακές οργανώσεις των τεχνιτών είχαν αρχικά ιδρυθεί με απώτερο στόχο τη διεκδίκηση ενός καλύτερου βιοτικού επιπέδου για τα μέλη τους, αλλά κάτι τέτοιο μπορούσε πλέον να επιτευχθεί μόνο μέσω της διεκδίκησης της εξουσίας. Για αυτό σημείωνε πως η σύσταση τόσο των σοσιαλιστικών κομμάτων όσο και των αγροτικών ήταν ένδειξη της ανάπτυξης ταξικής συνείδησης των αγροτών και των εργατών.¹⁴¹ Διαφωνούσε ωστόσο με τον διαχωρισμό της κοινωνίας σε τάξεις, καθώς ο ίδιος θεωρούσε πως η κοινωνία ήταν διαχωρισμένη με βάση τους επαγγελματικούς κλάδους, όπως ήδη αναφέρθηκε. Ο διαχωρισμός δεν γινόταν με βάση τα περιουσιακά στοιχεία που διέθετε κάποιος, αλλά με βάση τη δράση τους, γεγονός που αποδείκνυε την προσήλωσή του στην ισότητα.¹⁴² Μια από τις ιδέες του υπήρξε η δημιουργία ενός οικονομικού κοινοβουλίου στο οποίο θα συμμετείχαν οι ηγετικές κοινωνικές τάξεις από κάθε χώρα με απώτερο στόχο την επίλυση ζητημάτων οικονομικής ανάπτυξης στη βάση των οποίων τα κέρδη θα διανεμόνταν ισότιμα. Οι κλαδικές ενώσεις σε καμία περίπτωση δεν θα απομονώνονταν στα στενά όρια ενός κράτους, αλλά θα συνεργάζονταν με άλλα κόμματα από διαφορετικές χώρες. Συγκεκριμένα, ο ηγέτης της Αγροτικής Ένωσης πίστευε πως το Διεθνές Ινστιτούτο Γεωργίας¹⁴³ με έδρα την Ρώμη θα συνέβαλε σε αυτή τη διεθνοποίηση και θα προωθούσε την οικονομική συνεργασία και την παγκόσμια ειρήνη. Ο Bell τόνιζε «*πως αυτή ήταν η απάντησή του εναντίον όσων διαφωνούσαν με τη συμμετοχή της Αγροτικής Ένωσης στην ενεργό*

¹⁴⁰ Alex Toshkov, *The Rise and Fall of the Green International*, op. cit., p. 156.

¹⁴¹ Bell, *Peasants in Power*, op. cit., p. 66.

¹⁴² R. J. Crampton, *Bulgaria*, Oxford/ New York: Oxford University Press, 2007, pp. 184-185.

¹⁴³ Για τη δημιουργία τους συγκεκριμένου Ινστιτούτου δεξ Asher Hobson, *The International Institute of Agriculture. An Historical and Critical analysis of its organization, activities, and policies of administration*, Berkeley, California: University California Press, 1931, pp. 3-5.

πολιτική».¹⁴⁴ Εκ των υστέρων κατανοεί κάποιος πως οι ιδέες του θεωρούνταν από τον ίδιο ως εναλλακτική πολιτική πρόταση για την Βουλγαρία τελείως διαφορετική από αυτή που προσέφεραν τα αστικά και τα σοσιαλιστικά. Ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο κατέκρινε την ασυνεννοησία των αστικών πολιτικών δυνάμεων που αντλούσαν την εξουσία τους από τον βασιλιά, αντιτείνοντας σε αυτά μια δυναμική παράταξη που δημιουργήθηκε από τους αγρότες, στηριζόταν σε αυτούς, δεν αποτελούνταν από επαγγελματίες πολιτικούς και επιθυμούσε να διαμορφώσει μια συνταγματική κυβέρνηση που θα έφερνε την πολιτική και οικονομική πρόοδο.

Σε συνάρτηση με τα παραπάνω αξίζει να σημειωθεί και η χαρακτηριστική του θέση για τους διανοούμενους της Βουλγαρίας. Ο Stamboliski θεωρούσε πως στο πολιτικό φορέα που εκπροσωπούσε υπήρχαν ελάχιστοι διανοούμενοι, γιατί αυτός εξυπηρετούσε αποκλειστικά και μόνο τα συμφέροντα των αγροτών και σε καμία περίπτωση δεν επιδίωκε να «μολυνθεί» από τον «ιό» των υπολοίπων κομμάτων στα οποία πρωτοστατούσαν και διανοούμενοι που ενδιαφέρονταν, όμως, να ικανοποιήσουν ίδια συμφέροντα.¹⁴⁵ Βέβαια οι επικρίσεις του εναντίον της διάνοησης οφείλονταν στη θέση που αυτή κατείχε αναφορικά με το πολιτικό πρόγραμμα που έπρεπε να ακολουθήσει η Βουλγαρία. Οι σύγχρονοί του διανοούμενοι ενδιαφέρονταν για την κατάληψη δημοσίων αξιωμάτων και συχνά διαφοροποιούσαν τον εαυτό τους από το λαϊκό στοιχείο, θεωρώντας πως εκείνοι εκπροσωπούσαν μια υψηλότερη τάξη που διέθετε «ευρωπαϊκό αέρα». Ουσιαστικά η κριτική του στρεφόταν στην ομάδα εκείνη των αστών διανοούμενων που υπέπεσαν, κατά τον Stamboliski, σε δύο σημαντικά σφάλματα: προσπάθησαν να μιμηθούν τον δυτικό τρόπο ζωής, χωρίς όμως να διαθέτουν ή να τους παρέχονται τα εφόδια για αυτό και, ενώ επέκριναν τις παραδοσιακές αξίες, δεν κατάφεραν να παρουσιάσουν τις εναλλακτικές τους. Κανείς, ωστόσο, δεν θα μπορούσε να αρνηθεί πως υπήρχαν διανοούμενοι στις τάξεις της Αγροτικής Ένωσης μόνο που αυτοί δεν ασχολήθηκαν τόσο με την ιδεολογική της συγκρότηση όσο με την επίλυση πρακτικών ζητημάτων που απασχολούσαν τους αγρότες.¹⁴⁶ Ο Stamboliski πίστευε πως η πάλη των τάξεων ήταν μια παρωχημένη ιδέα, αλλά, παρά τη διαφωνία του με τον πυρήνα της θεωρίας του μαρξισμού, δεν έκανε ποτέ συστηματική κριτική σε αυτόν και πίστευε πως είναι δυνατή η

¹⁴⁴ Bell, *Peasants in Power*, op.cit., p. 67.

¹⁴⁵ Ibid., p. 68.

¹⁴⁶ R. J. Crampton, *Bulgaria*, op. cit., pp. 180-182.

συνεργασία προλετάριων και αγροτών για τη μείωση των εξοπλισμών, τη διατήρηση της ειρήνης και την περιστολή των μοναρχικών εξουσιών. Η σημαντικότερη διαφωνία του με αυτούς αφορούσε στο ζήτημα της αναγνώρισης τους δικαιώματος της ιδιοκτησίας, το οποίο από κοινού με το αίσθημα της αυτοσυντήρησης και της αναπαραγωγής αποτελούσαν κατά την άποψή του τους θεμέλιους λίθους της κοινωνικής συνοχής.

Η Αγροτική Ένωση δεν ήταν υπέρ της εκμηχανισμένης μεγάλης καλλιέργειας, αλλά δεν παρέβλεπε πως οι εξελίξεις επέβαλαν τη διαμόρφωση μιας αγροτικής πολιτικής που θα προσάρμοζε τη γεωργία στα νέα δεδομένα και θα την έκανε περισσότερο παραγωγική. Η ανάπτυξη του συνεταιριστικού κινήματος θα επέτρεπε την εκμηχάνιση της γεωργίας, χωρίς ωστόσο να θίγεται η ατομική ιδιοκτησία. Η πολιτική που ήθελε να ασκήσει θα απέτρεπε την όποια οπισθοδρόμηση μόνο μέσα από τη μείωση της φορολογίας των αγροτών, την εξασφάλιση φτηνών πιστώσεων και δια μέσου της διάδοσης της αγροτικής εκπαίδευσης. Στο πλαίσιο αυτό τα μέλη της απαιτούσαν την αύξηση των κρατικών δαπανών για τον περιορισμό της υπερφορολόγησης, την ισότιμη κατανομή των οικονομικών βαρών και τη θέσπιση ενός φορολογικού συστήματος με βάση το οποίο οι αγρότες θα απέδιδαν φόρο, όχι για το μέγεθος της παραγωγής τους, αλλά για το εισόδημά τους. Επιπρόσθετα, αξιοσημείωτες υπήρξαν οι θέσεις του κόμματος για τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της Βουλγαρίας. Όπως αναφέρθηκε η Αγροτική Ένωση δεν εναντιωνόταν στην εκβιομηχάνιση, αλλά διέθετε μια τελείως διαφορετική οπτική για την προσαρμογή της σε αυτήν. Οι εξοπλισμοί δεν προσέφεραν τίποτα στην ανάπτυξη της Βουλγαρίας με δεδομένο ότι δεν ήταν μια ισχυρή δύναμη που χρειαζόταν να δαπανά ποσά για εξοπλισμούς και να υιοθετεί μια άκρως επιθετική πολιτική που οδηγούσε στη διασπάθιση του δημοσίου χρήματος. Επιδίωκε, λοιπόν, την εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών με τρόπο ωφέλιμο για τους αγρότες, εφόσον μέσω της εκμετάλλευσης των πρώτων θα εξασφαλιζόνταν η οικονομική ανάπτυξη της Βουλγαρίας.¹⁴⁷

Στις αρχές του 20^{ου} αι. η βάση του κόμματος ανασυγκροτήθηκε παρέχοντας τη δυνατότητα στον μέσο αγρότη να συμμετέχει στις συνελεύσεις των τοπικών συνδέσμων της Αγροτικής Ενώσεως(*druzhibi*).¹⁴⁸ Ενδιαφέρον, όμως, παρουσίαζαν και

¹⁴⁷ Bell, *Peasants in Power*, op.cit., pp. 69-73.

¹⁴⁸ Για την οργάνωση αυτών των τοπικών συνδέσμων δεξ R. J. Crampton, *Bulgaria*, op. cit., p. 160.

ορισμένες πρωτοβουλίες της για τη διευκόλυνση της αγροτικής εργασίας, αλλά και της αγροτικής ασφάλισης. Συγκεκριμένα, μετά το δέκατο συνέδριο δημιουργήθηκε ένα «Εθνικό Κατάστημα» που προμήθευε τα απαραίτητα για τη γεωργική εργασία σε χαμηλές τιμές. Παράλληλα, είχε θεσπίσει την απόδοση ενός λεβ για ασφάλεια, μια λειτουργία που θεωρούνταν οικονομική και εκπαιδευτική, εφόσον συγκεντρωνόταν ένα σημαντικό κεφάλαιο.¹⁴⁹ Μετά το θάνατο ενός αγρότη το κάθε μέλος της οικογένειάς του έπαιρνε το είκοσι τοις εκατό της αξίας του ποσού που είχε καταβληθεί ως επιστροφή. Στις εκλογές της 25^{ης} Μαΐου 1908 η Βουλγαρική Αγροτική Εθνική Ένωση εμφανίστηκε με ένα πρόγραμμα το οποίο απαιτούσε τη θέσπιση εξαετούς υποχρεωτικής γεωργικής εκπαίδευσης, τη δημιουργία ενός κεντρικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, περιορισμό των έμμεσων φόρων, εισαγωγή ενός συστήματος φορολόγησης του εισοδήματος, μείωση του αριθμού του στρατεύματος και της θητείας. Οι εκλογές αυτές έφεραν το κόμμα στη δεύτερη θέση μιας ισχυρής αντιπολίτευσης που έμελε να συνεχίσει να διαμορφώνει τα πολιτικά δρώμενα στη γειτονική χώρα.¹⁵⁰

Οι σχέσεις του Stamboliski και της Αγροτικής Ένωσης με τον θρόνο σχετίζονταν αφενός με τη στάση της Βουλγαρίας απέναντι στους πολέμους που ταλάνισαν τη βαλκανική χερσόνησο τη δεύτερη δεκαετία του εικοστού αιώνα, αφετέρου με την αντίληψη ότι τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα της Βουλγαρίας αδυνατούσαν να αφουγκραστούν τον λαό τους και για να επιβιώσουν προσδένονταν στο άρμα του Φερδινάνδου και υιοθετούσαν μια άκρως επιθετική εξωτερική πολιτική. Οι αγροτιστές από πολύ νωρίς απέδειξαν πως εναντιώνονταν στα μεγαλεπήβολα και μεγαλοϊδεατικά σχέδια του πρίγκιπα. Με κάθε τρόπο εξέφραζαν την αντίθεσή τους εναντίον του και είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν ο Φερδινάνδος αυτοαποκλήθηκε τσάρος, οι αγροτιστές αρνήθηκαν να τον αποκαλέσουν ως τέτοιο. Ο ίδιος ο Stamboliski δεν έχανε την ευκαιρία να κατακρίνει τον βασιλιά αποδίδοντάς του την ευθύνη για την απομείωση του κύρους της Βουλγαρίας που υπήρξε αποτέλεσμα των επιλογών και της δράσεως του ανώτερου πολιτειακού άρχοντα. Από την κριτική του ηγέτη της ΒΑΕΕ δεν ξέφευγε ούτε ο στρατός ο οποίος στήριζε τον Φερδινάνδο, είχε πολλά προνόμια και σταδιακά τα μέλη του αποτέλεσαν μια νέα ελίτ που επιδίωκαν μόνο την ικανοποίηση των συμφερόντων του. Μολονότι οι πολιτικές

¹⁴⁹ Bell, *Peasants in Power*, op.cit., pp. 77-78.

¹⁵⁰ Ibid., pp. 81-82.

δυνάμεις της Βουλγαρίας σχεδόν στο σύνολό τους επιδίωκαν την προσάρτηση της Μακεδονίας στη χώρα τους, η Αγροτική Ένωση δεν είχε την ίδια οπτική. Τα σχέδια για την Μακεδονία ήταν πολυδάπανα και η επίτευξή τους θα υπέτασσε την Βουλγαρία στις ξένες κυβερνήσεις και τράπεζες. Τα μέλη της Αγροτικής Ένωσης εναντιώνονταν στην πολιτική των πολέμων και η στάση αυτή διατηρήθηκε ακόμα και μετά το ξέσπασμα των Βαλκανικών πολέμων και τη συρρίκνωση των ποσοστών της Ένωσης κατά τις εκλογές της 4^{ης} Σεπτεμβρίου 1911. Κατά τη διάρκεια του πολέμου τόσο ο ηγέτης όσο και η πλειοψηφία των μελών της Ένωσης τέθηκαν αναφανδόν εναντίον του, γεγονός που προκάλεσε ρήξη ανάμεσα στον Stamboliski και στον Φερδινάνδο, με αποτέλεσμα ο πρώτος να υποστεί διώξεις και φυλάκιση έως και λίγο πριν το οριστικό τέλος του Α' ΠΠ.¹⁵¹ Κανένας άλλος πολιτικός δεν αντέδρασε τόσο έντονα στην απόφαση του τσάρου να συμμετάσχει η Βουλγαρία στον Μεγάλο πόλεμο, φτάνοντας μέχρι το σημείο να ζητήσει από το στράτευμα να μην υπακούσει στην εντολή κινητοποίησής του.¹⁵²

ii. Το τέλος του Α' ΠΠ και το Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων

Είναι σαφές ότι ο Α' ΠΠ άλλαξε το status quo της Ευρώπης, αφενός εξαιτίας της κατάρρευσης της αυτοκρατορίας των Αψβούργων και της συνακόλουθης ανάδυσης νέων εθνικών κρατών, αφετέρου εξαιτίας της πτώσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που προκάλεσε αστάθεια στην νοτιανατολική Ευρώπη. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, που θέλησαν να εγκαθιδρύσουν μια «νέα τάξη» στην Ευρώπη, δεν φαίνονταν να θυσιάζουν τα συμφέροντά τους, ενώ ο ισχυρός ρόλος των ΗΠΑ δεν μπορούσε πλέον να αμφισβητηθεί. Στην Ρωσία είχε ήδη επικρατήσει από το 1917 η επανάσταση των μπολσεβίκων και οι δυτικές δυνάμεις δεν μπορούσαν να παραβλέψουν αυτόν τον παράγοντα στις αποφάσεις τους, αφού η διάδοση των ιδεών της επανάστασης είχε προκαλέσει σε αυτές έντονο προβληματισμό.

Σίγουρα, στο πλαίσιο της απόπειρας επίτευξης της παγκόσμιας ειρήνης, κάθε χώρα ευελπιστούσε για την καλύτερη διευθέτηση των δικών της αιτημάτων και την αποφυγή του κινδύνου για την εκδήλωση ενός νέου πολέμου. Ο πρόεδρος της

¹⁵¹ Ibid., pp. 92-95 and 98.

¹⁵² Lorraine Murray(ed.), *Bulgaria: Past and Present*, in *Bulgaria, Hungary, Romania, the Czech Republic and Slovakia. The Britannica guide to countries of the European Union*, New York: Britannica Educational Publishing, 2014, p. 50.

Γαλλίας Clemenceau, για παράδειγμα, επιθυμούσε να διασφαλίσει τα σύνορα της Γαλλίας, για να αποτρέψει οποιαδήποτε επιθετική τάση της Γερμανίας στο μέλλον. Έτσι, οι απαιτήσεις του απέναντι στην ηττημένη Γερμανία ήταν υπερβολικές, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος κατανοούσε πως η ειρήνευση θα ήταν αποτέλεσμα συμβιβασμών με απώτερο στόχο να διατηρηθεί η πολυπόθητη ισορροπία δυνάμεων ανάμεσα στις Γαλλία, Μ. Βρετανία και ΗΠΑ. Οι εδαφικές διεκδικήσεις δεν ήταν ο μόνος στόχος για την Γαλλία. Η ίδια επιθυμούσε μέσα από την αποκατάσταση της ειρήνης στην Ευρώπη να επωφεληθεί οικονομικά, επιχειρώντας να βρει άνθρακα και σιτάρι τα οποία δεν διέθετε και γνώριζε ότι μεταπολεμικά θα υπέφερε από την έλλειψή τους.¹⁵³ Η Μ. Βρετανία, αντίθετα, έπρεπε να αποκαταστήσει τη θέση της στον ευρωπαϊκό χώρο ως η πρώτη οικονομική δύναμη, εφόσον ο πόλεμος είχε προκαλέσει την οικονομική εξάρτησή της από τις ΗΠΑ. Για να αλλάξουν τα δεδομένα η χώρα αυτή έπρεπε και πάλι να διασφαλίσει τις εμπορικές της σχέσεις σε ένα σταθερό, ειρηνικό περιβάλλον, ασφαλές για το εμπόριο.¹⁵⁴ Τέλος, οι δύο αυτές χώρες έπρεπε να λάβουν σοβαρά υπόψη τους τα δεκατέσσερα σημεία του προέδρου των ΗΠΑ W. Wilson τα οποία σχετίζονταν με τη δημιουργία ενός κόσμου που το εμπόριο θα διεξαγόταν απρόσκοπτα, η αρχή των εθνοτήτων θα γινόταν σεβαστή και θα υφίσταντο εγγυήσεις για την ανεξαρτησία ισχυρών και ανίσχυρων κρατών.¹⁵⁵ Στο όνομα, μάλιστα, της ασφάλειας και της αυτοδιάθεσης δημιουργήθηκαν πολλά νέα έθνη-κράτη, ενώ σε ορισμένα από τα αυτά υπήρχαν αρκετές και ίσως ισχυρές μειονότητες. Η συντήρηση, όμως, των εθνικισμών και των επιδιώξεων των νικητών για περισσότερα εδάφη σε βάρος των ηττημένων υπονόμευσαν την ειρήνη και οδήγησαν βραχυπρόθεσμα –μαζί με άλλους παράγοντες φυσικά– στην εμφάνιση αναθεωρητικών τάσεων.¹⁵⁶

Πιο συγκεκριμένα, αμέσως μετά τον πόλεμο Ελλάδα και Βουλγαρία έπρεπε να συνεννοηθούν για τα μεταξύ τους σύνορα. Το Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού ξεκίνησε επίσημα στις 18 Ιανουαρίου 1919 και οι ηγέτες που συμμετείχαν θέλησαν από την αρχή να ασχοληθούν με τις «*πιο επείγουσες και άμεσες συνέπειες του*

¹⁵³ Steiner, *The Lights that Failed*, op. cit., pp. 20-22.

¹⁵⁴ Ibid., pp. 27 and 29.

¹⁵⁵ Γιάννης Δ. Στεφανίδης, *Ο τελευταίος ευρωπαϊκός αιώνας. Διπλωματία και πολιτική των δυνάμεων (1871-1945)*, Αθήνα: Προσκήνιο, 1997, σσ. 76-77.

¹⁵⁶ Ι. Σ. Κολιόπουλος, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, 1789-1945*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2000, σσ. 323-324.

πολέμου».¹⁵⁷ Στο συνέδριο αυτό ο Ελ. Βενιζέλος, κατά μία άποψη, κατάφερε να κερδίσει τις εντυπώσεις με τη ρητορική δεινότητά του και τις συνεχείς αναφορές του στα κοινά συμφέροντα μεταξύ των συμμάχων της Entente. Στο ίδιο συνέδριο παραβρίσκονταν οι David Lloyd George, πρωθυπουργός της Μ. Βρετανίας, George Clemanceau, πρόεδρος της Γαλλίας, Woodrow Wilson, πρόεδρος των ΗΠΑ και Vittorio Orlando, πρωθυπουργός της Ιταλίας, η οποία από κοινού με ορισμένους αμερικανικούς παράγοντες δεν απεδέχθησαν πλήρως τις θέσεις του έλληνα πρωθυπουργού.¹⁵⁸ Οι ηγέτες των ισχυρών χωρών της Ευρώπης είχαν διαφορετικές στοχεύσεις σε αυτό το Συνέδριο που διεξαγόταν υπό το βλέμμα του προέδρου των ΗΠΑ ο οποίος είχε ρητά αποσαφηνίσει τη θέση του για την αποφυγή αντεκδικήσεων σε βάρος της Γερμανίας και υπό τη σκιά του Λενινισμού που κέρδιζε συνεχώς έδαφος στην Ρωσία και τον οποίο οι ευρωπαίοι νικητές βίωναν ως απειλή για την «ποθητή» τάξη στην Ευρώπη.¹⁵⁹

Στην Ανατολική και Νοτιανατολική Ευρώπη, μια περιοχή που υπήρξε πεδίο πολέμου σημειώθηκαν επίσης αλλαγές στο status quo. Τα νέα κράτη που αναδείχθηκαν, αλλά και αυτά που ηττήθηκαν στον πόλεμο έπρεπε να αντιμετωπίσουν τόσο εσωτερικά προβλήματα, όσο και εξωτερικά, δεδομένα που συγκλίνουν στην άποψη ότι η κατάσταση στην ανατολική και νοτιανατολική Ευρώπη παρέμενε ρευστή. Για παράδειγμα, ο πόλεμος για την Βουλγαρία υπήρξε οδυνηρός. Το ηθικό των βουλγαρικών στρατευμάτων είχε υποστεί σοβαρό πλήγμα εξαιτίας των πολλών ελλείψεων σε εφόδια. Οι αναιμικές επιδόσεις στην αγροτική παραγωγή σε συνδυασμό με τις υψηλές τιμές και την αύξηση της φτώχειας οδήγησαν σύντομα την Βουλγαρία στην κατάρρευση. Τον Μάιο 1918 ο πρωθυπουργός της Βουλγαρίας Radoslavin παραιτήθηκε και η κυβέρνησή του αντικαταστάθηκε από την κυβέρνηση Malinov.¹⁶⁰ Ο Malinov προσπάθησε να προσεγγίσει τον Stamboliski προτείνοντάς του να συμμετάσχει σε αυτήν, αλλά ο τελευταίος απαίτησε την άμεση υπογραφή της ανακωχής, για να εισπράξει από τον Malinov άρνηση και απειλές για εκ νέου δίωξή του με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας. Στο μεταξύ μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1918 η ήττα των κεντρικών αυτοκρατοριών είχε διασφαλιστεί και οι στρατιωτικές δυνάμεις της Συνεννόησης βάδιζαν από την Θεσσαλονίκη προς την Βουλγαρία. Ο

¹⁵⁷ Steiner, *The Lights that Failed*, op. cit., p. 15.

¹⁵⁸ Γιαννουλόπουλος, «*Η εγγενής μας τύφλωσις...*», ό.π., σσ. 250-251.

¹⁵⁹ Steiner, *The Lights that Failed*, op. cit., pp. 18-19.

¹⁶⁰ Bell, *Peasants in Power*, op.cit., pp. 122-123 and 129.

βουλγαρικός στρατός είχε χάσει τη μαχητικόότητά του και είχε καταστεί επικίνδυνος για την ίδια τη βουλγαρική κυβέρνηση.¹⁶¹ Στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1918 στο στράτευμα κυριάρχησε ταραχή και οι στρατιώτες εκδήλωναν με σφοδρότητα την επιθυμία τους να επιστρέψουν στις εστίες τους και να τιμωρήσουν τόσο τον βασιλιά όσο και τους πολιτικούς ηγέτες που οδήγησαν τη χώρα τους σε αυτόν τον πόλεμο. Σύντομα ο Stamboliski αποφυλακίστηκε και ο βασιλιάς Φερδινάνδος του ζήτησε να ασκήσει την επιρροή του, για να ηρεμήσει τα πνεύματα στις τάξεις του στρατεύματος. Την ίδια περίοδο μέλη του υπουργικού συμβουλίου επισκέπτονταν τον αμερικάνο πρόξενο, στρατηγό Murphy, με σκοπό τον καθορισμό των όρων της ανακωχής.¹⁶² Η Βουλγαρία, εν ολίγοις, έβγαине πληγωμένη από τον πόλεμο ανοίγοντας ένα νέο κεφάλαιο στην εσωτερική της πολιτική ιστορία.

Οι εξελίξεις ήταν ταχύτατες, καθώς η συνάντηση ανάμεσα στους Stamboliski και Φερδινάνδο κατέληξε αφενός στην παραίτηση του βασιλιά για λογαριασμό του γιου του και διαδόχου Βόριδος (3 Οκτωβρίου 1918), αφετέρου στο σχηματισμό μιας νέας κυβέρνησης υπό τον T. Teodorov (28 Νοεμβρίου 1918) στην οποία συμμετείχαν δύο μέλη της Αγροτικής Ένωσης, οι Tserkovski και Dragiev, ενώ η θέση του Υπουργού Εσωτερικών παρέμενε κενή για τον Stamboliski έως την απόφαση εφαρμογής της αμνηστίας (3 Ιανουαρίου 1919).¹⁶³ Ο πόλεμος, όπως γίνεται κατανοητό, διαίρεσε τη βουλγαρική κοινωνία και άνοιξε ένα κύκλο πολιτικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στα πολιτικά κόμμάτα της. Με έκθεσή που έστειλε ο

¹⁶¹ Jelavich, *History of the Balkans*, op. cit., pp. 166-167. Χαρακτηριστικό είναι και το άρθρο που δημοσιεύτηκε στην *Πατρίδα* στο οποίο αναφερόταν χαρακτηριστικά στον τρόπο με τον οποίο η βουλγαρική κυβέρνηση ζήτησε ανακωχή: «Ανώτερος Βούλγαρος άξιωματικός φέρων λευκήν σημαίαν ένεφανίσθη είς το μέτωπον και ζήτησε να μεταφερθῇ έπειγόντως είς Θεσσαλονίκην, για να παρουσιασθῇ πρό τοῦ ύποστρατήγου Ντ'Εσπρέ διότι εἶχε να προβῇ είς σπουδαιότατας ανακοινώσεις. Μέ κλειστούς όφθαλμούς μετεφέρθη πράγματι έδω καί παρουσιασθείς πρό τοῦ άρχιστρατήγου Ντ'Εσπρέ δήλωσεν ότι εἶχει έντολήν τῆς Βουλγαρικῆς Κυβερνήσεως νά ΖΗΤΗΣΗ ΕΙΡΗΝΗ. Ό άρχιστράτηγος τηλεγράφησεν άμέσως είς την Γαλλικήν Κυβέρνησιν, άνακοινών τό γεγονός, έκ Παρισίων δέ θά άνακοινωθῇ καί είς τάς λοιπάς συμμάχους κυβερνήσεις διά να ληφθοῦν σχετικές αποφάσεις», Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 8774, 15 Σεπτεμβρίου 1918, σ. 2.

¹⁶² Bell, *Peasants in Power*, op.cit., pp. 130-131.

¹⁶³ Για την άνοδο του Βόριδος στον θρόνο της Βουλγαρίας δεσ Stephane Groueff, *The Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Bulgaria, 1918-1943*, Lanham/ New York/ Toronto/ Plymouth: Madison Books, 1998, pp. 57-58, ενώ για την παραίτηση του Φερδινάνδου και το σχηματισμό της κυβέρνησης Teodorov δεσ Bell, *Peasants in Power*, op. cit., pp. 139-140.

ταγματάρχης πυροβολικού Ιατρίδης, μέλος της ελληνικής αποστολής στην Βουλγαρία, προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών πληροφορούσε για την εσωτερική κατάσταση της Βουλγαρίας, αναφέροντας πως επικρατούσε πυρετώδης προετοιμασία για τις εκλογές που επρόκειτο να γίνουν. Σε αυτές προβάδισμα είχαν οι Αγροτικοί του Stamboliski και τα σοσιαλιστικά κόμματα. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που παράθετε ο Δημοκρατικός πρώην πρωθυπουργός Malinov κατέκρινε την κυβέρνηση Teodorov και τα κόμματα που την υποστήριζαν πως αδιαφορούσαν για την εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας και προειδοποιούσε για τον κίνδυνο που αυτή είχε να απολέσει ορισμένα από τα εδάφη της χώρας, εφόσον τα πολιτικά κόμματα είχαν αφοσιωθεί πλήρως στον προεκλογικό αγώνα τους. Ο ίδιος μάλιστα εξέφρασε την άποψη πως οι θέσεις της Ελλάδας θα γίνονταν αποδεκτές από τους συμμάχους λόγω της θετικής ανταπόκρισης που είχε ο Ελ. Βενιζέλος από τους ηγέτες των δυνάμεων της Συνεννόησης. Ο Ιατρίδης συνέχιζε επισημαίνοντας την ενίσχυση της μπολσεβικικής κίνησης και τη σχέση που είχαν με τους Σπαρτακιστές της Γερμανίας. Όσον αφορά στους κομιτατζήδες ο ίδιος ανέφερε πως ήταν διαιρεμένοι σε εκείνους που επιδίωκαν την αυτονομία της Μακεδονίας και σε όσους ήταν υπέρ της προσάρτησής της. Η βουλγαρική Κυβέρνηση στο μεταξύ είχε επιλέξει να αποστείλει οχτώ πράκτορές της στην Μακεδονία, να συλλέξουν πληροφορίες τις οποίες ο Ιατρίδης καταγράφει με τη μορφή ερωτήσεων.¹⁶⁴ Η έκθεση του Ιατρίδη αποτύπωνε όχι μόνο μια περίοδο πολιτικής αστάθειας, αλλά και τις διαφορετικές απόψεις που εκφράζονταν για τις διεκδικήσεις που θα προέβαλε η χώρα για τη διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της με τις γειτονικές της χώρες.

Ο Stamboliski από τα μέσα Μαΐου του 1919 ως υπουργός της κυβέρνησης Teodorov δήλωνε από την Βάρνα όπου βρισκόταν πως δεν ήταν αισιόδοξος για τους όρους της προκαταρκτικής συνθήκης κυρίως λόγω των όρων που είχαν δοθεί στην Γερμανία για διαπραγμάτευση. Τόνισε την ευθύνη της κοινής γνώμης της Βουλγαρίας για την ανοχή που επέδειξε στα σχέδια του βασιλιά Φερδινάνδου και εξέφρασε την πεποίθηση πως οι δυνάμεις της Entente θα κρίνουν με δίκαιο τρόπο τα αιτήματα της Βουλγαρίας.¹⁶⁵ Οι προθέσεις της Βουλγαρίας για το συνέδριο

¹⁶⁴ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1919/Α/5/Π(2) Α' Πολιτική, Έκθεσις περί της έν Βουλγαρία καταστάσεως υπ' αρ. 381 από Ταγματάρχη Πυροβολικού Σ. Ιατρίδου μέλους της Έλληνικής Στρατιωτικής Αποστολής έν Βουλγαρία προς Υπουργείο Εξωτερικών τῇ 31ῃ Μαΐου 1919, σελ. 1-4.

¹⁶⁵ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1919/Α/5/Υ(4) Περὶ Βαλκανικῶν Κρατῶν. Βουλγαρία, Έκθεσις ταγματάρχη πυροβολικού Σ. Ιατρίδη υπ' αρ. 1789 τῇς 17ῃς Μαΐου 1919.

απασχολούσαν και την ελληνική πλευρά, ενώ η πολιτική αστάθεια που επικρατούσε έθετε σε εγρήγορση τις ελληνικές αρχές που πληροφορούσαν για τις θέσεις των αντίπαλων βουλγαρικών κομμάτων πάνω στο ζήτημα των συνόρων. Στο πλαίσιο αυτό με νέα έκθεση που υπέγραφε ο ταγματάρχης πυροβολικού Σ. Ιατρίδης εκ μέρους της ελληνικής στρατιωτικής αποστολής στην Σόφια στις 30 Απριλίου 1919 και απέστειλε στο Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, γινόταν λόγος για τα πολιτικά κόμματα που υπήρχαν στην Βουλγαρία, τα οποία διαχωρίζονταν σε αστικά και κόμματα της αριστεράς. Στα κόμματα της αριστεράς συμπεριλαμβάνονταν οι *Αγροτικοί* υπό την ηγεσία των Dragiev και Stamboliski, αλλά και τα δύο σοσιαλιστικά κόμματα, που διαχωρίζονταν σε ριζοσπαστικό και μετριοπαθές αντίστοιχα.¹⁶⁶ Ως κύριο μέλημά τους προβαλλόταν η κατάργηση της βασιλείας, εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, η προσέγγιση της *Συνεννοήσεως* για τη διασφάλιση περισσότερων ευνοϊκών ρυθμίσεων και Βαλκανική Ομοσπονδία. Η βουλγαρική κυβέρνηση είχε ήδη προβεί σε ένα ανασχηματισμό, ακριβώς επειδή οι ηγέτες των «αστικών» και «αριστερών» κομμάτων δεν συμφωνούσαν μεταξύ τους σχετικά με τα συλλαλητήρια που επιθυμούσαν να διοργανώσουν οι σοσιαλιστές την 1^η Μαΐου. Η κυβερνητική κρίση, ωστόσο, δεν είχε τελειώσει, εφόσον τα κόμματα της «αριστεράς» συνέχιζαν να είναι δυσανεκτικά παρά το γεγονός ότι μετά τον ανασχηματισμό συμμετείχαν στην κυβέρνηση διευθύνοντας επτά υπουργεία. Ως επιφανέστερος ηγέτης των κομμάτων της αριστεράς θεωρούνταν ο Stamboliski για τον οποίο ο -λοχαγός τότε- Σ. Ιατρίδης σημείωνε πως επιθυμούσε να αλλάξει το πολίτευμα και στη θέση του προέδρου να προτείνει τον πρίγκιπα Βόρι, διατηρώντας ωστόσο τις προθέσεις του αυτές μυστικές. Το ενδιαφέρον του Ιατρίδη στράφηκε και στους κομμουνιστές της Βουλγαρίας, που, παρά το γεγονός ότι η δυναμική τους θεωρούνταν περιορισμένη, στη ρητορική τους είχαν εντάξει αφενός την απαίτηση για την επαναφορά των συνόρων σε αυτά που είχαν οριστεί με την Συνθήκη του Βουκουρεστίου, αφετέρου ότι δεν ήταν δυνατόν να πληρωθούν τα υπέρογκα χρέη της χώρας. Ο συντάκτης της έκθεσης επεσήμαινε πως αρκετοί «μπολσεβίκοι» έφταναν στην Βουλγαρία από την Ρωσία, ενώ προκαλούσε ιδιαίτερη εντύπωση η αναφορά του πως οι κομμουνιστές της Ρωσίας είχαν επαφές με

¹⁶⁶ Για τις διαφορές των δύο κομμάτων δεξ Crampton, *Bulgaria*, op. cit., p. 187. Συγκεκριμένα αναφέρεται στη διαίρεση που επήλθε το 1903 στις τάξεις των σοσιαλιστών. Πιο συγκεκριμένα, όσοι επέμεναν στον μαρξισμό χαρακτηρίστηκαν ως “Narrow Socialists”, ενώ οι περισσότερο «πραγματιστές»(κατά τον Crampton) και ανοιχτοί σε συνεργασίες με τα άλλα «αριστερά» πολιτικά κόμματα ονομάστηκαν “Broad Socialists”.

όλα τα κόμματα της Βουλγαρίας εκτός του κόμματος Εθνικοφιλελευθέρων του Gennadiev. Τέλος, ο λοχαγός πυροβολικού υπογράμμιζε τη σχέση ανάμεσα στην Ιταλία, στους κομιτατζήδες και στους μπολσεβίκους της Βουλγαρίας, μια σχέση πολύπλευρη καθώς φέρονταν να χρηματοδοτούνται από την Ιταλία και εκείνη να χορηγούσε διαβατήρια με ψευδώνυμα σε κομιτατζήδες και «μπολσεβίκους», για να έχουν διασυνδέσεις με βούλγαρους κομιτατζήδες στην Ελλάδα και έλληνες «μπολσεβίκους», όπως ο Μπεναρόγια.¹⁶⁷

Μολονότι η διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών απασχολούσε την ελληνική κυβέρνηση, ορισμένοι από τους διπλωμάτες διέκριναν πως η διπλωματία που θα ασκούσαν οι Βούλγαροι θα προέκρινε τον κομμουνιστικό κίνδυνο με απώτερο σκοπό να ευαισθητοποιήσουν τους ηγέτες της Δύσης που προβληματίζονταν εντόνως με τις εξελίξεις στην Ρωσία. Από τις 21 Απριλίου 1919 ο πρεσβευτής της Ελλάδας στην Βέρνη, Απόστολος Αλεξανδρή, ενημέρωνε για την τακτική που επιδίωκαν να εφαρμόσουν οι βουλγαρικές αρχές στο Παρίσι. Επρόκειτο για μια περίοδο κατά την οποία οι δυνάμεις της Entente είχαν θορυβηθεί με την επικράτηση του Bela Kun και την εγκαθίδρυση Σοβιετικής Δημοκρατίας της Ουγγαρίας. Σύμφωνα με τον Αλεξανδρή μετά από συνέδριο κομιτάτων στην Λωζάννη υποδείχθηκε στον I. Geshon να παραιτηθεί η κυβέρνηση και να συγκροτηθεί «μπολσεβικική» για να ταυτιστεί η πολιτική της Βουλγαρίας με αυτήν της Ουγγαρίας. Ο Geshon απάντησε πως το «μέτρο δέν εἶνε συνετόν» και παράλληλα εξέφρασε την αισιοδοξία του πως τόσο η Ιταλία όσο και οι ΗΠΑ θα υποστηρίξουν τις βουλγαρικές διεκδικήσεις. Με δεδομένο ότι Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία διεκδικούσαν εδάφη της Βουλγαρίας και γνώριζαν πως η πολιτική της Ιταλίας, ειδικότερα, ευνοούσε την Βουλγαρία, προέβλεπαν τον κομμουνιστικό κίνδυνο από την Βουλγαρία με τρόπο «υστερικό», όπως υπογράμμιζε ο έλληνας πρεσβευτής. Για αυτό πρότεινε στους συναδέλφους του να μην τον επικαλούνται, γιατί θα πετύχαιναν τα αντίθετα αποτελέσματα από τα επιθυμητά. Ο ίδιος άλλωστε δήλωνε ρητά πως δεν υπήρχε κίνδυνος επιβολής κομμουνιστικού καθεστώτος στην Βουλγαρία, παρά το γεγονός ότι αυτή κρινόταν «εὐεπίφορος» για την εγκαθίδρυσή του.¹⁶⁸

¹⁶⁷ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1919/A/5/Π(5) *Εκθέσεις Ελληνικής Αποστολής Σόφιας. Βουλγαρία*, "Εκθεσις Λοχαγού Πυροβολικού Σ. Ίατρίδου ὑπ' ἄρ. 236 τῆς 30ης Ἀπριλίου 1919.

¹⁶⁸ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1919/A/5/V(4) *Περὶ Βαλκανικῶν Κρατῶν. Βουλγαρία*, "Εκθεσις ὑπ. ἄρ. 694 τῆς 8ης/21ης Ἀπριλίου 1919 τοῦ ἐν Βέρνη πρεσβευτοῦ τῆς Ἑλλάδος Ἀποστόλου Αλεξανδρή. Για το κίνημα του Bela Kun και την αντίδραση των Μ. Δυνάμεων δεξ Steiner, *The Lights*

Είναι γνωστή η πρόθεση της Ελλάδας να διεκδικήσει τα εδάφη της Δυτικής και Ανατολικής Θράκης και να αποκλείσει τη διέξοδο της Βουλγαρίας στο Αιγαίο. Για την Βουλγαρία οι αντιλήψεις επί αυτών των θεμάτων ήταν άκρως αντίθετες και σύμφωνα με την ελληνική πλευρά το απευκταίο σενάριο για τις βουλγαρικές πολιτικές δυνάμεις της ήταν ο πιθανός διαμελισμός της χώρας τους. Είναι χαρακτηριστική άλλωστε η αναφορά του έλληνα πρεσβευτή στην Βέρνη που με έκθεσή του πληροφορούσε τον Υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδας, Ν. Πολίτη, ότι, ενώ στη βουλγαρική αντιπροσωπεία κυριαρχούσε ο κατακερματισμός σε κυβερνητικούς, σοσιαλιστές, δημοκρατικούς και επαναστάτες, όλοι τους επιθυμούσαν να σώσουν την Βουλγαρία από τον πιθανό διαμελισμό της. Και σε αυτήν την έκθεση εκφραζόταν η πεποίθηση της ελληνικής διπλωματίας πως το σύνολο των βουλγαρικών κομμάτων υιοθετούσαν μια ενιαία εξωτερική πολιτική. Η πολιτική των μελών της –διακομματικής– βουλγαρικής αντιπροσωπείας είχε ως στόχο την προσέγγιση των Ιταλών, Τσεχοσλοβάκων και Ρουμάνων. Η Ρουμανία, ωστόσο, σύμφωνα με τον Αλεξανδρή, διατηρούσε μάλλον εφεκτική στάση απέναντι στην Βουλγαρία και την Ουγγαρία, εξαιτίας της επίδρασης που ασκούσε η πολιτική της Ιταλίας σε αυτές και με δεδομένη την επιρροή των κομμουνιστικών ιδεών στην περιοχή της Βεσσαραβίας.¹⁶⁹

Στις εκλογές του Αυγούστου 1919 η Βουλγαρική Αγροτική Εθνική Ένωση κέρδισε την πλειοψηφία και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους σχημάτισε κυβέρνηση συνεργασίας με δεξιά, εθνικιστικά κόμματα, σε μια περίοδο που η Βουλγαρία έπρεπε να διαπραγματευτεί τα σύνορά της ως μια από ηττημένες χώρες του Μεγάλου πολέμου. Επιπλέον, σοβούσε μια βαθιά οικονομική κρίση και σύντομα κλήθηκε να αντιμετωπίσει τις αντιδράσεις των κομμουνιστών και ρεφορμιστών σοσιαλιστών που ήθελαν να προκαλέσουν πολιτικές ανακατατάξεις στην Βουλγαρία, στο πλαίσιο ενός «ξεκαθαρίσματος» που επιχειρήθηκε στο στρατόπεδο της βουλγαρικής αριστεράς.¹⁷⁰

that Failed, op. cit., pp. 93-94. Για τις επιδιώξεις της Ιταλίας στη βαλκανική χερσόνησο δεξ Peter Gatrell, *War after the War: Conflicts, 1919-1923*, in John Horne(ed.), *A Companion to World War 1*, London: Blackwell, 2010, p. 559 στο οποίο γίνεται λόγος για την αντιδικία ανάμεσα στην Γιουγκοσλαβία και στην Ιταλία για το λιμάνι του Fiume. Για τις απαιτήσεις της Ρουμανίας δεξ Rene Ristelhueber, *Ιστορία των Βαλκανικών λαών*, Αναστασία Μεθενίτη-Αθαν. Δ. Στεφανής(μτφ.), Αθήνα: Παπαδήμα, 2005, σσ. 333-335.

¹⁶⁹ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1919/A/5/II, Έκθεση 1253 της 20^{ης} Ιουνίου 1919.

¹⁷⁰ Roumen Daskalov, *Debating the Past*, op. cit., pp. 89-90.

Η Βουλγαρία, επιπλέον, έπρεπε να αντιμετωπίσει ένα άμεσο πρόβλημα που αφορούσε τους όρους της ειρήνης και την υπογραφή μιας συνθήκης που θα ρύθμιζε τις διαφορές ανάμεσα στις χώρες της βαλκανικής χερσονήσου και για αυτό είχε ήδη συστήσει μια διακομματική αντιπροσωπεία που θα αναλάμβανε να διαπραγματευτεί τους όρους ειρήνευσης. Η αντιπροσωπεία της ήταν ετερόκλητη, αποτελούμενη από πολιτικούς διαφορετικών πολιτικών παρατάξεων που δεν είχαν τις καλύτερες προσωπικές σχέσεις μεταξύ τους, ενώ κάποιοι από αυτούς συνέχιζαν να αντιπαρά τίθενται με στόχο την ανάληψη της εξουσίας.¹⁷¹ Η Βουλγαρία, βέβαια, αντιμετώπισε εσωτερική πολιτική κρίση κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων σοσιαλιστών και αγροτικών, για να προκύψει μια κυβέρνηση συνασπισμού. Ο Stamboliski δεν ήταν υπέρ των συνεργασιών, αλλά δεν ήθελε να αφήσει το περιθώριο στους κομμουνιστές να ανέλθουν στην εξουσία και πίστευε πως αυτή η δύσκολη συνθήκη που είχε προκύψει για τη χώρα του ήταν ιδανική, για να αναδειχθεί η δυναμική της πολιτικής παράταξης της οποίας ηγούνταν. Αυτός ήταν και ο λόγος που προχώρησε σε διαπραγματεύσεις και με τα δύο σοσιαλιστικά κόμματα. Ωστόσο αυτές ναυάγησαν και δεν του έμενε τίποτα άλλο από τη στροφή προς τα δεξιά και τη δημιουργία ενός κυβερνητικού συνασπισμού με τους Εθνικούς του Geshon και τους Προοδευτικούς Φιλελευθέρους του Danev. Στην ουσία η κυβέρνησή του δεν είχε πλειοψηφία, αλλά υπολόγιζε πως τα εναπομείναντα αντιπολιτευτικά κόμματα δεν υπήρχε πιθανότητα να τηρήσουν ενιαία στάση, εξασφαλίζοντας τα περιθώρια, έστω και οριακής πλειοψηφίας, σε μια περίοδο κρίσιμη για τη χώρα του.¹⁷²

Είναι χαρακτηριστική η επιστολή που έστειλε στον Φερδινάνδο ο επί εικοσιπέντε χρόνια υπάκουος συνεργάτης του Dobrovitch σύμφωνα με την οποία οι Μ. Δυνάμεις δεν ήθελαν σε καμία περίπτωση να δουν μια κυβέρνηση συνασπισμού στην Βουλγαρία, γιατί κάτι τέτοιο θα έθετε σε κίνδυνο τα συμφέροντά τους.¹⁷³ Κατ' ουσίαν την αρνητική στάση απέναντι στις συνεργασίες την είχε ο μελλοντικός πρωθυπουργός ο οποίος επιδίωκε να κυβερνήσει απρόσκοπτα χωρίς παρεμβάσεις από το παλάτι και να θέσει σε εφαρμογή ένα σχέδιο εξισορρόπησης των σχέσεών του με τις δυνάμεις της Συνεννόησης. Η κυβέρνηση συνασπισμού ήταν μάλλον αναγκαίο κακό για τον Stamboliski, ενώ η άποψη του Crampton για τη σφοδρή επιθυμία του

¹⁷¹ Bell, *Peasants in Power*, op.cit., p. 186.

¹⁷² Ibid., pp. 143-146.

¹⁷³ Stephane Groueff, *The Crown of Thorns*, op. cit., p. 69.

ηγέτη της Αγροτικής Ένωσης να σχηματίσει κυβέρνηση με τους κομμουνιστές(Narrow Socialists) δεν φαίνεται να ευσταθεί.¹⁷⁴ Όσα συνέβαιναν στην Βουλγαρία απασχολούσαν και τον ελληνικό Τύπο και συγκεκριμένα *Πατρίδα* την οποία ενημέρωνε από την Σόφια ο ανταποκριτής της εκεί, Ν. Βέρρος, ο οποίος τόνιζε πως στις συγκεκριμένες εκλογές τα παραδοσιακά –αστικά– κόμματα είχαν ναυαγήσει και πρώτος είχε έρθει ο Stamboliski. Επισημαινε και εκείνος την ιδιαίτερη εντύπωση που είχε προκληθεί στις τάξεις των συμμαχικών δυνάμεων από την άνοδο των κομμουνιστών που σύμφωνα με την εφημερίδα καταλάμβαναν 45 έδρες στην Βουλή. Βέβαια, το ενδιαφέρον της ελληνικής πλευράς αφορούσε κυρίως στις προθέσεις της βουλγαρικής πλευράς που θα εκδηλώνονταν στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων του συνεδρίου στο Παρίσι και για αυτό σημειωνόταν πως η Βουλγαρίας επιθυμούσε τη διατήρηση του υπουργικού συμβουλίου και των μελών της βουλγαρικής αντιπροσωπείας στο Παρίσι, παρά τα αποτελέσματα των εκλογών.¹⁷⁵

Ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει το Συνέδριο σχετιζόταν με την τύχη της Δ. Θράκης και την πιθανότητα απόδοσής της στην Ελλάδα. Το δεύτερο ζήτημα που προκάλεσε συζητήσεις αφορούσε την πολυπόθητη για την Βουλγαρία έξοδο στο Αιγαίο. Σύμφωνα με την *Πατρίδα* οι εφημερίδες *Μιρ* και *Πρέπορετς* της Βουλγαρίας με άρθρα τους επιχειρούσαν να αποδομήσουν την επιχειρηματολογία του Βενιζέλου. Πιο συγκεκριμένα, ο Ν. Βέρρος μετέφερε αυτήν την επιχειρηματολογία στην αθηναϊκή εφημερίδα, αναφέροντας χαρακτηριστικά πως οι φόβοι του έλληνα πρωθυπουργού για βουλγαρικά υποβρύχια στο Αιγαίο δεν ευσταθούσαν, εφόσον η Βουλγαρία θα ελεγχόταν από την Κοινωνία των Εθνών. Παράλληλα, θεωρούσαν «ιστορική υποχρέωση» της Βουλγαρίας να προφυλάσσει την Κωνσταντινούπολη από τον ελληνικό κίνδυνο, ενώ είναι δεδομένη η επίκληση της αποσόβησης του κινδύνου από τον βορρά, αναφερόμενες προφανώς στον κομμουνιστικό κίνδυνο από την Ρωσία. Ο Γ. Συριώτης, μάλιστα, όσον αφορά στο ζήτημα της Θράκης πληροφορούσε το ελληνικό κοινό πως μάλλον η θέση του Βενιζέλου είχε τους περισσότερους υποστηρικτές, αν και αναμενόταν ακόμα η απόφαση των ΗΠΑ.¹⁷⁶ Είναι γνωστό πως ο Βενιζέλος είχε απαιτήσει να καταλάβουν τα ελληνικά στρατεύματα τόσο την Δ. Θράκη όσο και την Αν. Θράκη στην οποία

¹⁷⁴ R. J. Crampton, *Bulgaria*, op. cit., p. 221.

¹⁷⁵ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9101, 13 Αυγούστου 1919, σ. 2.

¹⁷⁶ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9106, 19 Αυγούστου 1919, σ. 2.

λεγόταν πως αριθμητικά υπέρτερος ήταν ο τουρκικός πληθυσμός.¹⁷⁷ Αντίθετα, πρόθεση των ΗΠΑ υπήρξε ο τεμαχισμός της Θράκης σε τρία μέρη, αλλά μέχρι τον Αύγουστο 1919 το σχέδιο είχε εγκαταλειφθεί και η αμερικάνικη αντιπροσωπεία ενδιαφερόταν να εξασφαλιστεί στην Βουλγαρία διέξοδος στο Αιγαίο.¹⁷⁸ Επίσης, ο Γ. Λαμπρίδης με τηλεγράφημά του προς την εφημερίδα που εκπροσωπούσε ενημέρωνε για τη διευθέτηση του καθεστώτος της Δ. Θράκης και για την πρόθεση των συμμάχων να παραχωρήσουν τον έλεγχο και τη διοίκησή της στην Ελλάδα, αλλά και την με απόλυτο τρόπο αναγνώριση της οικονομικής διέξοδου της Βουλγαρίας μέσω σιδηροδρόμου στο Δεδεαγάτς. Παράλληλα, έκανε λόγο για την υποχρέωση που επρόκειτο να αναλάβει η Βουλγαρία, για να αποσυρθεί από την περιοχή το συντομότερο.¹⁷⁹

Η βουλγαρική διπλωματία για αρκετό καιρό μετά την υπογραφή της ανακωχής πίστευε πως οι δυνάμεις της Συνεννόησης δεν θα αποτιμούσαν διαφορετικά την κατάσταση και θα προχωρούσαν σε μια δίκαιη διευθέτηση των εκκρεμών ζητημάτων. Σε έκθεσή του ο λοχαγός τότε Σ. Ιατρίδης έκανε ιδιαίτερη μνεία στην άποψη του Danev, υπουργού οικονομικών της Βουλγαρίας στην κυβέρνηση Teodorov, ο οποίος δήλωνε, παρά το γεγονός ότι δεν υπήρχε άμεση επικοινωνία με τη Συνδιάσκεψη, πως τα ζητήματα της Δ. Θράκης και της Δοβρουτσάς επρόκειτο να επιλυθούν υπέρ της Βουλγαρίας και πως σκοπός της αντιπροσωπείας τους ήταν πλέον η αυτονόμηση της Μακεδονίας. Εξέφραζε μάλιστα την πεποίθηση πως οι θέσεις της χώρας του υποστηρίζονταν «*παρά φιλοβουλγάρων Αμερικανῶν, Ἀγγλων καί τινων Γάλλων*».¹⁸⁰ Ο ίδιος λοχαγός διαβίβασε μεταφρασμένο απόσπασμα άρθρου του T. Teodorov που δημοσιεύτηκε στην Πρέπορετς στις 5 Μαΐου 1919 σύμφωνα με το οποίο ο καθηγητής Will Seymour Monroe(1863-1939), ειδικός για τα βαλκανικά ζητήματα, θα ήταν πρόεδρος της ειδικής επιτροπής που μελετούσε το βουλγαρικό ζήτημα. Για τον πρωθυπουργό της Βουλγαρίας ο καθηγητής Monroe και ο Wilson «*θα ἐπιβάλουν οὐχί τὰς βλέψεις «ἀπλήστων Συμμάχων»...ἀλλά τό ὀρθόν και δίκαιον*», μια φράση που δανείστηκε από

¹⁷⁷ Steiner, *The Lights that Failed*, op. cit., p. 97.

¹⁷⁸ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9108, 21 Αυγούστου 1919, σ. 2.

¹⁷⁹ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9109, 22 Αυγούστου 1919, σ. 1.

¹⁸⁰ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, Φάκελος 1919/Α/5/Υ(1) *Πολιτικῶν ὑποθέσεων. Βουλγαρία*, Αναφορά ὑπ' ἀρ. 240 τῆς 3ης Μαΐου 1919 τοῦ Λοχαγοῦ Πυροβολικοῦ Σ. Ἰατρίδου πρὸς Υπουργεῖο Εξωτερικῶν.

το βιβλίο του πρώτου *Bulgaria and her people*. Ο Ιατρίδης σχολιάζοντας το παραπάνω δημοσίευμα αποδίδει τον χαρακτηρισμό «φιλοβούλγαρος» στον Monroe, αν και αμφισβητούσε την πληροφορία που ήθελε εκείνον να προεδρεύει στη συγκεκριμένη επιτροπή.¹⁸¹

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω γίνεται σαφές πως ένα από τα πλεονεκτήματα που διέθετε η Βουλγαρία ήταν η πεποίθησή της πως τα επιχειρήματά της θα έβρισκαν ανταπόκριση κυρίως από τις ΗΠΑ, εφόσον ο Wilson με τον ιδεαλισμό του είχε εκθρέψει ελπίδες και στις ηττημένες χώρες, οι οποίες με τη σειρά τους υιοθετούσαν στην πολιτική των διαπραγματεύσεών τους πολλές από αυτές τις θέσεις. Η παραπάνω βεβαιότητα συνδυαζόταν και με την πρόθεση της Βουλγαρίας να προβάλλει πως υπήρχε κίνδυνος να επεκταθεί ο κομμουνισμός στη βαλκανική και για αυτό χρειαζόταν μια ισχυρή Βουλγαρία που θα εμπόδιζε μια τέτοια εξέλιξη. Η *New York Tribune* στον απολογισμό που επιχείρησε να κάνει για το έτος 1919 παρέθετε σε ένα εκτενές άρθρο μια σειρά από σκέψεις που καταθέτονταν σε άλλες αμερικάνικες εφημερίδες φτάνοντας τελικά στην *The New York Call* η οποία χαρακτήριζε το 1919 ως το «έτος του χάους», εφόσον όλες οι αντιδραστικές τάξεις προσπάθησαν να αποφύγουν τις συνέπειες του πολέμου που συνέχιζαν να τις ταλανίζουν. Σημειώνονταν σχόλια για τις εξελίξεις που προκλήθηκαν σε διάφορες χώρες και για την ίδια την Βουλγαρία για την οποία ανέφερε χαρακτηριστικά πως οι σοσιαλιστές και οι επαναστατικοί αγροτιστές κατέλαβαν την εξουσία προκαλώντας τρόμο στους ιμπεριαλιστές της Entente.¹⁸² Συνεπώς, ο φόβος ήταν ορατός, ανεξάρτητα, αν τα επίσημα χείλη δεν εκφράζονταν ανοιχτά για αυτόν. Η πολιτική, όμως, της Βουλγαρίας δεν λάμβανε υπόψη της μόνο αυτά τα στοιχεία.

Στις 19 Σεπτεμβρίου 1919 τα μέλη της βουλγαρικής αντιπροσωπείας κλήθηκαν να παραλάβουν τους όρους της Συνθήκης, για να τους μελετήσουν και να καταθέσουν τις αντιπροτάσεις τους στη Συνδιάσκεψη. Ενδεικτικό είναι το άρθρο που δημοσίευσε η βρετανική εφημερίδα *The Courier* η οποία αναφέρθηκε στα όσα ο ίδιος

¹⁸¹ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1919/A/5/V(1) Πολιτικῶν ὑποθέσεων. Βουλγαρία, Αναφορά ὑπ' ἀρ. 242 τῆς 5ης Μαΐου 1919 τοῦ Λοχαγοῦ Πυροβολικοῦ Σ. Ἰατρίδου πρὸς Υπουργεῖο Εξωτερικῶν.

¹⁸² *New York Tribune*[volume], 1920, January 11, p. 11. Στο άρθρο που ἔχει το γενικότερο τίτλο «*Out of a Year of Disillusion into a Year of Doubt*» αναφερόταν χαρακτηριστικά τα εξής: «*A few signs of hope, of a very different character, are also described by "The New York Call," which calls 1919 "a year of chaos" and declares that "everywhere the reactionary classes have ridden the back wash of the bloody tide of war," but, nevertheless, "the period has not been without its hopes"*».

ο Teodoron δήλωσε στη συνδιάσκεψη την ημέρα εκείνη. Το άρθρο αναφερόταν στην παραδοχή της ενοχής της Βουλγαρίας καθώς ξεκινούσε με ορισμένες δηλώσεις που έκανε ο αρχηγός της βουλγαρικής αποστολής. *«Υιοθετήσαμε λάθος θέση για την οποία φέρουμε βαριά ευθύνη», «Είμαστε ένοχοι γιατί προδώσαμε τους συμμάχους μας το 1913 και το 1915 εισήλθαμε στον πόλεμο στο πλευρό των κεντρικών δυνάμεων»* είναι δύο από τις παραδοχές που έγιναν από το ηγέτη της βουλγαρικής αντιπροσωπείας μπροστά στα μέλη της συνδιάσκεψης. Οι όροι που δόθηκαν απαγόρευαν στη χώρα να διατηρήσει στρατό άνω των είκοσι χιλιάδων στρατιωτών, ενώ δεν μπορούσε να διαθέτει παραπάνω από τριάντα χιλιάδες όπλα. Η Βουλγαρία έπρεπε να δώσει ως αποζημίωση για τις καταστροφές που προκάλεσε ενενήντα εκατομμύρια λίρες, ενώ θα παραχωρούσε κατ' έτος πενήντα χιλιάδες τόνους άνθρακα στο βασίλειο των Σερβίας-Κροατίας-Σλοβενίας. Παράλληλα, η χώρα έπρεπε να αποκηρύξει υπέρ της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας τα δικαιώματα επί των εδαφών που πλέον δεν βρίσκονταν στη δική της επικράτεια και έπρεπε να αποδεχτεί τον πλήρη έλεγχο των ασύρματων επικοινωνιών της από τους συμμάχους για τρεις μήνες και δεν θα μπορούσαν να ναυπηγήσουν ούτε υποβρύχια για έξι μήνες μετά από την έναρξη της ισχύος της συνθήκης. Επιπλέον, θα ιδρυόταν Διασυμμαχική Επιτροπή Έρευνας για να διερευνήσει τα εγκλήματα πολέμου που πιθανόν διέπραξε η Βουλγαρία. Ο Τ. Teodoron, τέλος, τόνισε πως η χώρα του, εφόσον κατάφερε να κερδίσει την ελεύθερη βούλησή της, επιθυμούσε στο εξής να εξυψωθεί ηθικά και να καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια για την αποκατάσταση της γαλήνης, της αμοιβαιότητας και της ειρήνης στην περιοχή των βαλκανίων. Ζήτησε, ωστόσο, την επιείκεια των συμμάχων, εφόσον *«...όλα τα γεγονότα που επρόκειτο να εκτεθούν απεδείκνυναν πως ο βουλγαρικός λαός δεν επιθυμούσε τη συμμαχία με την Γερμανία»*.¹⁸³

Οι όροι της συνθήκης διέρρεαν μέσω του τύπου και η Βουλγαρία ταλανιζόταν από εσωτερικές συγκρούσεις καθώς ο βουλγαρικός λαός δεν ήταν ιδιαίτερα ευχαριστημένος για εκείνους που φέρονταν ότι θα της επιβληθούν. Είναι χαρακτηριστικό πως η χώρα ήταν διαχωρισμένοι σε δύο στρατόπεδα. Υπήρχαν εκείνοι που οργάνωναν συλλαλητήρια, για να υποστηρίξουν την ανάγκη αποδοχής των αντιπροτάσεων της Βουλγαρίας και όσοι επιθυμούσαν την αποδοχή των όρων της ειρήνης και διεξήχθησαν από κομμουνιστές και σοσιαλιστές.¹⁸⁴ Ο ταγματάρχης

¹⁸³ *The Courier*, No. 20687, 20 September 1919, p. 5.

¹⁸⁴ Εφημερίδα *Βαλκανικός Ταχυδρόμος*, αρ. φυλ. 346, 25 Σεπτεμβρίου 1919, σ. 2.

πυροβολικού Σ. Ιατρίδης με νέα έκθεσή του οποία αναφερόταν στην απογοήτευση που είχαν προκαλέσει οι όροι και για αυτό τονιζόταν πως λόγω του αιφνιδιασμού που υπέστη η κυβέρνηση της Βουλγαρίας ματαιώθηκε η έναρξη της λειτουργίας της Βουλής με την πρόφαση πως η βουλγαρική αντιπροσωπεία έπρεπε να εργαστεί για να καταθέσει τις αντιπροτάσεις της. Στο μεταξύ παρουσιαζόταν κινητικότητα και στην Θράκη, εφόσον συγκεντρώνονταν ένοπλοι για να αντιδράσουν στην περίπτωση που αυτή δεν κατακυρωνόταν στην Βουλγαρία. Οι βούλγαροι πολιτικοί αισιοδοξούσαν για τις αντιπροτάσεις που θα κατέθετε η αντιπροσωπεία της χώρας τους, ενώ και ο Ιατρίδης ακολουθώντας την άποψη του Αλεξανδρή αναφερόταν στις «τακτικές» των Βουλγάρων που είχαν αφήσει να οργανωθούν συλλαλητήρια από τους σοσιαλιστές(κομμουνιστές), γεγονός που θορύβησε τον αρχηγό της διασυμμαχικής αποστολής Baird. Η έμφαση που δινόταν σε αυτό το συλλαλητήριο αποδεικνυόταν και από το γεγονός ότι η έκθεση του Ιατρίδη συνοδευόταν από τη μετάφραση της προκήρυξης των σοσιαλιστών που καλούσαν σε συλλαλητήριο στις 28 του ίδιου μήνα. Τέλος, αναμενόταν η αλλαγή πολιτεύματος στη χώρα, εφόσον η πλειοψηφία των κομμάτων της αριστεράς δεν ήθελε να διατηρηθεί στον θρόνο ο Βόρις.¹⁸⁵ Οι όροι της Συνθήκης χαρακτηρίζονταν βαρείς και ήταν αδύνατο να γίνουν αποδεκτοί από τον βουλγαρικό λαό κατά την εκτίμηση των αντιπροσώπων του. Σε δημοσίευμα της εφημερίδα *Ζάρια* που αναδημοσίευσε η εφημερίδα *Μακεδονία* φιλοξενούνταν δηλώσεις από ένα σύνολο μελών της βουλγαρικής αντιπροσωπείας που εξέφραζαν την απογοήτευσή τους για τις αποφάσεις της συνδιάσκεψης. Ο πρωθυπουργός Teodor Theodorov δήλωνε πως ήλπιζε πως οι ενέργειες του Ivan Geshov θα αποδώσουν καρπούς με δεδομένο ότι ο τελευταίος ήταν αγαπητός στους Βρετανούς. Ο υπουργός Sakizov εξέφραζε αμφιβολίες αναφορικά με το αν οι όροι της συνθήκης είχαν οριστικοποιηθεί. Αντίθετα, ο Stamboliski εξέφραζε την πεποίθηση πως κανείς Βούλγαρος δεν θα μπορούσε να δεχτεί την παραχώρηση του Τσάριμπροντ, ενώ ο Dragiev, όντας υπό παραίτηση θεώρησε τους όρους ανήθικους και πως συνιστούσαν κατάφωρη παραβίαση του Δικαίου.¹⁸⁶ Η γνωστοποίησή τους προκάλεσε πολιτικές εξελίξεις στην Βουλγαρία και ο Teodorov αποφάσισε να παραιτηθεί, ενώ ο Stamboliski που ανέλαβε την πρωθυπουργία του ζήτησε να συνεχίσει να ηγείται της

¹⁸⁵ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1919/Α/5/ΙΙ(2) *Βουλγαρία*, Έκθεσις υπ. αρ. 655 του Σ. Ιατρίδου προς το Γενικόν Στρατηγείον Θεσσαλονίκης τῇ 11ῃ Σεπτεμβρίου 1919.

¹⁸⁶ Εφημερίδα *Μακεδονία*, αρ. φυλ. 2747, 25 Σεπτεμβρίου 1919, σ. 2.

βουλγαρικής αποστολής στο Παρίσι. Στο μεταξύ ο Stamboliski, όπως ήδη αναφέρθηκε, προσπάθησε να βρει ερείσματα για μια κυβέρνηση συνασπισμού με τους σοσιαλιστές, εισπράττοντας άρνηση.¹⁸⁷

Ο αγγλικός Τύπος ωστόσο δημοσίευε δηλώσεις μελών των αντιπροσωπειών των άλλων βαλκανικών χωρών και αντιπάλων της Βουλγαρίας κατά τον Α' ΠΠ με τις οποίες εκφραζόταν η απογοήτευση των χωρών για το γεγονός ότι ορισμένα θέματα δεν διευθετούνταν από τους συγκεκριμένους όρους. Έτσι, εκπρόσωπος της αντιπροσωπείας της Σερβίας δήλωνε πως *«η χώρα του δεν θα μπορούσε να είναι ικανοποιημένη από τους όρους της συνθήκης, καθώς εκτός από μια μικρή διόρθωση των συνόρων, η ανάγκη της οποία υπήρξε εμφανής, τα συμφέροντα και τα δικαιώματά μας θυσιάστηκαν σε τέτοια έκταση αλλά θα αποφύγω να μιλήσω διεξοδικά για αυτά σήμερα»*. Η ίδια αντίδραση καταγραφόταν και από μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας το οποίο εξέφρασε την ελπίδα της ελληνικής πλευράς η Θράκη να κατακυρωθεί τελικά στην Ελλάδα. Η αγγλική εφημερίδα έκανε λόγο για τη θέση του προέδρου των ΗΠΑ Wilson αναφορικά με το ζήτημα της Θράκης, ο οποίος από τη μια αρνήθηκε πως επιδίωκε την ηθική δικαίωση της Βουλγαρίας στην περιοχή, από την άλλη ενδιαφερόταν για το ζήτημα της διεξόδου της χώρας αυτής στο Αιγαίο. Ο Βενιζέλος, μάλιστα, με αφορμή αυτή τη θέση του Wilson πρότεινε τη διεθνοποίηση της σιδηροδρομικής γραμμής από την Σόφια στο Δεδεαγάτς, λιμάνι από το οποίο η γειτονική χώρα θα μπορούσε να έχει πρόσβαση στο Αιγαίο πέλαγος.¹⁸⁸

Είναι χαρακτηριστικό πως το πολιτικό πρόγραμμα της Αγροτικής Ένωσης διαμήνυε πως εκείνη ήταν υπέρ της ειρηνικής συμβίωσης ανάμεσα στην Βουλγαρία και στις γειτονικές της χώρες. Μετά τον Α' ΠΠ οι βαλκανικές χώρες έδειξαν να δυσπιστούν, αρχικά, με τις προθέσεις του βούλγαρου πρωθυπουργού, αλλά δέχθηκαν να διατηρήσουν σχέσεις μαζί της και ειδικότερα η Γιουγκοσλαβία και η Ρουμανία. Αντίθετα, η Ελλάδα έδειχνε να διατηρεί αντιφατική στάση απέναντι στην Βουλγαρία. Στις 19 Σεπτεμβρίου οι αντιπρόσωποι της Βουλγαρίας έλαβαν του όρους των

¹⁸⁷ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9143, 25 Σεπτεμβρίου 1919, σ. 1.

¹⁸⁸ *Freeman's Journal*, Vol. CLII, 22 September 1919, p. 3. Επρόκειτο για δηλώσεις που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Matin* και μεταφράστηκαν από τις βρετανικές εφημερίδες. Οι δηλώσεις του Σέρβου αντιπρόσωπου ανήκαν, όπως γινόταν σαφές από άλλη βρετανική εφημερίδα από τον Milenko Radomar Vesnic(1863-1921) έμπειρου διπλωμάτη και μετέπειτα πρωθυπουργού της Γιουγκοσλαβίας. Δεν γίνεται λόγος ωστόσο για το μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας που προέβη στις παραπάνω δηλώσεις. Δες *Newcastle Daily Chronicle*, No. 19185, 22 September 1919, p. 7.

δυνάμεων της Συνεννόησης που επρόκειτο να αποτελέσουν τους μετέπειτα όρους της Συνθήκης του Νεϊγύ. Λίγες μέρες αργότερα ο Stamboliski δημιούργησε έναν κυβερνητικό συνασπισμό και πριν μεταβεί στο Παρίσι είχε αποστείλει στους εκπροσώπους των δυτικών δυνάμεων επιστολές στις οποίες διατεινόταν πως δεν έπρεπε να υποστεί ο βουλγαρικός λαός τις συνέπειες της πολιτικής παλαιότερων ηγετών, υπενθυμίζοντας πως οι δυνάμεις της Δύσης μπορούσαν με την πολιτική τους να εγγυηθούν την ειρήνη στην περιοχή των Βαλκανίων.¹⁸⁹ Σύμφωνα με την *Πατρίδα* ο Stamboliski έδειχνε περισσότερο ενδιαφέρον για τη βελτίωση των οικονομικών όρων, χωρίς αυτό να σήμαινε πως δεν θα επιχειρούσε να περιορίσει τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ρουμανίας και της Σερβίας εναντίον της Βουλγαρίας. Την πολιτική αυτή ήταν μάλιστα έτοιμος να την εισηγηθεί στο υπουργικό του συμβούλιο.¹⁹⁰ Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί πως η στάση της Βουλγαρίας απέναντι στη Συνδιάσκεψη είχε πάντα την ίδια λογική, αλλά ο Stamboliski φαινόταν πως έθετε ως πρωταρχικό τους στόχο να αποτρέψει το κλείσιμο της διεξόδου της Βουλγαρίας προς το Αιγαίο.

Την ανάγκη για ταχεία οικονομική ανάκαμψη τόνιζαν και τα υπόλοιπα μέλη της βουλγαρικής αντιπροσωπείας. Ειδικότερα, ο υπουργός πολέμου της Βουλγαρίας και αντικαταστάτης στην προεδρία της αντιπροσωπείας της κατά την απουσία του Teodorov, Mihail Madzarov -έμπειρος πολιτικός που διαφώνησε με την είσοδο της Βουλγαρίας στον πόλεμο στο πλευρό της Γερμανίας και διώχθηκε από τον Φερδινάνδο- είχε παραχωρήσει συνέντευξη σε αμερικάνικη εφημερίδα στην οποία εξέφρασε την πεποίθησή του πως η Βουλγαρία δεν θα τιμωρούνταν με εδαφικές διευθετήσεις που θα έθεταν σε κίνδυνο τους βουλγαρικούς πληθυσμούς στην περιοχή της Μακεδονίας και της Δοβρουτσάς. Παράλληλα, έκανε λόγο για τη συμπάθεια που ο βουλγαρικός πληθυσμός είχε στις ΗΠΑ και αυτό, όπως ο ίδιος τόνισε οφειλόταν αφενός από την επιρροή του Robert College της Κωνσταντινούπολης, από τη δράση του αμερικάνικου Ερυθρού Σταυρού στην Βουλγαρία και τις προμήθειες σε αλεύρι προς τον βουλγαρικό λαό. Ο ίδιος δήλωνε πως αν η χώρα του εξασφάλιζε ικανοποιητικούς όρους για την ειρήνη, τότε θα μπορούσε γρήγορα να ανακάμψει και σε μικρό χρονικό διάστημα να αποκαταστήσει το σιδηροδρομικό δίκτυό της. Ο υπουργός γνώριζε πως ο αριθμός των στρατιωτών θα μειωνόταν και ότι η οικονομική αποκατάσταση της χώρας του θα μπορούσε να επιτευχθεί με την αύξηση του

¹⁸⁹ Bell, *Peasants in Power*, op.cit., pp. 187-188.

¹⁹⁰ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ, φυλ. 9146, 28 Σεπτεμβρίου 1919, σ. 2.

εξωτερικού εμπορίου και το άνοιγμα των συνόρων που θα σταθεροποιούσαν την οικονομική δραστηριότητα και θα επέτρεπαν την ενίσχυση της αξιοπιστίας της χώρας.¹⁹¹

Πρόσθετα, η ημιεπίσημος *Ηχώ* της Βουλγαρίας δημοσίευσε δηλώσεις του υπουργού εξωτερικών της Βουλγαρίας Mihail Madzarov τις οποίες πραγματοποίησε ενώπιον της βουλγαρικής Βουλής θέλοντας να δώσει απαντήσεις σε ερωτήσεις ομάδας βούλγαρων βουλευτών. Σύμφωνα με την ανταπόκριση υπήρξε εγκρατής, εφόσον κάθε απάντησή του μπορεί να είχε κάποιο αντίκτυπο στις διαπραγματεύσεις, αλλά δεν παρέλειψε και εκείνος να μιλήσει για τις δίκαιες αξιώσεις της χώρας του. Ιδιαίτερη μνεία έγινε για την πρόσβαση στο Αιγαίο με το επιχείρημα πως μια αντίθετη απόφαση θα απομόνωνε την Βουλγαρία από την Μεσόγειο. Αναφορικά με το μακεδονικό ζήτημα τονίστηκε πως αυτό δεν είχε ξεχαστεί, αλλά η Βουλγαρία προέκρινε τη λύση της δημιουργίας ενός ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους. Γίνηκε, επιπλέον, λόγος για την αδυναμία καταβολής των υπέρογκων αποζημιώσεων, το σεβασμό απέναντι στις μειονότητες και το ζήτημα του βουλγαρικού στρατού. Δηλώθηκε η αδυναμία της κυβέρνησης να αποτρέψει την αποχώρηση των στρατευμάτων από την Δ. Θράκη και την κατάληψη της Στρώμνιτσας από τα σερβικά στρατεύματα. Τέλος, το δημοσίευμα ανέφερε πως τα δύο τελευταία γεγονότα είχαν προξενήσει πολλές διαμαρτυρίες εκ μέρους του βουλγαρικού Τύπου, ο οποίος έκανε λόγο για εμπαιγμό της Βουλγαρίας.¹⁹² Στο μεταξύ η κατάληψη της Δυτικής Θράκης

¹⁹¹ *Grand Forks Herald*, Vol. 14, 208, 1 September 1919, p. 13. Αναφορικά με την ίδρυση του Robert College δες Cyrus Hamlin, *My life and times*, Boston/Chicago: Congretional Sunday-School and Publishing Society, 1893.

¹⁹² Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9130, 9 Οκτωβρίου 1919, σ. 2. Συγκεκριμένα ο υπουργός εξωτερικών της Βουλγαρίας ανέφερε ότι: «...ή άπώλεια της παραλίας του Αιγαίου θα μας χωρίση από τό κέντρον του πολιτισμού της Μεσογείου. Έλπίζομεν ότι ή Διάσκεψις θα λάβη υπ' όψιν τήν άπαιτήσιν μας όπως διατηρήσωμεν τήν Δυτικήν Θράκην ή οποία σήμεραν ανήκει εις ήμας δυνάμει των δικαίων καί νομίμων τίτλων». Σε άλλο σημείο της ομιλίας του δήλωνε πως η Βουλγαρία ανέμενε μια δίκαιη συνθήκη και οι ελπίδες αυτές συντηρήθηκαν από τις διακηρύξεις του προέδρου των ΗΠΑ, W. Wilson: «Δέν αναμένομεν εύνοϊκήν συνθήκην, όχι όμως καί άδικον. Αί έλπίδες μου έβασίζοντο επί των γεγονότων. Τό διάγγελμα του Ουίλσον επέτρεπε πᾶσαν αίσιοδοξίαν επί των φιλοδίκαιων των έχθρων μας». Για το ζήτημα της Μακεδονίας ανέφερε χαρακτηριστικά: «Βαζιζόμενοι επί των αρχών της Δικαιοσύνης, έπρεπε νά ζητήσωμεν τήν Μακεδονίαν, πράττοντες όμως τοῦτο, θά εφαινόμεθα άγνοοῦντες τάς συνθήκας τάς περιστοιχούσας ήμας. Η κυβέρνηση φρονεί ότι μία λύσις παρουσιάζεται εις τό ζήτημα τοῦτο, συνισταμένη εις τήν ανακήρυξιν της Μακεδονίας εις αυτόνομον Κράτος. Η λύσις αυτή, παρουσιάζουσα πλεῖστα προτερήματα, ίκανοποιεί τά Βαλκανικά κράτη. [...] Έκτός τούτου ή Διάσκεψις δύναται νά

από τα ελληνικά στρατεύματα ενόχλησε του Βούλγαρους γείτονες των Ελλήνων οι οποίοι μαζί με τους τρεις φακέλους που επέδωσαν, σύμφωνα με τον Γ. Συριώτη, με τις παρατηρήσεις τους επί των προτεινόμενων όρων της Συνθήκης επέδωσαν και τη διαμαρτυρία τους για τις εξελίξεις με τους συμμάχους να απαντούν πως αποτελούσε ομόφωνη απόφασή τους να επιτρέψουν τη στρατιωτική παρουσία των Ελλήνων στην περιοχή. Οι βούλγαροι αντιπρόσωποι θεωρούσαν πως οι σύμμαχοι τους συμπεριφέρονταν με αυστηρότητα που ξεπερνούσε και αυτή που είχαν επιδείξει απέναντι στην Αυστρία και την Γερμανία.¹⁹³

Στην Βουλγαρία συγκλήθηκε στις 14 Οκτωβρίου υπουργικό συμβούλιο, λίγο πριν την αναχώρηση του πρωθυπουργού για το Παρίσι, με σκοπό του την εξεύρεση λύσης, ώστε οι όροι της συνθήκης να μετριάσουν τις αρνητικές συνέπειες για τη χώρα. Σύμφωνα με την ανταπόκριση η επίσημη εφημερίδα της Αγροτικής Ενώσεως, *Zemledelska zashtita*, καλούσε τη βουλγαρική κοινή γνώμη να σταματήσει «τους κλαυθμούς» και να εργαστεί σκληρά για να διατηρήσει ό,τι έχει απομείνει στην Βουλγαρία. Παρ' όλ' αυτά, ο ίδιος ο πρωθυπουργός θα κατέβαλε «...λυσσώδη δραστηριότητα διπλωματικήν διά τήν δημιουργίαν ευνοϊκωτέρας καταστάσεως διά τήν Βουλγαρίαν».¹⁹⁴ Με δεδομένο ότι στους όρους της συνθήκης προβλεπόταν ο περιορισμός του αριθμού των στρατευμάτων της γειτονικής χώρας ο Ν. Βέρρος με ανταπόκρισή του αναφερόταν στη διχόνοια που είχε ανακύψει στις τάξεις των βουλγαρικών στρατευμάτων, καθώς ορισμένοι αξιωματικοί κατηγορούνταν για τη συμμετοχή της Βουλγαρίας στον πόλεμο, εγκατέλειπαν τις τάξεις του και κατατάσσονταν στον ρωσικό στρατό, ενώ άλλοι ευελπιστούσαν πως θα επανέλθει το προηγούμενο καθεστώς και για αυτό τον λόγο απέκρυπταν στρατιωτικό υλικό και όπλα σε χωριά και σε έρημες περιοχές, ενώ εκφραζόταν η άποψη πως είχαν συμμαχήσει με τους Τούρκους ή επιδίωκαν τη σύμπραξη με αυτούς.¹⁹⁵

Η απάντηση στις επισημάνσεις της Βουλγαρίας που σύμφωνα με τα δημοσιεύματα τυπώθηκαν σε δύο μεγάλους τόμους υπό τον γενικότερο τίτλο «*Ἡ ἀλήθειαν ἐπὶ τῶν κατηγοριῶν ἐναντίον τῆς Βουλγαρίας*» δεν άργησε να έλθει από την ελληνική πλευρά, σύμφωνα με το δημοσίευμα του Γ. Λαμπρίδη στην *Πατρίδα*. Στο

ερωτήση διά δημοσιφίσματος τούς λαούς τῶν χωρῶν τούτων, ὅπως ἀποφανθοῦν οἱ ἴδιοι περὶ τῆς τύχης των».

¹⁹³ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9134, 13 Οκτωβρίου 1919, σ. 4.

¹⁹⁴ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9136, 15 Οκτωβρίου 1919, σ. 4.

¹⁹⁵ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9137, 16 Οκτωβρίου 1919, σ. 2.

ξεκίνημα του άρθρου του ο ίδιος ο συντάκτης υπογράμμιζε την απόπειρα της γειτονικής χώρας να αποσειεί το βάρος των «εγκλημάτων» κατά τη διάρκεια του πολέμου από τον βουλγαρικό λαό. Η ελληνική αντιπροσωπεία τόνιζε πως η κατοχή των ελληνικών εδαφών από βουλγαρικά στρατεύματα και οι βιαιοπραγίες εκ μέρους τους γίνονταν με τη σύμφωνη γνώμη της βουλγαρικής κυβέρνησης και σε συνεργασία με βούλγαρους κομιτατζήδες. Οι Έλληνες επιπλέον αρνούσαν πως και οι ίδιοι διέπραξαν βιαιότητες, όπως άλλωστε οι Ρουμάνοι και οι Σέρβοι, εφόσον στον Μεγάλο πόλεμο δέχτηκαν επίθεση από την Βουλγαρία, ενώ εκείνοι και οι σύμμαχοί τους, κατά τη διάρκειά του, δεν κατέλαβαν καμιά βουλγαρική περιοχή. Τέλος, το ελληνικό υπόμνημα κατέληγε αναφέροντας χαρακτηριστικά πως στην περίπτωση που οι όροι της συνθήκης ήταν επιεικείς, τότε ο κίνδυνος ενός νέου πολέμου θα ήταν «*άναπόφευκτος*».¹⁹⁶ Ήταν σαφές πως οι τρεις δυνάμεις είχαν επιδοθεί σε έναν αγώνα δρόμου για να κερδίσουν τις εντυπώσεις εις βάρος των γειτόνων τους και να πετύχουν ευνοϊκές ρυθμίσεις προς όφελός τους. Ελλάδα και Σερβία είχαν συνεννοηθεί μεταξύ τους και είχαν συμφωνήσει να προβάλουν με κάθε τρόπο τις βιαιοπραγίες των βούλγαρων κομιτατζήδων εναντίον του μακεδονικού πληθυσμού. Απέστειλαν μάλιστα κοινό διάβημα στον πρόεδρο της Γαλλικής Δημοκρατίας, G. Clemanceau, με σκοπό να τονίσουν την επικίνδυνη δράση των βουλγαρικών σωμάτων, ενώ ο Βενιζέλος ζήτησε την ανάπτυξη ελληνικών, σερβικών και ρουμανικών στρατευμάτων στα νότια σύνορα της Βουλγαρίας, πρόταση που δεν έγινε αποδεκτή.¹⁹⁷

Η Βουλγαρία ήταν σε δεινή διπλωματική θέση, μιας και είχε απομονωθεί πλήρως από τις γειτονικές της χώρες. Πρέπει, ωστόσο, να γίνουν δύο σημαντικές

¹⁹⁶ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9138, 17 Οκτωβρίου 1919, σ. 3. Ήταν χαρακτηριστικός ο επίλογος του ελληνικού υπομνήματος στον οποίο αναφερόταν: «*Δέν εἶνε ἡ πρώτη φορά κατά τήν ὁποίαν ἀκούομεν ὑποκριτικά παράπονα καί φιλειρηνικάς διαβεβαιώσεις ἀπό τοῦ στόματος τῶν ἀντιπροσώπων τῆς ἐπισήμου Βουλγαρίας τήν ἐπάρριον μιᾶς καταστροφῆς ἡ ὁποία διέψευσε τοὺς ὑπολογισμούς της. Ἐάν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι προεδρεύουν εἰς τήν διαρρύθμισιν τῶν βαλκανικῶν ὑποθέσεων ὥφειλον νά ἔχουν τήν ἀπλοϊκότητα νά ξαναπέσουν εἰς τήν χονδροειδή ταύτην παγίδα, θά συνετέλουν εἰς τήν ἐπανάληψιν τῶν ἰδίων πλανῶν αἱ ὁποῖαι ἀλανθάστως θά εἶχον τά αὐτά ἀποτελέσματα καί ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι θά ἐφαντάζοντο ὅτι θά ἀπέφευγον ἕνα νέον πόλεμον περιποιούμενοι τοὺς Βουλγάρους δέν θά ἐβράδυνον νά ἴδουν ὅτι ἡ στάσις των ἀντιθέτως θα προεκάλει καί θά καθίστα τόν νέον αὐτόν πόλεμον ἀναπόφευκτον*».

¹⁹⁷ Athanasios Loupas, *From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav Relations during the First Interwar Years (1919-1923)*, in Balcanika XLVII, Dusan T. Batacovic(ed.), Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts-Institute of Balkan Studies, 2006, pp. 266-267.

επισημάνσεις, αναφορικά με την πολιτική που ακολουθήθηκε από τον Stamboliski αναφορικά με τις μεταπολεμικές σχέσεις της Βουλγαρίας. Από πολύ νωρίς κατανόησε πως δεν θα ήταν δυνατό να καταφέρει να διατηρήσει όλα όσα είχε πριν η χώρα του και για αυτόν το λόγο απέναντι στις εδαφικές βλέψεις των γειτόνων του θα αντέτεινε μια πολιτική που θα εξασφάλιζε τις απαραίτητες συμμαχίες, για να τις επιτρέψουν στη συνέχεια τυχόν αναθεωρήσεις. Είναι χαρακτηριστικές οι δηλώσεις του υπουργού των Οικονομικών της Βουλγαρίας Danev για την κατάσταση που επικρατούσε στη βουλγαρική οικονομία σε μια περίοδο κατά την οποία η συζήτηση για τους όρους της Συνθήκης παρέμενε ανοιχτή· από πολύ νωρίς και πριν καν το μελάνι της υπογραφής πέσει στο χαρτί της συνθήκης, ο υπουργός έθετε τα θεμέλια για μια αναθεωρητική πολιτική, εφόσον η Βουλγαρία δήλωνε πως δεν ήταν σε θέση να αποπληρώσει τις υπέρογκες αποζημιώσεις που ζητούνταν από τους αντιπάλους της.¹⁹⁸ Έτσι, το Ανώτατο Συμβούλιο της Συνδιασκέψεως συνεδρίασε στις 19 Οκτωβρίου 1919, για να αποφασίσει για τις βουλγαρικές αντιπροτάσεις και παρά το γεγονός ότι αποφάνθηκε πως δεν θα επέτρεπε στην Βουλγαρία να διατηρήσει στρατό με εθελοντική θητεία –θέμα το οποίο θα μπορούσε να θίξει αργότερα στην Κοινωνία των Εθνών– φάνηκε πιο διαλλακτικό σχετικά με την καταβολή των αποζημιώσεων και την ελεύθερη ναυσιπλοΐα στον Δούναβη.¹⁹⁹

Ο Stamboliski όμως δεν εμφορούνταν μόνο από «αναθεωρητισμό», αλλά η εξωτερική του πολιτική είχε και μια ακόμη διάσταση που φάνηκε από την τακτική του να αποστέλλει επιστολές σε όλους τους ηγέτες των χωρών με τις οποίες η Βουλγαρία είχε να επιλύσει εκκρεμή ζητήματα. Εκτός από την επιστολή του στον Ελ. Βενιζέλο, ο Stamboliski απέστειλε επιστολή και στον Pasic στην οποία αποπειράθηκε να αναθερμάνει τις πολύ ψυχρές σχέσεις με μια σλαβική χώρα. Για τον ίδιο ο επανακαθορισμός των σχέσεών του με την Σερβία είχε ιδιαίτερη σημασία και για αυτό επικαλέστηκε τον αγώνα του όχι μόνο για την επαναπροσέγγιση των δύο λαών, αλλά και για την ενότητά τους. Στην ουσία η πολιτική του αποσκοπούσε να διαμορφώσει ένα αμιγώς ειρηνικό κλίμα στη βάση του οποίου θα οικοδομούνταν οι σχέσεις μεταξύ των βαλκανικών κρατών με μακροπρόθεσμη συνέπεια την αναβίωση της Βαλκανικής Ομοσπονδίας.²⁰⁰

¹⁹⁸ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9142, 21 Οκτωβρίου 1919, σ. 2.

¹⁹⁹ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9143, 22 Οκτωβρίου 1919, σ. 2.

²⁰⁰ Toshkov, *The Rise and Fall of the Green International*, op. cit., pp. 62-63.

Οι όροι της Συνθήκης του Νεϊγύ δεν ήταν οι αναμενόμενοι για την Βουλγαρία, εφόσον από την επικράτειά της αφαιρούνταν η περιοχή της Δοβρουτσάς που αποδιδόταν στην Ρουμανία και το Tsaribrod στα δυτικά της το οποίο θα παραχωρούνταν στο νεοσύστατο κράτος της Γιουγκοσλαβίας. Η Δ. Θράκη θα παρέμενε υπό τη διοίκηση των συμμάχων και η τύχη της θα αποφασιζόταν αμέσως μετά την υπογραφή συνθήκης με την Τουρκία. Μετά από αυτήν την εξέλιξη ο Teodorov αρνήθηκε να υπογράψει, εφόσον το Tsaribrod ανήκε στην εκλογική περιφέρεια στην οποία εκλεγόταν και πίστευε ότι η απόσπαση της περιοχής από την Βουλγαρία ήταν άδικη. Έτσι, ο πρωθυπουργός της Βουλγαρίας Al. Stamboliski ταξίδευσε στο Παρίσι για να υπογράψει την Συνθήκη, περνώντας πρώτα από το Βελιγράδι. Στις δηλώσεις που έκανε σε Σέρβους δημοσιογράφους και μεταφέρονταν στην εφημερίδα *Πατρίδα* από τον ανταποκριτή της N. Βέρρο εξέφρασε την ενόχληση της Βουλγαρίας για τις αποφάσεις των συμμάχων, επισημαίνοντας πως η συγκεκριμένη διευθέτηση θα μπορούσε κάλλιστα να οδηγήσει σε έναν νέο πόλεμο. Για το ζήτημα της Δ. Θράκης εξέφρασε την ελπίδα να λυθεί σύντομα και υπογράμμισε πως το θέμα αυτό υπήρξε «άνοικτός τάφος» τόσο για τους Έλληνες όσο και για τους Βούλγαρους.²⁰¹ Σίγουρα η Βουλγαρία ανέμενε διαφορετική αντιμετώπιση από τις δυνάμεις της Entente, αν και ο Stamboliski είχε από την αρχή δηλώσει πως δεν ήταν δυνατό η Βουλγαρία να περιμένει πολλές παραχωρήσεις. Διαπιστώνεται, ωστόσο, πως απέναντι στην προπαγάνδα των γειτόνων του απάντησε με μια σειρά από δράσεις που αποδείκνυαν την αφοσίωση της χώρας του απέναντι στις δυνάμεις της Entente. Σε δηλώσεις που έκανε στην εφημερίδα *Μιρ* αναφερόταν στις συλλήψεις των υπουργών του Radoslavov ως απάντηση σε όσους από του ξένους κατηγορήσαν τις βουλγαρικές αρχές πως ένα χρόνο μετά την ανακωχή δεν είχαν κάνει τίποτε. Ο βούλγαρος πρωθυπουργός δεν θεωρούσε πως η ειρήνη ήταν οριστική, εφόσον σημαντικά ζητήματα που αφορούσαν στη χώρα του μεταθέτονταν για να συζητηθούν στο μέλλον. Αυτό σήμαινε πως είχε λόγους να αισιοδοξεί για πιο ευνοϊκές διευθετήσεις. Αρνήθηκε ότι η χώρα του διένεμε όπλα και σχολίασε τις πρωτοβουλίες για την υποχρεωτική εργασία την οποία θεωρούσε σημαντική για την οικονομική ανάκαμψη της Βουλγαρίας και τη στέγαση όλων εκείνων που δεν διέθεταν ως τότε στέγη. Τέλος, δεν παρέλειψε να διαμηνύσει ότι και ο ίδιος θα

²⁰¹ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9159, 7 Νοεμβρίου 1919, σ. 4.

φρόντιζε να καταβάλει κάθε προσπάθεια, για να σταματήσει την αισχροκέρδεια και να βελτιώσει την παιδεία.²⁰²

Ο σκωτσέζος δημοσιογράφος, Henry Noel Brailsford, εξειδικευμένος σε ζητήματα πολιτικής στα Βαλκάνια αναφέρθηκε με άρθρο του στην Daily Herald στις χρόνιες διαμάχες των βαλκανικών λαών και στις αδικίες που η μια βαλκανική χώρα διέπραξε απέναντι στην άλλη. Ξεκινώντας από το ερώτημα που ακούστηκε να διατυπώνει ο Clemanceau λίγο πριν επιδοθούν οι όροι της Συνθήκης στους βούλγαρους αντιπροσώπους, «Η Βουλγαρία είναι Βασίλειο ή Δημοκρατία;», ο Brailsford κατήγγειλε τη στάση των τεσσάρων δυνάμεων της Δύσης ότι ως «παντογνώστες και παντοδύναμοι» αποφάσισαν για την ιστορική συνέχεια λαών, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουν έστω και τα ελάχιστα για αυτούς. Οι βαλκανικές χώρες εισήλθαν στον πόλεμο με μόνο γνώμονα τα οφέλη που θα προέκυπταν από μια πιθανή νίκη, ενώ οι συμμαχικές δυνάμεις ήταν έτοιμες να παραχωρήσουν εδάφη της Μακεδονίας στην Σερβία και την Δοβρουτσά στην Ρουμανία, χωρίς να ενδιαφερθούν αφενός για την εθνολογική σύσταση των περιοχών, αφετέρου για την κατάκτησή τους από γειτονικές χώρες. Για το ζήτημα της Θράκης και της Αλβανίας διατηρούσε τις επιφυλάξεις του, αλλά επεσήμανε ότι αν η αλβανική επικράτεια διαμελιστεί και η Θράκη αποδοθεί στην Ελλάδα θα συντελούνταν το πιο μεγάλο έγκλημα. Με μια οριενταλιστικού τύπου αποστροφή τόνιζε πως μια τέτοια εξέλιξη θα οδηγούσε μια βαλκανική χώρα να καταπιέσει μιαν άλλη, κάτι που θα μπορούσε να εξελιχθεί σε «παθιασμένη βεντέτα βαναυσότητας και απληστίας». Πίστευε πως «για μισό αιώνα η Βαλκανική επικράτεια είχε απολέσει κάθε μορφή ανεξαρτησίας και είχε μετατραπεί σε ένα «βούρκο» βίας, ίντριγκας και πολέμου, επειδή υπήρξε το θέατρο της αδιάκοπης διαμάχης ανάμεσα στις αυτοκρατορίες της Αυστρίας και της Ρωσίας. Και οι δύο ανήκουν στα θύματα του πολέμου. Αντικαταστάθηκαν όμως από την Γαλλία και την Ιταλία». Οι δύο χώρες κατηγορούνταν ευθέως από τον δημοσιογράφο πως προωθούσαν τα δικά τους συμφέροντα στην περιοχή. Η μεν Γαλλία επιθυμούσε να διασφαλίσει παραχωρήσεις και δικαιώματα για τις οικονομικές της επιχειρήσεις διαμορφώνοντας συμμαχίες στην περιοχή και μέσα από τη διπλωματία, με απώτερο στόχο να διατηρήσει την υπεροχή της. Η δε Ιταλία είχε μια επεκτατική πολιτική «νεορωμαϊκής εμπνεύσεως» που αποσκοπούσε σε πόλεμο με τους Νοτιοσλάβους, ο οποίος υποδαυλιζόταν με ίντριγκες στην Βουδαπέστη, στο Βουκουρέστι και στην

²⁰² Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9155, 3 Νοεμβρίου 1919, σ. 4.

Σόφια. Μοιραία οι αδικίες που σε αυτό το πλαίσιο θα επικυρώνονταν από την συνθήκη θα έθεταν τα θεμέλια για έναν νέο πόλεμο μεταξύ τους, εφόσον οι χώρες αυτές είχαν προσβληθεί από την «κατάρρα του εθνικισμού», από την οποία μπορούσαν να ξεφύγουν μόνο με μια «επανάσταση από τα κάτω».²⁰³

Οι ελληνικές εφημερίδες στο μεταξύ και παρά το γεγονός ότι η Συνδιάσκεψη δεν φαινόταν διατεθειμένη να είναι επιεικής με την Βουλγαρία, συνέχιζαν να αναφέρονται στην εσωτερική κατάσταση της Βουλγαρίας η οποία ταλανιζόταν τόσο από εξεγέρσεις που οργάνωνε το Κομμουνιστικό Κόμμα, όσο και από ληστείες που γίνονταν, σύμφωνα πάντα με τον ελληνικό Τύπο, από ομάδες κομιτατζήδων που έβλεπαν πως τελικά οι βλέψεις τους και τα σχέδιά τους δεν θα υλοποιούνταν. Στο μεταξύ γνωστοποιούνταν η θέση του βούλγαρου πρωθυπουργού να επισκεφθεί τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες και να επαναπροσδιορίσει τις σχέσεις του με τις δυτικές δυνάμεις, αποσκοπώντας προφανώς σε «μετριασμό των όρων» της Συνθήκης τους Νεϊγύ.²⁰⁴

iii. Ελληνοβουλγαρική έριδα

Το ζήτημα της δυτικής Θράκης υπήρξε αντικείμενο διαφωνίας ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Βουλγαρία τόσο κατά την περίοδο της Διασυμμαχικής Διοίκησης μεταξύ Οκτωβρίου 1919 και Μαΐου 1920, οπότε η περιοχή παραχωρήθηκε με την Συμφωνία του Σαν Ρέμο στην Ελλάδα, όσο και αργότερα. Η υπό την εποπτεία του γάλλου στρατηγού D' Espèrey και με πολιτικό και στρατιωτικό διοικητή του νέου, αυτόνομου πολιτικού μορφώματος τον στρατηγό Charpy, η γαλλική διοίκηση είχε προκαλέσει πονοκέφαλο στις ελληνικές αρχές, καθώς πολλές φορές διαμαρτύρονταν για τη φιλοβουλγαρική στάση των Γάλλων ως απόρροια της προπαγάνδας που είχαν ασκήσει κατώτεροι διοικητικοί υπάλληλοι, βουλγαρικής καταγωγής, που είχαν παραμείνει στην περιοχή της Ξάνθης και αλλού. Μεγάλος αριθμός των βούλγαρων κατοίκων της περιοχής είχαν εγκαταλείψει τις εστίες τους, αλλά αρκετοί είχαν παραμείνει και προσπαθούσαν να προσεταιριστούν τον τουρκικό πληθυσμό, για να εναντιωθούν στην πιθανότητα της κατακύρωσης της περιοχής στην Ελλάδα. Την ανησυχία τους για τις εξελίξεις εξέφραζαν και οι Βρετανοί που διαπίστωναν πως οι

²⁰³ *Daily Herald*, No. 1145(152), 24 September 1919, p. 4.

²⁰⁴ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 392, 14 Νοεμβρίου 1919, σ. 2.

Γάλλοι ευνοούσαν τους βουλγαρικούς και τουρκικούς πληθυσμούς της Θράκης, εφόσον διαπίστωναν πως οι κατηγορίες εις βάρος τους δεν ήταν και τόσο υπερβολικές. Λεγόταν, μάλιστα, πως Γάλλοι στρατιώτες προμήθευαν με όπλα τους βούλγαρους και τούρκους εθνικιστές που επιθυμούσαν την αυτονόμηση της Θράκης.²⁰⁵

Τη θετική στάση της γαλλικής στρατιωτικής διοίκησης διαπίστωνε και ο πρεσβευτής της Ελλάδας στο Βελιγράδι Μαυρουδής ο οποίος με τηλεγράφημά του ενημέρωνε πως η συζήτησή του με τον πρεσβευτή της Γαλλίας στην Σόφια κατέδειξε την επιείκεια με την οποία αντιμετωπιζόταν η Βουλγαρία και ειδικότερα εκφράστηκε η συμπάθεια του πρεσβευτή για τον πρωθυπουργό Stamboliski ο οποίος προσπαθούσε «...δι' έντόνου εργασίας ν' άνορθώση τά τῆς χώρας του».²⁰⁶ Σε κρυπτογραφημένη αναφορά του ο στρατηγός Κατεχάκης επεσήμανε πως ο νέος διοικητής της γαλλικής στρατιωτικής διοίκησης στην Θράκη Henri Edouard Claudel που αντικατέστησε τον Στρατηγό D' Espèrey ήταν θετικός με τους Βούλγαρους τους οποίους θεωρούσε πρωτόγονους, αλλά εργατικούς. Την ίδια εντύπωση διέθετε και για τον πρωθυπουργό τους, για τον οποίο εξέφρασε την εκτίμηση πως, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν ιδιαίτερα μορφωμένος, εν τούτοις πίστευε πως ήθελε την ανάκαμψη της χώρας του και την αποτροπή της διάδοσης του μπολσεβικισμού. Με την αναφορά του ο Κατεχάκης παρείχε και μια άλλη διάσταση στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας. Μπορεί η βουλγαρική κυβέρνηση να εκμεταλλευόταν τον κομμουνιστικό κίνδυνο, αλλά η συζήτηση με τον Claudel αποκάλυπτε πως η Γαλλία θεωρούσε την Βουλγαρία ως προπύργιο για την αποσόβηση του κομμουνιστικού κινδύνου. Ενώ ο γάλλος στρατηγός εξέφραζε την απόλυτη πεποίθησή του πως οι όροι της Συνθήκης ήταν απαραβίαστοι, παρ' όλ' αυτά αναγνώριζε το δικαίωμα που είχε η βουλγαρική κυβέρνηση να λάβει τα απαραίτητα μέτρα για την αποκατάσταση της τάξης στο εσωτερικό της.²⁰⁷

²⁰⁵ Μιράντα Παξιμαδοπούλου Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας. Το ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Διεξόδου στο Αιγαίο(1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, 1997, σσ. 62-63.

²⁰⁶ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1920/25.1 *Βουλγαρία*, Τηλεγράφημα πρεσβευτή Μαυρουδή προς Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, 16 Ιανουαρίου 1920.

²⁰⁷ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1920/25.1 *Βουλγαρία*, *Κρυπτογραφικό Κατεχάκη προς Υπουργείο Εξωτερικών*, 1/14 Φεβρουαρίου 1920.

Η γαλλική στάση προκαλούσε πονοκέφαλο στην ελληνική διπλωματία η οποία αποδεικνυόταν αρκετά επισφαλής. Η ελληνική εξωτερική πολιτική επιχειρούσε με κάθε τρόπο να εκθέσει την Βουλγαρία και να υπενθυμίσει την επικινδυνότητα της γειτονικής χώρας για τις δυτικές δυνάμεις. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση με το αυτονομιστικό κίνημα του Chafer Tayyar που σημειώθηκε στην Θράκη και για το οποίο οι ελληνικές εφημερίδες, αρχικά, εξέφραζαν τη βεβαιότητα πως υποστηριζόταν από ένοπλα βουλγαρικά σώματα και μάλιστα έκαναν λόγο για μια ομάδα υπό τον V. Markov, «διάσημο» κομιτατζή σύμφωνα με τον Γ. Λαμπρίδη, τα μέλη της οποίας προσπάθησαν να αποσπάσουν υπογραφές από τους έλληνες κατοίκους του χωριού Δεμερδές της Αδριανουπόλεως για ψήφισμα σύμφωνα με το οποίο ο ελληνικός πληθυσμός ήταν ευτυχής υπό την τουρκική διοίκηση. Η άρνηση των κατοίκων, σύμφωνα πάντα με τον συντάκτη, προκάλεσε τη βίαιη αντίδραση των βούλγαρων κομιτατζήδων που εκτέλεσαν τους προύχοντες του χωριού, βίασαν και εκτέλεσαν τη δασκάλα του. Αυτές οι βιαιότητες των βούλγαρων ενόπλων προσιδίαζαν σε αυτές των ταγιαρικών οι οποίοι δήλωναν πως θα σκοτώσουν οποιοδήποτε Έλληνα ως αντίποινα για τις πιέσεις που δέχονταν οι μουσουλμάνοι στις περιοχές που είχαν καταληφθεί από Έλληνες. Έτσι, ο Λαμπρίδης τόνιζε πως ο «ό πληθυσμός της Ανατολικής Θράκης εύρίσκεται εις απόγνωσιν».²⁰⁸

Το κίνημα του Tayyar, σύμφωνα με την *Πατρίδα* είχε την πλήρη κάλυψη των Βουλγάρων και συγκεκριμένα της βουλγαρικής κυβέρνησης. Ο Γ. Δεσποτόπουλος κατέγραφε τις κινήσεις των κομιτατζήδων που μετέβαιναν στην Αδριανούπολη για την ενίσχυση των ταγιαρικών στρατευμάτων και ο αριθμός τους έφτανε, πάντα σύμφωνα με τον αρθρογράφο, τους δώδεκα χιλιάδες άνδρες. Επιπλέον, στα χέρια της ελληνικής στρατιωτικής αποστολής στην Σόφια έπεσαν τέσσερα βαγόνια με πολεμοφόδια που επρόκειτο, σύμφωνα με την εφημερίδα, να ενισχύσουν τις δυνάμεις του Tayyar. Η εφημερίδα έκανε, επιπρόσθετα, λόγο για την παρουσία του Βόριδος σε περιοχές της Βουλγαρίας στις οποίες συγκεντρώνονταν στρατιώτες και κομιτατζήδες, ενώ εκφραζόταν η βεβαιότητα πως ο νεαρός βασιλιάς ήταν οπαδός της τουρκοβουλγαρικής συνεννοήσεως. Τέλος, ο συνταγματάρχης της ελληνικής αποστολής διαμαρτυρήθηκε έντονα εκ μέρους της Ελλάδας στον Stamboliski για όλα τα παραπάνω, απειλώντας τον βούλγαρο πρωθυπουργό ότι η ελληνική πλευρά ήταν έτοιμη να επέμβει στρατιωτικά στα εδάφη της, αν η βουλγαρική κυβέρνηση δεν

²⁰⁸ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 153, 8 Ιουνίου 1920, σ. 4.

λάμβανε μέτρα για την προστασία των συνόρων μεταξύ των δύο χωρών.²⁰⁹ Βέβαια, η συμμετοχή της βουλγαρικής κυβέρνησης δεν είναι δυνατό να εξακριβωθεί εφόσον δεν υπάρχει καμιά πηγή που να επιβεβαιώνει την όποια ανάμειξη, ενώ, είναι γνωστό, πως ο Stamboliski δεν επιθυμούσε να ενθαρρύνει τη δραστηριότητα αυτού του κινήματος, εφόσον επιδίωκε την ειρηνική συμβίωση με τις γειτονικές χώρες και δεν υπάρχει κανένας πειστικός λόγος για το αντίθετο.²¹⁰ Τέλος, είναι χαρακτηριστική η έκθεση που στάλθηκε στο υπουργείο εξωτερικών από την Διοίκηση Χωροφυλακής Σερρών σύμφωνα με την οποία η συγκέντρωση στρατευμάτων από τη βουλγαρική κυβέρνηση στο Νευροκόπι αποσκοπούσε στην αντιμετώπιση της δράσης του βουλγαρομακεδονικού κομιτάτου, κάτι που επιτεύχθηκε προσωρινά παρά την ισχύ του.²¹¹

Η διευθέτηση του θέματος της Θράκης στο Σαν Ρέμο προκάλεσε την αντίδραση του Stamboliski ο οποίος για μια ακόμα φορά επεσήμανε σε συνέντευξή του στο *Νέο Ελεύθερο Τύπο* της Ρώμης πως το ζήτημα της Θράκης, έτσι όπως είχε οριστικά επιλυθεί καθιστούσε τη λύση που είχε επιλεγθεί «προβληματική». Παράλληλα, εξέφραζε την εκτίμηση πως ο λαός της Βουλγαρίας θα βρισκόταν πάντα σε ένταση αναφορικά με το ζήτημα αυτό, ενώ δεν αποκλειόταν και η καταφυγή στα όπλα για την επίτευξη της οικονομικής εξόδου στο Αιγαίο. Τόνιζε, επίσης, πως όταν παρέλθει η περίοδος του μίσους, οι δυνάμεις της Entente θα μπορούσαν να κατανοήσουν πως ορισμένοι όροι της Συνθήκης του Νεϊγύ πρέπει να αναθεωρηθούν. Βέβαια, ο βούλγαρος πρωθυπουργός δεν απέφυγε να δηλώσει πως η Ελλάδα θα ήταν σε θέση να διατηρήσει όλα τα εδαφικά οφέλη που είχε επιτύχει, μόνο αν συνεννοούνταν με την Βουλγαρία.²¹²

²⁰⁹ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 163, 18 Ιουνίου 1920, σ. 4.

²¹⁰ Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας*, ό.π., σ. 65.

²¹¹ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1923/23.1 *Βουλγαρία*, Έκθεση από Χωροφυλακή Σερρών προς Υπουργείο Εξωτερικών, 7 Σεπτεμβρίου 1922.

²¹² Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 154, 9 Ιουνίου 1920, σ. 4. «Έχομεν ὅμως καί μίαν μεγάλην ἀνησυχίαν: Ἄν ὑπάρχῃ κάτι, τό ὁποῖον προκαλεῖ τήν ἀγανάκτησίν μας, αὐτό εἶνε τό Θρακικόν ζήτημα, τό ὁποῖον ἐλύθη εἰς τό Σαν Ρέμο ὀριστικῶς ἐναντίον ἡμῶν. Εἶδατε βεβαίως τό κολοσσαῖον πλῆθος τῶν προσφύγων, οἱ ὅποιοι πεινῶντες καί γυμνητεύοντες ἔρχονται κατά μεγάλας ὁμάδας ἐκ Θράκης. Ἡ πρός τό Αἰγαῖον πέλαγος ἐξοδος ἡμῶν καθίσταται, παρά τήν ἐγγυήσιν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, προβληματική. Δέν δυνάμεθα νά πιστεύσωμεν ὅτι ἡ ἐξοδος διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους εἶνε κἀν δυνατόν νά τεθῇ ὑπό τήν ἐγγυήσιν οἰασδήποτε Μεγάλης Δυνάμεως, διότι οὐδεὶς γνωρίζει τούς Ἕλληνας τόσον καλῶς ὅσον ἡμεῖς. Ἐνόσω ἡ ὁδός αὕτη, ἡ δι' ἡμᾶς ἀπαραίτητος, δέν ἐξασφαλισθῇ ὁ Βουλγαρικός λαός θά διατελῇ ἐν ἐξάψει

Η οικονομική διέξοδος στο Αιγαίο αποτελούσε το μήλο της έριδος ανάμεσα στις δύο χώρες, εφόσον για τη βουλγαρική κυβέρνηση κατείχε ύψιστη οικονομική σημασία, ενώ για την ελληνική ο περιορισμός της Βουλγαρίας στα ελάχιστα λιμάνια που διέθετε στη Μαύρη Θάλασσα ήταν ο προσδοκώμενος στόχος. Ο Τ. Τοδορον είχε συνδέσει την κατοχή της Δ. Θράκης με τη διέξοδο στο Αιγαίο και θεωρούσε πως σε αντίθετη περίπτωση η βουλγαρική οικονομία θα εξαρτιόταν εκ νέου από αυτήν της Γερμανίας. Είναι μάλιστα γνωστό πως η Βουλγαρία ήταν διατεθειμένη να παραχωρήσει προνόμια στην Βρετανία στο λιμάνι του Δεδεαγάτς ως αντίβαρο για την ενισχυμένη και συνεχώς αυξανόμενη γαλλική επιρροή, αποτέλεσμα της απαρασάλευτης θέσης που τηρούσε η Αγγλία για το ζήτημα της Θράκης. Το ζήτημα αυτό επιλύθηκε με ξεχωριστή, διμερή συνθήκη που υπεγράφη στις Σέβρες την ίδια μέρα με την Συνθήκη των Σεβρών(28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920) ανάμεσα σε Ελλάδα και Βουλγαρία. Σύμφωνα με τα άρθρα τέσσερα και πέντε της ξεχωριστής αυτής Συνθήκης η Ελλάδα αναλάμβανε την υποχρέωση αφενός να αναγνωρίσει την ελεύθερη πρόσβαση στο λιμάνι του Δεδεαγάτς (Αλεξανδρούπολη), αφετέρου την παραχώρηση με ενοίκιο μόνιμου χώρου στο ίδιο λιμάνι.²¹³

Η οικονομική σημασία που είχε η έξοδος στο Αιγαίο για την Βουλγαρία αποτυπωνόταν σε δύο άρθρα βουλγαρικών εφημερίδων, Ντεν και Ζορά. Η πρώτη συνέδεε τη διέξοδο στο Αιγαίο με την οικονομική ανόρθωση της χώρας και καλούσε του συμμάχους να σεβαστούν την υπογραφή τους στην Συνθήκη του Νεϊγύ, ενώ η δεύτερη ζητούσε να ληφθούν υπόψη όλα τα οικονομικά συμφέροντα των βαλκανικών κρατών. Παράλληλα, ζητούσε την επίλυση του εκκρεμούς, κατά την εφημερίδα,

διακαίόμενος από τήν σφοδράν έπιθυμία, τήν όποιαν ούδέν θά δύναται μετριάση, να εξασφαλίση εις έαυτόν τήν έξοδον μίαν ήμέρα καί διά τής δυνάμεως τών όπλων άν παραστή ή ανάγκη».

²¹³ Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας*, ό.π., σσ. 66-68. Η επισήμανση της πως η ξεχωριστή Συνθήκη για την Θράκη σκοπίμως θεωρήθηκε από την πλευρά της Βουλγαρίας μέρος της Συνθήκης των Σεβρών, βασιζόμενη στο σκεπτικό ότι θα δινόταν απλή εντολή για την κατάληψη της Θράκης, γεγονός που θα επέτρεπε στο μέλλον την αναθεώρηση του άρθρου 48 της Συνθήκης του Νεϊγύ. Με το οποίο η Βουλγαρία παραιτούνταν από τα δικαιώματά της επί της Δ. Θράκης και τα παραχωρούσε στους συμμάχους της Entente, αναλαμβάνοντας την υποχρέωση επιπλέον να σεβαστεί οποιαδήποτε απόφασή τους στο μέλλον για αυτή. Το σκεπτικό παραπέμπει περισσότερο σε συνωμοσιολογία και ο γράφων θεωρεί πως θα πρέπει να ελεγχθεί περαιτέρω. *Treaty Between the Allied Powers and Greece Relative to Thrace*, in *The American Journal of International Law*, Vol. 16, No. 3, Supplement: Official Documents(Jul., 1922), Cambridge: Cambridge University Press, 1929, pp. 126-132.

ζητήματος της Θράκης άρρηκτα συνδεδεμένο με τις διεκδικήσεις του βουλγαρικού κράτους.²¹⁴

Η νέα κυβέρνηση Stamboliski που σχηματίστηκε μετά τις εκλογές του Μαρτίου 1920 ήταν ισχυρή για να εφαρμόσει την πολιτική της η οποία είχε φιλειρηνική κατεύθυνση. Η εξωτερική της πολιτική διακρινόταν από τις προθέσεις της αφενός να αναθεωρηθούν όροι της Συνθήκης του Νεϊγύ που έπλητταν το οικονομικό της μέλλον, αφετέρου να συνεννοηθεί με τις γειτονικές της χώρες, ώστε να διαμορφωθούν οι κατάλληλες συνθήκες για ειρηνική συνύπαρξη. Η ίδια η Βουλγαρία φαινόταν διατεθειμένη να εγκαταλείψει τις όποιες βλέψεις της στην Μακεδονία με απώτερο στόχο να καταφέρει να κερδίσει την εμπιστοσύνη του νέου Σερβοκροατοσλοβενικού Βασιλείου, ώστε να πετύχει και με τη σύμπραξή του την αλλαγή του καθεστώτος της Θράκης.²¹⁵ Η επιλογή του βούλγαρου πρωθυπουργού ήταν άκρως ρεαλιστική, εφόσον η χώρα του είχε ηττηθεί μόλις σε έναν πόλεμο εξαιτίας του οποίου οι γειτονικές της χώρες δεν την εμπιστευόνταν. Αυτό το γνώριζε και σχεδόν άμεσα επιδίωξε να ανατρέψει την εικόνα σε βάρος της χώρας του, αναβαθμίζοντας τις σχέσεις του με τις ισχυρές δυνάμεις της Entente. Και αυτό ήταν μια πραγματιστική στάση, εφόσον και εκείνες εκδήλωναν την πρόθεσή τους να μεταβάλουν τις σχέσεις τους με τις ηττημένες χώρες του Α' ΠΠ, στο πλαίσιο μιας πολιτικής αποκατάστασης της τάξης στον ευρωπαϊκό χώρο.

Στο πλαίσιο της εφαρμογής μιας πολιτικής που είχε ως βασικό στόχο την έξοδο της Βουλγαρίας από την απομόνωση και τη θεμελίωση της συνεργασίας ανάμεσα στα Αγροτικά Κόμματα που υπήρχαν στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, τον Οκτώβριο 1920 ο Stamboliski είχε αποφασίσει να υλοποιήσει μια περιοδεία στις πρωτεύουσες της Βρετανίας, της Γαλλίας, του Βελγίου, της Γιουγκοσλαβίας, της Ρουμανίας και της Τσεχοσλοβακίας.²¹⁶ Σύμφωνα με δηλώσεις που έκανε ο Stamboliski στον παρισινό *Χρόνο* ήταν διατεθειμένος να επισκεφτεί την Αθήνα τον Ιανουάριο του 1921, ενώ ο πρεσβευτής της Βουλγαρίας στο Παρίσι τόνιζε πως η Ελλάδα είχε αποδείξει ότι εμπιστευόταν τη γειτονική χώρα. Ο λόγος για την αλλαγή της στάσης αυτής σχετιζόταν με την πληροφορία που έφτασε στο Λονδίνο και προκάλεσε ευφορία στον πρωθυπουργό και στη βουλγαρική διπλωματία και

²¹⁴ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1923/23.1 *Βουλγαρία, Μεταφρασμένα άρθρα των εφημερίδων Ζορά και Ντέν*, 14 Ιανουαρίου 1922.

²¹⁵ Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας*, ό.π., σσ. 72-74.

²¹⁶ Bell, *Peasants in Power*, op. cit., p. 189.

αφορούσε στην υποχώρηση της Ελλάδας στο αίτημα για έκδοση εκείνων των βούλγαρων αξιωματούχων που θεωρούνταν υπαίτιοι για τον πόλεμο.²¹⁷

Παρά την υποχώρηση της ελληνικής πλευράς για την έκδοση των υπευθύνων για τον πόλεμο, οι διαφωνίες συνέχιζαν να υφίστανται όσον αφορά στα ζητήματα της εφαρμογής των όρων της Συνθήκης. Σύμφωνα με το τηλεγράφημα που έστειλε ο έλληνας πρέσβης Γ. Μελάς, από το Παρίσι στο Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, η γαλλική πλευρά ήταν ενήμερη για τις προθέσεις της βουλγαρικής αντιπροσωπείας σχετικές με την αναθεώρηση της Συνθήκης του Νεϊγύ. Αυτό, όμως, δεν θα έπρεπε να φοβίζει την ελληνική πλευρά, διότι η γαλλική κυβέρνηση ήταν προσηλωμένη στην απόλυτη εφαρμογή των όρων της Συνθήκης και τονίστηκε πως οι Βούλγαροι θα απογοητεύονταν, όπως και οι Ούγγροι, διότι παρεξήγούσαν την κατά συνθήκη συμπάθεια που εκδηλωνόταν εκ μέρους της Γαλλίας μόνο και μόνο για την παροχή βοήθειας για οικονομική ανάκαμψη.²¹⁸ Με λίγα λόγια η γαλλική πλευρά δεν ήταν ακόμη έτοιμη να υποστηρίξει μια πολιτική αναθεώρησης της Συνθήκης, αλλά ενδιαφερόταν για την περαιτέρω οικονομική διείσδυση της Γαλλίας στην Βουλγαρία. Ωστόσο, ο έλληνας πρέσβης στην Σόφια Νάκος Πανουργιάς με απόρρητη, προσωπική και εμπιστευτική έκθεσή του προς τον πρόεδρο της ελληνικής κυβερνήσεως Δ. Ράλλη, έκανε λόγο για αδιαφορία της διασυμμαχικής επιτροπής να εφαρμόσει τις αποφάσεις της Συνθήκης του Νεϊγύ αναφορικά με τον αφοπλισμό των Βουλγάρων. Ο Πανουργιάς έκανε λόγο για ευνοϊκή στάση της γαλλικής αντιπροσωπείας η οποία αρχικά ήταν χαρακτηριστικό στοιχείο ορισμένων μελών της γαλλικής αντιπροσωπείας, αλλά σταδιακά η στάση αυτή γενικευόταν. Ο έλεγχος της διασυμμαχικής επιτροπής είχε χαλαρώσει και τα μέλη αρχικά της γαλλικής στρατιωτικής διοίκησης και αργότερα τα μέλη των επιτροπών αφοπλισμού, ενώ διέθεταν τα απαραίτητα στοιχεία για την απόκρυψη του πολεμικού υλικού από τις βουλγαρικές αρχές και ενώ γνώριζαν ακόμη και τα μέρη όπου αποκρύπτονταν, παρ' όλ' αυτά ενδιαφέρονταν τα όπλα αυτά να αποσταλούν με τη δική τους ανοχή και υπό την επίβλεψή τους στα στρατεύματα του Pyotr Wrangel, αξιωματικού του τσαρικού στρατού, ηγέτη του Λευκού Κινήματος και του αντι-μπολσεβικικού αγώνα προς το

²¹⁷ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 285, 19 Οκτωβρίου 1920, σ. 4 και ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1920/25.1 *Βουλγαρία, Τηλεγράφημα πρεσβευτή Σ. Πολυχρονιάδη από το Λονδίνο στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών*, 12/25 Οκτωβρίου 1920.

²¹⁸ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1920/25.1 *Βουλγαρία, Τηλεγράφημα Μελά προς Υπουργείο Εξωτερικών Ελλάδας*, 4/17 Οκτωβρίου 1920.

τέλος του εμφυλίου πολέμου στη Σοβιετική Ρωσία. Η διασυμμαχική επιτροπή είχε απαιτήσει να χορηγηθεί εκ μέρους του βουλγαρικού επιτελείου πίνακας που θα παρουσίαζε πού ακριβώς βρισκόταν το πολεμικό υλικό και αυτός, ενώ δεν υπήρχε κανένας λόγος καθυστέρησης κατά τον συντάκτη της εκθέσεως, παραδόθηκε στη διασυμμαχική σχεδόν ενάμιση μήνα μετά.

Σύμφωνα με τον Πανουργιά, η ελληνική πλευρά είχε πολλές φορές καταθέσει στοιχεία για τις κινήσεις βαγονιών που μετέφεραν πολεμικό υλικό, αλλά διασυμμαχική επιτροπή είχε αργοπορήσει να επιληφθεί του θέματος και τελικά να απαγορεύσει τη διακίνηση του φορτίου. Η παρέμβασή της, ωστόσο, δεν κατάφερε να λύσει το πρόβλημα, μιας και το βουλγαρικό επιτελείο καθυστέρησε να σταματήσει την κίνηση των βαγονιών επικαλούμενο την αδυναμία να τεθεί άμεσα σε ισχύ η διαταγή της διασυμμαχικής επιτροπής λόγω της ανάγκης ενημέρωσης του συνόλου των τμημάτων του βουλγαρικού στρατού. Έτσι, για σχεδόν δύο και πλέον μήνες περίπου εκατόν-πενήντα βαγόνια πλήρη πολεμοφοδίων έφυγαν από τον κεντρικό σταθμό της Σόφιας, ενώ τα στοιχεία που διέθεταν οι εκεί ελληνικές αρχές έκαναν λόγο για περίπου τριακόσια-πενήντα βαγόνια από την αρχή του 1920. Τα στοιχεία αυτά δόθηκαν στους γάλλους αξιωματικούς και προκάλεσαν την αντίδραση του βουλγαρικού υπουργείου εξωτερικών που έκανε λόγο για συκοφαντίες των όμορων, γειτονικών χωρών και από εκείνη τη στιγμή και έπειτα ο βουλγαρικός στρατός έδωσε εντολές, για να αποκρύψει τη διακίνηση του πολεμικού υλικού. Στο έγγραφο της ελληνικής πρεσβείας γινόταν λόγος για μέλη για γάλλους αξιωματικούς που ζητούσαν από τους Έλληνες να παράσχουν σίγουρες πληροφορίες για τα μέρη που φυλάσσονταν όπλα, ώστε να μην εκτεθούν στην περίπτωση ελέγχου. Ακριβώς σε εκείνο σημείο ο συντάκτης της εκθέσεως παραδεχόταν έμμεσα πως πολλές φορές, έως τη στιγμή του ελέγχου, πολλές από τις αποθήκες που υποδεικνύονταν βρίσκονταν κενές.

Η ελληνική αποστολή έδωσε πληροφορίες στη διασυμμαχική επιτροπή για αποθήκες οπλισμού στην Βουλγαρία στις οποίες, σύμφωνα με τον Πανουργιά, αποκρύπτονταν όπλα που προέρχονταν και από το κίνημα του Ταγγάρ. Οι πληροφορίες αυτές διαβιβάστηκαν στην αρμόδια υποεπιτροπή για τον οπλισμό τη διοίκηση της οποίας κατείχε ο ιταλός συνταγματάρχης Fiore ο οποίος κατήγγειλε τη στάση των γάλλων στρατιωτικών, αναφέροντας χαρακτηριστικά πως αυτοί «δέν πράττωσι τό καθήκον των, αλλά πολιτεύονται». Η έκθεση αναφερόταν, επίσης, και στην κατασκοπεία που γινόταν με τη συνδρομή γυναικών οι οποίες προσέφεραν τις

υπηρεσίες στους στη γαλλική αποστολή, γεγονός που έκανε την ελληνική αποστολή να προσπεράσει τους Γάλλους και να συνεχίσει τη συνεργασία με τον ιταλό συνταγματάρχη Fiore, πρόεδρο της υποεπιτροπής οπλισμού και τον βρετανό συνταγματάρχη Planket, πρόεδρο της υποεπιτροπής επί της δυνάμεως τους βουλγαρικού στρατού. Μάλιστα, στο τέλος της έκθεσής του σημείωνε την ενημέρωση που προσέφερε στον Fiore για βαγόνι που μετέφερε εκρηκτικές ύλες παρά την απαγόρευση της διασυμμαχικής επιτροπής, πληροφορία που επιβεβαιώθηκε κατόπιν ελέγχου που τελέστηκε στο συγκεκριμένο βαγόνι με επικεφαλής τον ίδιο τον ιταλό αξιωματικό. Ωστόσο, ο έλληνας αξιωματικός ζητούσε από την ελληνική κυβέρνηση να μην προβεί σε καμιά ενέργεια, για να μην υποδουλιστούν οι καλές προσωπικές σχέσεις που είχαν τα μέλη της ελληνικής στρατιωτικής αποστολής με κάποιους Γάλλους.²¹⁹

Οι διπλωματικοί ελιγμοί της Βουλγαρίας προκαλούσαν το ενδιαφέρον της ελληνική διπλωματίας, γεγονός που προκαλεί ερωτήματα που αφορούν την ενίσχυση της θέσης της έναντι της Ελλάδος σε μια περίοδο κατά την οποία η τελευταία αντιμετώπιζε διπλωματική απομόνωση και έναν πόλεμο που δεν είχε και την προσδοκώμενη από μέρους της εξέλιξη. Το κίνημα του Kemal ενισχυόταν σταδιακά και η αδιάλλακτη στάση των συμμάχων προκάλεσε την παγίωσή του, γεγονός που μετέβαλε τους όρους στην περιοχή της Μικράς Ασίας μιας και η εφαρμογή των όρων της Συνθήκης προϋπέθεταν τη στρατιωτική και πολιτική ήττα του Kemal.²²⁰ Η αντίληψη που κυριαρχούσε στην ελληνική βιβλιογραφία και συχνά επαναλαμβάνεται θα πρέπει να αναθεωρηθεί, αν αναλογιστεί κανείς πως αναφορικά με την τήρηση των όρων της Συνθήκης μεταπολεμικά το σύνολο των δυτικών δυνάμεων, αλλά και αυτών της Ανατολικής Ευρώπης, είχαν υιοθετήσει μια πολιτική προώθησης των συμφερόντων τους, μια πολιτική που αποσκοπούσε στην οικονομική ανάταξή τους, σε μια περίοδο κατά την οποία τα παραπάνω δεν ήταν δεδομένα. Σε αυτό το πλαίσιο το ζήτημα της αναθεώρησης της Συνθήκης των Σεβρών, αλλά και οι αναθεωρητικές τάσεις γενικότερα, θα πρέπει να εκληφθούν υπό ένα νέο πρίσμα συνυπολογισμού των οικονομικών, κοινωνικών, διεθνιστικών παραγόντων που δεν επιτρέπουν να

²¹⁹ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1920/25.1 *Βουλγαρία, Έκθεση Πανουργιά προς Δ. Ράλλη*, 23 Νοεμβρίου 1920.

²²⁰ Γιαννιλόπουλος, «*Η εύγενής μας τύφλωσις...*», ό.π., σσ. 265-267.

δικαιολογηθεί η μεταστροφή των Μ. Δυνάμεων στη βάση ενός και μόνο γεγονότος, εν προκειμένω την παλινόρθωση του Κωνσταντίνου.²²¹

Κανείς δεν θα μπορούσε να αρνηθεί ότι οι φιλελεύθερες εφημερίδες εξέφραζαν αυτήν την άποψη και προειδοποιούσαν για τους κινδύνους που θα μπορούσε να επιφέρει αυτή η αλλαγή εν όψει του δημοψηφίσματος του Δεκεμβρίου 1920. Ο Δημήτριος Λαμπράκης στη πρώτη σελίδα της *Πατρίδας* περιέγραφε με μελανά, στην κυριολεξία, γράμματα τη μεταστροφή της βουλγαρικής πολιτικής και τόνιζε πως υπήρχε κίνδυνος η Σερβία, που θεωρούσε τον Κωνσταντίνο υπεύθυνο για την εγκατάλειψή της κατά τον πόλεμο και εχθρό της, να προσεταιριστεί την Βουλγαρία, καταγγέλλοντας τη νέα κυβέρνηση για την αδυναμία της να προβλέψει και εκ των προτέρων να λύσει παρεξηγήσεις που θα μπορούσαν να προκύψουν με τις γειτονικές της χώρες.²²² Κατά τον ίδιο τρόπο, η πολιτική της Βουλγαρίας δεν θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μια «κακοπροαίρετη» πολιτική εναντίον της Ελλάδας, αλλά μάλλον διαμορφώθηκε στο πλαίσιο των συνθηκών που κυριάρχησαν στην Μ. Ασία και με δεδομένο ότι οι χώρες που είχαν βγει από τον πόλεμο ή οι χώρες που είχαν αναδυθεί από τις στάχτες των προπολεμικών αυτοκρατοριών βασίστηκαν σε

²²¹ Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας*, ό.π., σ. 95. Γ. Γιαννουλόπουλος, *Εξωτερική Πολιτική, στο Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα*, ό.π., σ. 132 και 134 που αναφέρεται χαρακτηριστικά για την παλινόρθωση του Κωνσταντίνου: «*Η αλλαγή αυτή δημιούργησε νέα κατάσταση στο μικρασιατικό μέτωπο[...] λειτούργησε ως αφετηρία μια σαφούς όσο και σαφώς αρνητικής στροφής της γαλλικής και ιταλικής πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα, που δεν άφηνε ανεπηρέαστο και το κλίμα των αγγλοελληνικών σχέσεων*» και συνεχίζει με την εξής –ορθή– επισήμανση «*Η διάσπαση του συμμαχικού μετώπου, η βαθμιαία δηλαδή απομάκρυνση της Γαλλίας από την έγκριση ή την ανοχή της εφαρμογής της Συνθήκης των Σεβρών προς της «ουδετερότητα» και από εκεί προς την καλυμμένη υποστήριξη του κεμαλισμού, εκδηλώθηκε μεν ανοιχτά μετά την ήττα του Βενιζέλου και την άφιξη του Κωνσταντίνου στην Αθήνα, αλλά όχι εξαιτίας τους*». Αξίζει να σημειωθεί πως η Συνθήκη των Σεβρών δεν ήταν δυνατό να εφαρμοστεί πλήρως, εφόσον δεν έδινε απαντήσεις στα καίρια ζητήματα που είχαν ανακύψει μεταξύ των χωρών και ειδικότερα σε μια περίοδο κατά την οποία η σουλτανική ηγεσία είχε πλήρως καταρρεύσει και δεν εκπροσωπούσε το σύνολο του τουρκικού λαού, Paul C. Helmreich, *From Paris to Sevres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio: Ohio State University Press, 1974, pp. 331-332. Στο ίδιο πλαίσιο θα μπορούσε να επανεξεταστεί και η άποψη που αφορούσε στον οικονομικό αποκλεισμό από την Βρετανία, Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*», ό.π., σ. 572.

²²² Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 306, 9 Νοεμβρίου 1920, σ. 1.

έναν εθνικισμό, αντανakλαστικό για την επιβίωσή τους. Αυτό βέβαια σε καμία περίπτωση δεν αναιρεί τις διάφορες προσλήψεις και εφαρμογές του.²²³

Σύμφωνα με την *Πατρίδα* ο Stamboliski θέλησε, αμέσως μετά το αποτέλεσμα των εκλογών στην Ελλάδα να παρατείνει την παραμονή του στις ευρωπαϊκές χώρες. Η Βουλγαρία είχε σε πολλές ευκαιρίες, λόγω της διαιώνισης του ανατολικού ζητήματος να εκθέσει τις απόψεις της σε διάφορες περιπτώσεις με απώτερο στόχο να μεταβάλει τη στάση των δυνάμεων απέναντι στο ζήτημα της Θράκης. Πιο συγκεκριμένα, στις αρχές του 1921 και εν όψει της Συνδιάσκεψης του Λονδίνου η Βουλγαρία αποπειράθηκε να πιέσει τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και κυρίως την Βρετανία να επανεξεταστεί το ζήτημα της Δυτικής Θράκης. Οι απαντήσεις που έλαβε, κυρίως από τη βρετανική πλευρά, ήταν αρνητικές, αλλά αυτό δεν πτόησε τον βούλγαρο πρωθυπουργό να αποστείλει διάβημα στον Βρετανό πρωθυπουργό υπενθυμίζοντάς του πως το καθεστώς που είχε διαμορφωθεί στην περιοχή δεν διασφάλιζε την οικονομική διέξοδο της Βουλγαρίας στο Αιγαίο και για αυτό ζητούσε την επάνοδο στη διασυμμαχική διοίκηση. Σύντομα όμως όλες οι προσπάθειές του ναυάγησαν, εφόσον η βρετανική διπλωματία συνέχισε να προτείνει ως μόνη λύση για την εκκρεμότητα την οποία επικαλούνταν ο Stamboliski τις άμεσες διαπραγματεύσεις με την ελληνική κυβέρνηση.²²⁴ Εντούτοις, ο ίδιος δεν έπαψε να διαμηνύει πως οι σχέσεις με τις δύο δυνάμεις της Entente, Γαλλία και Βρετανία, ήταν άψογες και, σύμφωνα με δηλώσεις του που καταγράφονταν από την εφημερίδα Ούτρο, εξέφρασε την άποψη πως η πολιτική του απέναντι στην Ελλάδα δεν θα άλλαζε παρά τις «δυσμενείς» εξελίξεις.²²⁵ Οι δηλώσεις αυτές που αφορούσαν την επάνοδο του βασιλιά εντοπίζονται σε μια φιλοβενιζελική εφημερίδα, ενώ η φιλοκυβερνητική εφημερίδα ΣΚΡΙΠ δεν παρέθετε τα ίδια σχόλια ή τις ίδιες δηλώσεις στις σελίδες της.

Οι σχέσεις της Βουλγαρίας με τον Mustafa Kemal και με την Σοβιετική Ένωση απασχόλησαν την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας. Είναι χαρακτηριστική η έκθεση του πρεσβευτή της Ελλάδας στην Σόφια, Πανουργιά, ο οποίος έκανε λόγο για την ασταθή εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης των αγροτικών. Ο ίδιος υπογράμμιζε τις προσπάθειες του Stamboliski για να προσεγγίσει τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, αλλά θεωρούσε πως οι προσπάθειές του δεν ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικές. Έτσι,

²²³ Toshkov, *Agrarianism as Modernity*, op. cit., p. 62.

²²⁴ Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας*, ό.π., σσ. 97-99.

²²⁵ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 329, 2 Δεκεμβρίου 1920, σ. 4.

προσπάθησε να προσεγγίσει από τη μία πλευρά την Σοβιετική Ρωσία και από την άλλη την Άγκυρα. Ο Πανουργιάς πίστευε πως η προσέγγιση με τα Σοβιέτ είχε ήδη ξεκινήσει από το 1920 και αιτιολογεί αυτή τη θέση του με τα ταξίδια του Πούτκιν και την άφιξη στην Βουλγαρία ορισμένων «μπολσεβίκων». Στη συνέχεια, όμως, στράφηκε με την προτροπή της Γαλλίας στην αποκατάσταση της σχέσης της με την Γιουγκοσλαβία, στόχος που δεν επιτεύχθηκε λόγω της απροθυμίας της Σερβίας. Παράλληλα, η Σόφια άρχισε τις ανεπίσημες επαφές με ανεπίσημους εκπροσώπους του Κεμάλ, παρά τις διαμαρτυρίες τόσο της ελληνικής, όσο και εν μέρει της βρετανικής πρεσβείας. Ο ίδιος, τέλος, μετέφερε, έστω και με επιφύλαξη, πληροφορία, σύμφωνα με την οποία ο Stamboliski ήρθε σε συνεννόηση με την Μόσχα λίγο πριν την Συνδιάσκεψη της Γένουα, για να καταλήξει ότι σε κάθε περίπτωση οι συνεννοήσεις με τα Σοβιέτ και τους κεμαλικούς ήταν επικίνδυνες για τις τρεις γειτονικές τους χώρες.²²⁶

Δύο μόλις μέρες μετά ακολούθησε νέα έκθεση με την οποία ο Πανουργιάς ενημέρωνε τον Γ. Μπαλτατζή για την έκρυθμη εσωτερική κατάσταση της Βουλγαρίας που οφειλόταν στα μέτρα τα οποία είχε λάβει η κυβέρνηση Stamboliski και τα οποία είχαν προκαλέσει την αντίδραση όλων σχεδόν των αντιπάλων της. Ο έλληνας πρέσβης έκανε λόγο για ριζοσπαστικά μέτρα που είχε θεσπίσει η συγκεκριμένη κυβέρνηση, ανάμεσα στα οποία τοποθετούνταν και μέτρα της δήμευσης αστικών ή αγροτικών περιουσιών των αστών προς όφελος των αγροτών. Τα αστικά κόμματα προσπαθούσαν να ενωθούν, για να ανατρέψουν την κυβέρνηση των αγροτικών, χωρίς επιτυχία. Επομένως, στο πλαίσιο αυτό η βουλγαρική κυβέρνηση στράφηκε προς τους κομμουνιστές με τους οποίους εικαζόταν πως είχε έρθει σε συμφωνία. Συνημμένα υπέβαλε δύο εκθέσεις οι οποίες αφορούσαν τις δηλώσεις του πρόεδρου της βουλγαρικής Βουλής Athanasov και εκπροσώπων του βουλγαρικού Κομμουνιστικού Κόμματος, με τις οποίες ο ίδιος ο πρόεδρος του Κοινοβουλίου έκανε λόγο για υποσχέσεις που δεν είχαν εκπληρωθεί εκ μέρους της κυβέρνησης προς τους αγρότες, οι οποίοι δεν θα τη στήριζαν, όπως πριν τρία χρόνια το είχαν πράξει εναντίον των κομμουνιστών. Η ύπαρξη υπολειμμάτων του στρατού

²²⁶ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1922/94.4 *Βουλγαρική εσωτερική και εξωτερική πολιτική. Σχέσεις με την Ελλάδα, Έκθεση Πανουργιά προς Υπουργό Εξωτερικών Γ. Μπαλτατζή*, 28 Μαρτίου/10 Απριλίου 1922.

το Wrangel²²⁷ στην Βουλγαρία ήταν μάλλον επικίνδυνη για ένα πραξικόπημα εναντίον των αγροτικών, αλλά και για τους ίδιους τους κομμουνιστές. Η δεύτερη έκθεσή του αφορά στην απόπειρα του Stamboliski να διαπραγματευτεί το χρέος της Βουλγαρίας έναντι των άλλων κρατών, στην πιθανότητα κατάληψης της εξουσίας από τους κομμουνιστές και στη συνάντηση που αυτός θα είχε στην Γένουα με εκπροσώπους της Ρωσίας και της Γερμανίας. Οι πληροφορίες που κατατίθενται είναι συγκεχυμένες και μάλλον δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Δύο επισημάνσεις αξίζουν να σημειωθούν: η πρώτη αφορά στην Ρουμανία και το φόβο που αυτή είχε για μια επίθεση από την Ρωσία και η δεύτερη σχετιζόταν με τα ένοπλα σώματα των κομιτατζήδων, τα οποία δρούσαν στην Σερβία, και συνεπώς δεν απασχολούσαν την Ελλάδα.²²⁸

Η Ελλάδα, όπως γίνεται σαφές από τα παραπάνω, ενδιαφερόταν για την εξωτερική πολιτική που ασκούσε ο Stamboliski, αλλά την απασχολούσε ελάχιστα η προώθηση του πειράματος για τη διαμόρφωση μιας κοινωνίας στην οποία οι αγρότες θα μπορούσαν να λάβουν μέρος στην εξουσία. Οι διαφωνίες για τα εθνικά ζητήματα υπερτονίζονταν από τις ελληνικές εφημερίδες, ενώ αρκετές εκθέσεις ή αναφορές προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας αφορούσαν την πρόθεση της Βουλγαρίας για εδαφική διέξοδο στο Αιγαίο και στις σχέσεις που αυτή διατηρούσε με τις άλλες χώρες της ανατολικής Ευρώπης, τις γειτονικές της χώρες και τις σχέσεις που ανέπτυξε με Ρωσία και κεμαλική Τουρκία. Οι σχέσεις με τη σοβιετική Ρωσία ίσως αξιοποιήθηκαν στο πλαίσιο των διπλωματικών ελιγμών, ως αντίβαρο στις υπερβολικές αξιώσεις που προέβλεπαν οι νικητές του πολέμου εναντίον της, σίγουρα όμως, εκ μέρους της ελληνικής διπλωματίας, ξεχωρίστηκαν ακριβώς γιατί και τα δύο εγχειρήματα, στην Βουλγαρία και στην Ρωσία, ήταν τελείως ξένα στην ελληνική πραγματικότητα, μιας και ο στόχος παρέμενε η ταύτιση με την Δύση και όχι η θεμελίωση εναλλακτικής στο

²²⁷ Για τον εμφύλιο πόλεμο στην Ρωσία και τον Λευκό Στρατό δες Donald J. Raleigh, *The Civil War, 1917-1922*, in *The Cambridge History of Russia. The Twentieth Century*, Ronald Grigor Suny(ed.), Vol. III, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, pp. 140-146. Για την εξέγερση των αγροτών εναντίον του νέου καθεστώτος δες Erik C. Landis, *Who were the Greens? Rumor and Collective Identity in the Russian Civil War*, in *The Russian Review*, V. 69, Malden: J. Wiley&Sons, 2010, pp. 30-46.

²²⁸ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1922/94.4 *Βουλγαρική εσωτερική και εξωτερική πολιτική. Σχέσεις με την Ελλάδα, Έκθεση Πρωτονοτάριου προς Υπουργό Εξωτερικών Γ. Μπαλτατζή*, 30 Μαρτίου/12 Απριλίου 1922.

πλαίσιο της μετάβασης στη νεωτερικότητα. Ίσως αυτό οφειλόταν στη σταδιακή υλοποίηση της εθνικής ιδέας και στην αντίληψη της ήττας, κυρίως στην Μ. Ασία, μετατραυματικά, ως μια αδικία που θα μπορούσε να επαναληφθεί.

iv. Η «Πράσινη» Διεθνής (International Agrarian Bureau)

Ο Stamboliski στο πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής που εφάρμοζε και με την οποία επεδίωκε να αποκαταστήσει τη θέση της Βουλγαρίας στο ευρωπαϊκό διπλωματικό στερέωμα επισκέφτηκε το Φθινόπωρο 1920 την Τσεχοσλοβακία η οποία κατείχε καίριο ρόλο στη «στρατηγική» του για την προσέγγιση της Γιουγκοσλαβίας. Ήδη πριν από την επίσκεψη του Stamboliski στο Βελιγράδι ο πρόεδρος της Τσεχοσλοβακίας Thomas Masaryk είχε αποστείλει επιστολή στον Βασιλιά Αλέξανδρο, ώστε να διασφαλιστούν αφενός τα ανατολικά σύνορα της χώρας και τον προσεταιρισμό της Σόφιας στη «σφαίρα της υλοποίησης των σλαβικών συμφερόντων». Παράλληλα, οι σχέσεις ανάμεσα στα αγροτικά κόμματα των δύο χωρών είχαν αρχίσει να θερμαίνονται και ο βούλγαρος πρωθυπουργός ήταν έτοιμος να προτείνει στον Svehla τη δημιουργία μιας διεθνούς ένωσης των αγροτικών κομμάτων που μεταξύ άλλων θα απέτρεπε την επέκταση της επιρροής της σοσιαλιστικών ιδεών.²²⁹ Μάλιστα, ο έλληνας επιτετραμμένος στην Πράγα Ν. Βαλβής ενημέρωνε την ελληνική Κυβέρνηση για το προσεχές συνέδριο που θα λάμβανε χώρα στην πρωτεύουσα της Τσεχοσλοβακίας μετά από μια ιδέα που δόθηκε στην Ελβετία και ανέλαβε ο ηγέτης της Αγροτικής Ενώσεως και πρωθυπουργός της Βουλγαρίας να οργανώσει, κάτι που επιδίωξε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στην Ευρώπη. Στο Συνέδριο αυτό της «Πράσινης Διεθνούς» (l' Internationale Verde) θα προήδρευε σύμφωνα με τις πληροφορίες του έλληνα επιτετραμμένου θα κατείχε ο ηγέτης του Αγροτικού Κόμματος της Τσεχίας Antonin Svehla, ο οποίος συμμετείχε και στην οργάνωσή της. Τα δύο αγροτικά κόμματα είχαν προσεγγίσει και τους γερμανούς ομοϊδεάτες τους. Κατά τον Βαλβή η συγκεκριμένη πρωτοβουλία αποσκοπούσε από τη μία να αντιπαλέψει τους σοσιαλιστές και από την άλλη να στραφεί να αξιοποιηθεί ως ένας οργανισμός της βουλγαρικής προπαγάνδας.²³⁰

²²⁹ Bell, *Peasants in Power*, op. cit., p. 192.

²³⁰ ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1921/27.4 *Διεθνή Συνέδρια*, Έκθεση Βαλβή προς Γ. Μπαλτατζή, 9/21 Φεβρουαρίου 1921.

Σύντομα οι αρχές της «Πράσινης Διεθνούς» έγιναν αποδεκτές και από τον πρόεδρο του Πολωνικού Αγροτικού Κόμματος Wincenty Witos(1874-1945), αν και αντιλαμβανόταν πως λειτουργούσε ως φραγμός των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών εναντίον της Σοβιετικής επέκτασης. Παρ' όλ' αυτά η ίδρυση του Διεθνούς Αγροτικού Οργανισμού(σε ελεύθερη μετάφραση) μάλλον δεν φαινόταν να είχε τις ίδιες στοχεύσεις για τα πολιτικά κόμματα που συμμετείχαν, μιας και όλα είχαν διαφορετικές βλέψεις. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστική η πρόθεση του Svehla να προωθήσει τον «πανσλαβισμό», του Witos να αποτρέψει την επέκταση της σοβιετικής προπαγάνδας, του Αγροτικού Κόμματος της Ρουμανίας που δεν έβλεπε θετικά τον σλαβικό χαρακτήρα του Οργανισμού, αλλά κυρίως της άρνησης του Κροατικού Αγροτικού Κόμματος που δεν δέχτηκε να συμμετάσχει, γιατί η «Πράσινη Διεθνής» δεν υποστήριξε την ανεξαρτησία των Κροατών.²³¹

Ο Guest παρέθετε μια σειρά από άρθρα που δημοσιεύτηκαν στην *Echo de Bulgarie* από τις 28 ως και τις 30 Μαρτίου 1921 και αφορούσαν στη συγκρότηση της Πράσινης Διεθνούς. Ο αρθρογράφος αρχικά κατέθετε μια σειρά από ερωτήματα που αποδείκνυαν πως οι αγρότες δεν απολάμβαναν ισότιμα τις εξελίξεις του τότε σύγχρονου πολιτισμού, Τα αιτήματα για δίκαιη φορολόγηση, για την κατοχή εκτάσεων γης ανάλογα με τη δυνατότητα που έχει κάποιος για να εργαστεί σε αυτήν, η ανάγκη για διεύρυνση του δικαιώματος εκπαίδευσης των μαζών συνέτειναν από κοινού στην κατανόηση της θέσης των αγροτών που για αιώνες παρέμενε στάσιμη. Τα αιτήματα των αγροτών είχαν διεθνή χαρακτήρα και ο κοινός προσανατολισμός που αυτά διαμόρφωναν θα έβρισκαν την έκφρασή τους στην «Διεθνή Ένωση των Αγροτών».²³² Εξίσου χαρακτηριστική υπήρξε η επισήμανση ότι οι αγρότες εναντιώνονταν στον «πολεμοχαρή» κομμουνισμό και ήταν υπέρ της ειρηνικής συμβίωσης και της ομόνοιας ανάμεσα στους ανθρώπους. Για αυτό οι βούλγαροι αγρότες καλούσαν όλους τους αγρότες που βίωσαν την εκμετάλλευση να συνενωθούν σε έναν διεθνή οργανισμό για να παλέψουν «εναντίον του απειλητικού κύματος της αντίδρασης, εναντίον της αναρχικής δύναμης των κομμουνιστών...».²³³ Το όλο εγχείρημα, ωστόσο, κατά τα πρώτα χρόνια, ως το 1923, διακρινόταν από ρευστότητα και αοριστία. Η νεολαία της Αγροτικής Ένωσης στις 2 Απριλίου 1923 συναντήθηκε

²³¹ Bell, *Peasants in Power*, op. cit., p. 193.

²³² Guest, *The Struggle for Power*, op. cit., pp. 254-255.

²³³ Ibid., pp. 259 and 263.

με τον Stamboliski και μεταξύ άλλων θεμάτων ζήτησε διευκρινίσεις για την «Πράσινη Διεθνή» και εκείνος αναφέρθηκε στους στόχους που εκείνη έπρεπε να εκπληρώσει. Συγκεκριμένα, έπρεπε να διασφαλίσει το αγροτικό πολιτικό ρεύμα, κυρίως σε εκείνες τις χώρες που ήταν νικήτριες και είχαν δημιουργήσει την Μικρή Entente, στην αλληλεπίδραση με τα αντίστοιχα κόμματα η Αγροτική Ένωση να μπολιάσει με τις ιδέες της την πολιτική των υπολοίπων αγροτικών κομμάτων και, τέλος, η δημιουργία της ήταν αναγκαία καθότι θα διαφοροποιούσε τους αγροτιστές από τους κομμουνιστές.²³⁴

²³⁴ Alex Toshkov, *The Rise and fall of the Green International: Stamboliiski and his Legacy in East European Agrarianism, 1919-1939*(Ph.d.), Columbia: Columbia University, 2014, pp. 56, 59-60.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Το βουλγαρικό πείραμα και η ελληνική πρόσληψη

Ο ελληνικός Τύπος όπως γίνεται σαφές από τα κεφάλαια που προηγήθηκαν δεν ενδιαφερόταν τόσο για τις μεταρρυθμίσεις που γίνονταν στη γειτονική χώρα. Όσον αφορά στον Stamboliski εύκολα διαπιστώνεται ότι ανάλογα με την εφημερίδα που αναφέρεται σε αυτόν και με βάση την πολιτική γραμμή που εκείνη ακολουθεί έχει μια συγκεκριμένη στάση. Πιο συγκεκριμένα, η *Πατρίς* συχνά επιλέγει να αναφερθεί στην πολιτική της γειτονικής χώρας ολιστικά βγάζοντας από το κάδρο της κριτικής της τον βούλγαρο πρωθυπουργό. Το ΣΚΡΙΠ πάλι, μάλλον δεν θεωρούσε τόσο σημαντικά τα ζητήματα που αφορούσαν τη γειτονική χώρα και γι' αυτό τα άρθρα του είναι συνήθως κριτικά, ολιγόστιχα και αφορούν την εξωτερική πολιτική της χώρας, ενώ η κριτική για τον βούλγαρο πρωθυπουργό σπανίζει.

Αν επιχειρηθεί μια διεξοδική ανάλυση των άρθρων που κατά καιρούς δημοσιεύονταν για την Βουλγαρία θα διαπιστωθεί ότι οι αντιφάσεις ήταν πολλές, αλλά δεν είναι εύκολο αυτές να εξηγηθούν. Η άνοδος του Stamboliski στην πρωθυπουργία της Βουλγαρίας θεωρούνταν σκόπιμη ενέργεια από τον Ν. Βέρρο ο οποίος τόνιζε στην *Πατρίδα* ότι «*ή είς τήν έξουσιάν ἐμφάνισις τοῦ Σταμπολίνσκου θεωρεῖται σκόπιμος ἀποβλέπουσα προφανῶς εἰς τό νά καταστήσῃ τοὺς συμμάχους εὐμενέστερους πρὸς τήν Βουλγαρίαν, ἐφ' ὅσον ὁ νέος πρωθυπουργός θεωρεῖται φίλος τῆς Αντάντ*».²³⁵ Μια μέρα μετά η ίδια εφημερίδα αναφερόταν στην αλλαγή μιας από τις κεντρικές θέσεις του βούλγαρου πρωθυπουργού σχετική με την κατάργηση του βασιλευομένου πολιτεύματος στην Βουλγαρία και της αντικατάστασής του από ένα αβασίλευτο. Σύμφωνα με τον Γ. Δεσποτόπουλο ο νέος πρωθυπουργός συνέπραξε με τα αστικά κόμματα, κατόπιν υποδείξεως του νεαρού βασιλιά ο οποίος τον είχε γοητεύσει. Ο «*απηνής*» εχθρός της βασιλείας γινόταν υποστηρικτής της, προκαλώντας την μὴνιν του συνόλου των αριστερών κομμάτων που τον κατηγορούσαν πλέον για ανακόλουθη στάση. Τέλος, αναφερόταν και στα σχέδια δολοφονίας του αγροτιστή ηγέτη από τους στρατιωτικούς σε περίπτωση σύμπραξής του με τους σοσιαλιστές.²³⁶ Κοινώς, ο βούλγαρος πρωθυπουργός, σύμφωνα με την εφημερίδα, δεν λειτούργησε αυτόβουλα, αλλά υπήρξε «θύμα» των εξελίξεων. Δινόταν, εν ολίγοις η εντύπωση, πως ο λαός της Βουλγαρίας τον επέλεξε για να δημιουργήσει μια κυβέρνηση, ακριβώς επειδή αυτό εξυπηρετούσε τη δεδομένη στιγμή τη θέση της χώρας τους. Η οπτική της συγκεκριμένης εφημερίδας απέναντι στη χώρα ήταν σαφής και συγκεκριμένη. Επρόκειτο για μια χώρα που λειτουργούσε

²³⁵ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9147, 29 Σεπτεμβρίου 1919, σ. 4.

²³⁶ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9148, 30 Σεπτεμβρίου 1919, σ. 4.

καιροσκοπικά και κάθε κίνησή της στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό προσανατολιζόταν να εξυπηρετήσει αυτόν τον σκοπό.

Ο βούλγαρος πρωθυπουργός απασχόλησε και τρίτο κατά σειρά φύλλο της ίδιας εφημερίδας και για το ίδιο θέμα της διατήρησης του βασιλικού θεσμού. Σύμφωνα με τα όσα ο ίδιος διαμήνυσε πλέον η Βουλγαρία απολάμβανε ενός υγιούς κοινοβουλευτικού καθεστώτος το οποίο δεν θύμιζε σε τίποτα το παλιότερο καθεστώς, εφόσον πλέον οι πολιτικοί της χώρας υπηρετούσαν απερίσπαστα το βουλγαρικό έθνος και όχι τον βασιλιά. Ο Γ. Δεσποτόπουλος σχολίαζε πως ακριβώς η τελευταία του φράση αιτιολογούσε τη μεταστροφή του βούλγαρου πρωθυπουργού, θέλοντας σαφώς να εννοήσει πως ο βουλγαρικός λαός δεν ήταν υπέρ της αλλαγής του πολιτεύματος.²³⁷ Ακριβώς η ίδια αντίληψη εκφράζεται και από τον Γ. Συριώτη, ο οποίος αναφερόμενος στην πρόθεση της βουλγαρικής κυβέρνησης να δικάσει τον Φερδινάνδο για την είσοδο της Βουλγαρίας στον πόλεμο, εξέφραζε την άποψη πως η κίνηση αυτή γινόταν εκ μέρους της γειτονικής χώρας, για να εξευμενίσει τους συμμάχους της Entente.²³⁸

Ο ανταποκριτής της Πατρίδος στο Παρίσι, Γ. Λαμπρίδης, κατάφερε μετά από πληροφορία που είχε να εντοπίσει τον βούλγαρο πρωθυπουργό στην πρεσβεία της Βουλγαρίας, για να του πάρει συνέντευξη και να τη μεταφέρει στην αθηναϊκή εφημερίδα. Ο Λαμπρίδης, αφού εξήγησε στο αναγνωστικό κοινό πως ο Stamboliski παρέμεινε κρυφά στην Ευρώπη, επισκεπτόμενος για σαράντα-οχτώ ώρες το Λονδίνο και διαμένοντας για κάποιο επιπλέον διάστημα στο Παρίσι με σκοπό να συναντήσει τον Clemanseau, για να θέσει τις σχέσεις της Βουλγαρίας σε νέα θεμέλια με τις δυνάμεις της Entente, αλλά και για να ζητήσει δάνειο υπέρ της χώρας του εκατό εκατομμυρίων φράγκων, δίνει την πρώτη εντύπωση που απέκτησε, όταν είδε τον

²³⁷ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9149, 1 Οκτωβρίου 1919, σ. 1. Σύμφωνα με την εφημερίδα ο Stamboliski έκανε την εξής δήλωση: «Θά μιλήσω επίσης καί περί τοῦ ζητήματος τῆς Δημοκρατίας. Θά ἐκθέσω σαφῶς καί εὐθαρσῶς τὰς ἀντιλήψεις μου, ὡς ἔπραξα καί ἄλλοτε. Ἐπὶ τοῦ πρώην καθεστώτος ὁ μοναρχισμός εἶχε συγκεντρώσει εἰς χεῖρας τοῦ τῆς ἐλευθερίας καί τόν κοινοβουλευτισμόν τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἔθνους. Σήμερον ἡ κατάστασις μετεβλήθη... Ἡ Βουλγαρία ἀπολαύει πλήρους κοινοβουλευτισμοῦ καί οἱ πολιτικοί ἄνδρες τῆς δύνανται ἐλευθέρως σήμερον, θά δυνήθουν δέ καί εἰς τό μέλλον, νά κυβερνοῦν τήν χώραν συμφώνως πρός τήν θέλησιν καί τήν ἐπιθυμίαν τοῦ Βουλγαρικοῦ Ἔθνους διά τῶν ἐθνικῶν ἀντιπροσώπων». Η δήλωση αυτή σχολιάστηκε από τον Δεσποτόπουλο με τον εξής τρόπο: «Οἱ τελευταῖοι λόγοι τοῦ Σταμπολίνσκου παρέχουν τήν ἐξήγησιν περί τῆς μεταστροφῆς τῶν δημοκρατικῶν ἀντιλήψεών του. Καί ὁμως μέχρι τῆς παραμονῆς τῆς κρίσεως δέν ἔπαυε νά διακηρύττῃ ὅτι καί ἀπό τόν Βόριδα ἐξακολουθεῖ νά κυριαρχῇ ὁ μοναρχισμός μέ τὰ ἀστικά κόμματα».

²³⁸ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 9129, 8 Οκτωβρίου 1919, σ. 2. «Πάντες οἱ πολιτικοί ἐξακολουθοῦν νά ὑπέκουνν εἰς ἐπιρροάς ἐκείνας, αἵτινες ὥθησαν τήν Βουλγαρίαν κατά τῶν Συμμάχων, φαινομενικῶς μόνον προσποιούμενοι φιλανταντισμόν ὅπως ἐξηπατήσουν τοὺς Συμμάχους».

βούλγαρο πρωθυπουργό. Επρόκειτο για έναν άνθρωπο που του ζήτησε να παραμείνει όρθιος και του έδινε την εντύπωση ενός απλού, αυστηρού και κοινού χωριάτη της Βουλγαρίας. Ο δημοσιογράφος τον περιέγραφε ως έναν μεγαλόσωμο άνθρωπο, με βαριά και διαπεραστική φωνή, ενώ στα χαρακτηριστικά του διέκρινε δύο φορές περίπου τη λύπη ή την πικρία της ήττας. Από την κριτική του δεν ξεφεύγει ούτε η βουλγαρική γλώσσα, την οποία τη θεωρεί «κακόηχη» και μάλιστα τις βουλγαρικές λέξεις τις παρομοίαζε με «κοτρόνια». Ο βούλγαρος πρωθυπουργός εκδήλωνε το ενδιαφέρον του για συνεννόηση με τις υπόλοιπες χώρες των Βαλκανίων και μάλιστα αποκάλυψε πως εκείνος είχε με διάβημά του ζητήσει τη διαμεσολάβηση του Cleamenseau ώστε να υπάρξει η δυνατότητα οι λαοί των βαλκανίων να συνεννοηθούν. Εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του για τις αξιώσεις που η Ελλάδα εκδήλωσε επί της Θράκης και διέψευσε δήλωση που φερόταν ότι έκανε σε Σέρβο δημοσιογράφο, ότι η Θράκη θα «ήταν ο τάφος της ελληνοβουλγαρικής φιλίας». Επεσήμανε πως η διέξοδος της Βουλγαρίας προς το Αιγαίο ήταν «ανάγκη ζωτική» για την Βουλγαρία και εμφανίστηκε έτοιμος να εγγυηθεί πως μια τέτοια απόφαση δεν θα ήταν επικίνδυνη για την Ελλάδα. Ολοκληρώνοντας τη συνέντευξή τους ο ίδιος άφησε ανοιχτό το ενδεχόμενο συνεννόησης για το ζήτημα της Θράκης, μίλησε για την κατάργηση της μυστικής διπλωματίας της Βουλγαρίας και θεώρησε πως τα οικονομικά μέτρα που είχε λάβει θα βοηθούσαν τη βουλγαρική οικονομία, τονίζοντας τη σημασία που είχε για τη χώρα του η ελληνική αγορά.²³⁹

Την επόμενη μέρα η εφημερίδα κυκλοφόρησε και στην πρώτη σελίδα δημοσιεύτηκε άρθρο με τον χαρακτηριστικό τίτλο «*Λυδία Λίθος*». Ο σχολιαστής της εφημερίδας έκανε λόγο για τη συνέντευξη που είχε παραχωρήσει ο πρόεδρος της βουλγαρικής κυβέρνησης στον Γ. Λαμπρίδη και με βάση αυτή εξέφρασε την πεποίθηση πως ο Stamboliski ήταν άνθρωπος «*ἀγαθῶν προθέσεων*», αλλά δεν ήταν δυνατό να απαλλαγεί από τις επιδράσεις που ασκούσαν σε αυτόν ο βουλγαρικός λαός και οι βλέψεις του. Έμφαση δινόταν εκ νέου στην πρόθεσή του να καταδικάσει όλους εκείνους που εξώθησαν την Βουλγαρία σε πόλεμο, ενώ ο συντάκτης της εφημερίδας θεωρούσε πως η εκλογή του από τον βουλγαρικό λαό δεν οφειλόταν στην εκτίμηση που έτρεφε ο λαός του για την αξία του, ούτε και στην αποδοχή της ιδεολογίας του, αλλά στην ανάγκη να μην ανατεθεί η «τύχη» τους σε όσους οδήγησαν την Βουλγαρία στην καταστροφή. Η εκτίμηση του συντάκτη ήταν πως το γεγονός ότι ο βούλγαρος

²³⁹ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 336, 8 Δεκεμβρίου 1919, σ. 1.

πρωθυπουργός ανήλθε στο αξίωμα αυτό αμέσως μετά από την αποφυλάκισή του δεν παρείχε της εγγυήσεις πως ο βουλγαρικός λαός είχε υπερψηφίσει το πρόγραμμά του, ένα πρόγραμμα το οποίο δεν ήταν «*καθόλου ικανοποιητικόν διά τούς Έλληνας*». Ο Stamboliski εξήρε τη στάση του Βόριδος αναφέροντας χαρακτηριστικά πως η στάση του προσιδίαζε στην απόλυτα θεσμική στάση που τηρούσε ο βρετανικός βασιλικός οίκος. Παρ' όλ' αυτά δεν εισήλθε στην ουσία του θέματος, αλλά ασχολήθηκε με δύο σημαντικά ζητήματα που αφορούσαν άμεσα τις σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας. Το πρώτο ζήτημα σχετιζόταν με την αδυναμία της Ελλάδας, αλλά και των συμμάχων της, να εμπιστευθούν την Βουλγαρία μετά τη «διπλή προδοσία» της, το 1913 και το 1915, που προφανώς αποτελούσε φραγμό για την αναβίωση της Βαλκανικής Ομοσπονδίας. Το δεύτερο ζήτημα αφορούσε την Θράκη για την οποία η Ελλάδα δεν επρόκειτο να υποχωρήσει, ενώ η γεφύρωση των αντιθέσεων μεταξύ των δύο χωρών θα εξαρτιόταν από το μέτρο της εφαρμογής των όρων της Συνθήκης του Νεϊγύ. Έτσι, κατέληγε πως η «λυδία λίθος», η «*η δοκιμασία*» για τον «*παρασυρόμενο*» από ένα εχθρικό προς την Ελλάδα περιβάλλον Stamboliski συνδεόταν με την τήρηση των όρων της Συνθήκης και την αποτροπή οποιασδήποτε απόπειρας ανατροπής της.²⁴⁰

Τον Δεκέμβριο 1919 η Βουλγαρία ταλανιζόταν από απεργίες και ταραχές που είχε οργανώσει και προκαλέσει αντίστοιχα το Κομμουνιστικό Κόμμα. Ο Γ. Δεσποτόπουλος αφού αναφέρθηκε πρώτα στα μέτρα που είχε λάβει η κυβέρνηση, στη συνέχεια χαρακτήριζε τους Βούλγαρους «συντηρητικούς», αιτιολογώντας τη θέση με την επιστράτευση στοιχείων από τις δημοτικές εκλογές που είχαν διεξαχθεί και στις οποίες οι «Αγροτικοί» είχαν επικρατήσει πλήρως. Ο συντάκτης υπογράμμιζε ότι η κοινή γνώμη της γειτονικής χώρας είχε εξεγερθεί εξαιτίας των κινημάτων που σημειώνονταν, τα οποία με τη σειρά τους είχαν προκαλέσει «*τήν συσσωμάτωσιν άστικῶν τάξεων κατά τῆς άναρχίας*».²⁴¹ Λίγες μέρες αργότερα και ενώ οι ταραχές συνεχίζονταν η κυβέρνηση έλαβε αυστηρά μέτρα κατά των απεργών που είχαν πείσει τους σιδηροδρομικούς και ταχυδρομικούς υπαλλήλους να απεργήσουν. Επιστράτευσε τους υπαλλήλους και όσοι δεν παρουσιάζονταν απολύονταν από τη θέση τους. Μέλη του «Αγροτικού Κόμματος» αναλάμβαναν να φέρουν σε πέρας τη λειτουργία των σιδηροδρόμων, ενώ οι κομμουνιστές σε αντίποινα κατέστρεψαν ορισμένους

²⁴⁰ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 337, 9 Δεκεμβρίου 1919, σ. 1.

²⁴¹ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 347, 19 Δεκεμβρίου 1919, σ. 2.

σταθμούς.²⁴² Τα γεγονότα αυτά προκαλούσαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην εφημερίδα, αλλά δεν σχολιάζονταν.

Στις ελληνικές εφημερίδες δημοσιεύονταν συχνά διαψεύσεις της Βουλγαρίας η οποία αρνιόταν την οποιαδήποτε επαφή της με του κομιτατζήδες που δρούσαν στην Μακεδονία.²⁴³ Επιπλέον, κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του σε ξένες πρωτεύουσες οι ελληνικές εφημερίδες φαίνονταν να ενδιαφέρονται για τις εντυπώσεις που προκαλούσε ο Stamboliski στις ξένες πρωτεύουσες. Χαρακτηριστική η ολιγόστιχη αναφορά του ΣΚΡΙΠ στη θετική αντιμετώπισή τους από τις Times του Λονδίνου από τις οποίες αποκαλούνταν «σταθερός και εύλικρινής φίλος τῶν Δυτικῶν δυνάμεων, ἔνθερμος ὑποστηρικτῆς τῆς ἐν Αἰμῶ εἰρήνης».²⁴⁴ Πράγματι, ο βρετανικός Τύπος δήλωνε ενθουσιασμένος με την προσωπικότητα του βούλγαρου ηγέτη τον οποίο εκθείαζε τόσο για τη φιλική του στάση απέναντι στις δυνάμεις της Συνεννόησης, όσο και για την επιλογή του να μη μιλήσει στη γερμανική γλώσσα, στη γλώσσα του «εχθρού», προτιμώντας τη μητρική του γλώσσα. Ο βρετανός συντάκτης τον χαρακτήριζε «εκπληκτική προσωπικότητα, με ισχυρά χαρακτηριστικά». Στην ομιλία του μπροστά στα μέλη του εμπορικού επιμελητηρίου απέδειξε πως μολονότι «διέθετε ταπεινή καταγωγή» γνώριζε καλά τα ζητήματα που αφορούσαν στον τόπο του. Με την επίσκεψή του επιδίωκε να επαναπροσδιορίσει την οικονομική σχέση με την Βρετανία η οποία φαινόταν ανοιχτή για μια νέα συνεργασία ελάχιστους μόλις μήνες μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Νεϊγύ.²⁴⁵

Ορισμένα ελληνικά φύλλα δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη δράση του βούλγαρου πρωθυπουργού στις ξένες πρωτεύουσες και για αυτό μεταφέρουν πληροφορίες στην ελληνική κοινή γνώμη. Το κύριο ζήτημα που απασχολούσε τις ελληνικές και βουλγαρικές σχέσεις το 1920 ήταν αυτό της Θράκης. Η *Πατρίς* έκανε λόγο για την αντίδραση του πρωθυπουργού της Βουλγαρίας σχετική με την παραχώρηση της Δ. Θράκης στην Ελλάδα, υπενθυμίζοντας ότι η χώρα του είχε αποδεχτεί την αποχώρησή της από την περιοχή μετά από την υπόσχεση πως αυτή θα παρέμενε αυτόνομη.²⁴⁶ Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου στην Βουλγαρία η ελληνική οπτική απέναντι στον Stamboliski παρέμενε μάλλον αμήχανη, εφόσον η κριτική προς το πρόσωπό του αποφεύγεται επιμελώς. Το βλέμμα του

²⁴² Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 354, 27 Δεκεμβρίου 1919, σ. 3.

²⁴³ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, αρ. φυλ. 5525, 24 Σεπτεμβρίου 1920, σ. 4.

²⁴⁴ Εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, αρ. φυλ. 5523, 1 Οκτωβρίου 1920, σ. 4.

²⁴⁵ *Birmingham Gazette*, No. 23898, 19 October 1920, p. 3.

²⁴⁶ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 41, 12 Φεβρουαρίου 1920, σ. 2.

ελληνικού Τύπου ήταν στραμμένο στην εσωτερική πολιτική κατάσταση και στις εκλογές για τις οποίες ο ηγέτης των «Αγροτικών» εμφανιζόταν αρκετά αισιόδοξος πως θα τις κερδίσει, αλλά η Πατρίς σχολίαζε την ανησυχία που είχε επικρατήσει στις τάξεις του κόμματός τους εξαιτίας του συνασπισμού των πολιτικών αντιπάλων του εναντίον του.²⁴⁷ Ο σχολιασμός προς το πρόσωπό του έλειπε από τα άρθρα που διαπραγματεύονταν εθνικά ζητήματα και όταν αυτός υπήρχε, τουλάχιστον μέχρι κάποια περίοδο, έκανε λόγο για την προπαγάνδα του βουλγαρικού Τύπου. Πιθανότατα, η στάση αυτή από την πλευρά της συγκεκριμένης εφημερίδας προς το πρόσωπό του να οφειλόταν στη διαλλακτικότητα την οποία εμφάνιζε και την έμφαση που εκείνος έδινε στη συνεννόηση των βαλκανικών λαών.²⁴⁸

Λίγους μήνες αργότερα, μετά την απόπειρα δολοφονίας που έγινε εναντίον του Βενιζέλου στο σιδηροδρομικό σταθμό της Λιόν στο Παρίσι, η ίδια εφημερίδα φιλοξενούσε δηλώσεις του βούλγαρου πρωθυπουργού τις οποίες μετέδιδε ο Γ. Δεσποτόπουλος με τον τίτλο «*Ο Σταμπολίνσκυ ελληνικώτερος του Γούναρη*». Με τις δηλώσεις του αυτές καταδίκασε τη δολοφονική απόπειρα εναντίον του Βενιζέλου και εξέφραζε την ελπίδα πως μετά την επάνοδό του και τη νίκη του στις εκλογές που επρόκειτο να γίνουν στην Ελλάδα τον Νοέμβριο του 1920 θα προσέγγιζε την Βουλγαρία και δεν θα επέτρεπε στο ελληνικό στράτευμα να παραβιάσει την εδαφική ακεραιότητα της γειτονικής χώρας. Ο τίτλος του άρθρου δεν ήταν τυχαίος και η επιλογή του σχετιζόταν με την προπαγάνδα της εφημερίδας που επιχειρούσε την περίοδο αυτή να υπενθυμίσει στο ευρύ κοινό πως οι πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου είχαν τηρήσει μια στάση αρνητική απέναντι στον πόλεμο που απέφερε όμως εδαφικά κέρδη στο ελληνικό κράτος. Η υπογράμμιση των σχολίων του βούλγαρου πρωθυπουργού για τον ηγέτη των Φιλελευθέρων τον οποίο αποκαλούσε «*μέγα πολιτικό άνδρα*» και για τον οποίο τόνιζε ότι είχε προξενήσει «*πολλά δεινά*» στη γειτονική χώρα επιβεβαιώνουν του λόγου το αληθές.²⁴⁹

Η Βουλγαρία απασχολούσε και για την εξωτερική της πολιτική και για τις βλέψεις της στη βαλκανική. Δύο περίπου χρόνια μετά την άνοδο του Stamboliski στην εξουσία ο ελληνικός Τύπος δεν απασχολούνταν με την υλοποίηση του προγράμματός του, αλλά με ζητήματα που αφορούσαν κυρίως τις σχέσεις μεταξύ των δύο κρατών, Ελλάδας και Βουλγαρίας. Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης από την

²⁴⁷ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 52, 23 Φεβρουαρίου 1920, σ. 3.

²⁴⁸ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 85, 26 Μαρτίου 1920, σ. 1.

²⁴⁹ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 214, 8 Αυγούστου 1920, σ. 4.

Ελλάδα συχνά επιχειρούνταν να παρουσιαστεί η Βουλγαρία ως χώρα που προσπαθούσε να αποσταθεροποιήσει τα βαλκάνια, παρά τη ρητορική του βούλγαρου πρωθυπουργού που επιδίωκε την ειρηνική συμβίωση μεταξύ των χωρών. Η Βουλγαρία διέψευσε αρκετές φορές ότι συνομιλούσε με τη Σοβιετική Ένωση και με τον Κεμάλ, ενώ δεν σταματούσε να διαψεύδει πως δεν διέθετε ούτε κρυμμένα όπλα ούτε ενίσχυε τα ένοπλα σώματα των κομιτατζήδων στις περιοχές της Μακεδονίας. Τέλος, έκανε λόγο για την αδυναμία αποπληρωμής των υπέρογκων αποζημιώσεων που της είχαν επιβληθεί.²⁵⁰

Η ίδια εφημερίδα, κατά τη διάρκεια του συνεδρίου της Γένοβα (10 Απριλίου-19 Μαΐου 1922) που συγκλήθηκε για να αντιμετωπίσει το οικονομικό μέλλον της Ευρώπης, έκανε λόγο για την επιμονή του βούλγαρου πρωθυπουργού ο οποίος, παρά το γεγονός ότι οι απόψεις του για την Θράκη δεν είχαν απήχηση, εκείνος δεν απελπιζόταν και επέμενε.²⁵¹ Επρόκειτο για ένα σχόλιο που ερχόταν μετά από μια γελοιογραφία που παρίστανε τον Stamboliski χειροδύναμο και σωματώδη παλαιστή να προσπαθεί να σηκώσει βαρίδιο στο οποίο αναγραφόταν «Θράκη» και πάνω του ήταν δεμένο ένα τσαρούχι. Στη λεζάντα διακρινόταν η απορία του βούλγαρου πρωθυπουργού ο οποίος φερόταν να λέει «*Τί διάβολον ἔχει καί δέν μπορῶ νά τό σηκώσω!*». Το θέμα της Θράκης, όπως έχει ήδη επισημανθεί και θα αναλυθεί στη συνέχεια είχε απασχολήσει ιδιαίτερα τη βουλγαρική κυβέρνηση, εφόσον συνδεόταν με την οικονομική βιωσιμότητά της και τη δυνατότητα εξόδου της στο Αιγαίο.²⁵² Ωστόσο, ο βούλγαρος ηγέτης δεν παριστάνεται ως μια καρικατούρα. Εμφανιζόταν ως μεγαλοπρεπής γίγαντας που, όμως, μπροστά στη δύναμη του «τσαρουχιού» η δική του δεν ήταν αρκετή. Ξεκινώντας από αυτό και επισημαίνοντας την ανάγκη για νέες πιστώσεις και ζητώντας να εφαρμοστούν οι διατάξεις που ίσχυαν για τις μειοψηφίες εμφανίστηκε στο Συνέδριο της Γένοβας ελπίζοντας πως θα κατάφερνε κάτι.²⁵³

Μετά το πραξικόπημα σε βάρος του Stamboliski η εφημερίδα *Εστία* πραγματοποίησε έναν απολογισμό για την πολιτική του δίνοντας έμφαση κυρίως στα ζητήματα που αφορούσαν την εξωτερική πολιτική. Ο συντάκτης της ελληνικής εφημερίδας αναγνώριζε πως ο πρωθυπουργός της Βουλγαρίας «*παρέλαβε*» μια χώρα «*εύρισκομένη ἐν διαλύσει, αἰμάσσουσαν ἀκόμη ἀπό τὰς πληγὰς τοῦ πολέμου, διηρημένη*

²⁵⁰ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 225, 29 Αυγούστου 1921, σ. 3.

²⁵¹ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 105, 18 Απριλίου 1922, σ. 1.

²⁵² Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 104, 17 Απριλίου 1922, σ. 1.

²⁵³ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 115, 28 Απριλίου 1922, σ. 4.

καί μή παρέχουσιν καμμίαν ἐλπίδα το μέλλον. Ἐργασθεῖς, μέ σφάλματα πολλά, ἀλλά μέ ζῆλον, πίστιν ἐπὶ το ἔργον καί μίαν ὅλως ἐξαιρετικήν ἐπιδεξιότητα, κατώρθωσε νά ἀναστηλώσῃ ἐρείπια, νά ἐπουλώσῃ πληγὰς, ν'ἀποκαταστήσῃ συμπαθείας καί νά ἐπαναφέρῃ τήν Βουλγαρίαν εἰς τήν ὁδόν πρός τήν εὐημερίαν». Μάλιστα τόνιζε πως ο ἴδιος εἶχε με την εφαρμογή μιας πολιτικής φιλικής προς τους γείτονές του εἶχε δημιουργήσει εχθρούς ἀπό το παλιό πολιτικό κατεστημένο, μέλη του οποίου οδηγήθηκαν στη φυλακή. Επιπρόσθετα, γινόταν ἀναφορά στη διαμάχη του με τους πανεπιστημιακούς κύκλους, τους στρατιωτικούς και τους κομιτατζήδες. Ἀναγνωρίζοταν ἡ ἐπιδεξιότητά του στην ἐξωτερική πολιτική, καθώς μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα κατάφερε νά ἀλλάξῃ τήν στάση των ἀντιπάλων τῆς Βουλγαρίας, ἀναπτύσσοντας σχέσεις με τήν Γαλλία, τήν Βρετανία, τῆς Τσεχοσλοβακία καί τις χώρες τῆς Μικρᾶς Ἀντάντ. Ἀκριβῶς γι αὐτούς τούς λόγους ἐπιχαίρει ο συντάκτης ο οποίος θεωροῦσε τὸ κίνημα σε βάρος τῶν Stamboliski ἰδανικό γι τὴν Ελλάδα, γιατί θά μπορούσε νά συμβεῖ ὅταν ἐκεῖνος θά εἶχε καταφέρει πλήρως νά ἀποκαταστήσῃ τὴ θέση τῆς Βουλγαρίας καί τότε ἓνα πιθανὸ πραξικόπημα θά μπορούσε νά εἶχε λάβει τούς δυνάμει συμμάχους του ἐξαπίνης.²⁵⁴

Τὸ πραξικόπημα ἐναντίον τῆς κυβέρνησης Stamboliski ἀπασχόλησε καί τὴν *Πατρίδα* ἡ ὁποία ἀναφέρθηκε με ἐκτενὲς ἀρθρο τῆς στην προσωπικότητα το βούλγαρου πρωθυπουργοῦ, ἀλλὰ καί στο ἔργο του. Ἡ ἐφημερίδα ἐξέφρασε τὴν ἀποψη πως ἐκεῖνος κατάφερε νά κυβερνήσῃ με σθένος τὴ χώρα του καί πέτυχε νά ἀποκαταστήσῃ τὴν υπόληψή τῆς στην Ἑυρώπη καί στα Βαλκάνια. Παράλληλα παρτίθετο μία μελέτη που δημοσίευε ο παρισινὸς *Χρόνος* ἡ ὁποία ἦταν ἐνδεικτικὴ των καινοτομιῶν που εἶχε ἐπιφέρει στη γειτονικὴ χώρα, ἀλλὰ ο συντάκτης τῆς διαφωνοῦσε. Μεταξὺ ἄλλων στη μελέτη αὐτὴ υπήρχαν ἀναφορές που πρόδιδαν τις θέσεις το Stamboliski γι τούς διανοούμενους καί κυρίως τούς δικηγόρους, τὴν *ἀλληλεγγύη* τὴν ὁποία ἐπέβαλε στην περίπτωση που κάποιος εἶχε υποστεί ζημιές στην ἰδιοκτησία του καί εἴτε ο δράστης δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νά τον ἀποζημιώσῃ εἴτε ο δράστης δὲν εἶχε βρεθεῖ, τὰ υπόλοιπα μέλη το χωριοῦ θά συνέβαλαν ὥστε νά καλυφθεῖ ἡ ζημιὰ που προκλήθηκε. Τέλος, ἐπικρατοῦσε ἡ ἀποψη πως ἡ Ἀγροτικὴ Ἑνωσις εἶχε ἀσπαστεῖ ὀρισμένες κομμουνιστικὲς ιδέες τις ὁποῖες ἐνέταξε στο πρόγραμμά τῆς καί ἀπὸ το περιεχόμενο το αγροτικοῦ νόμου διαπιστωνόταν πως ἀντὶ γι τούς ἐργάτες, οὗτοι ἀγρότες εἶχαν ἐπιβάλῃ δικτατορία. Ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ θεμέλια τῆς

²⁵⁴ Εφημερίδα *Ἑστία*, ἀρ. φυλ. 10302, 12 Ἰουνίου 1923, σ. 1.

πολιτικής των *αγροτιστών* ο γάλλος δημοσιογράφος διέκρινε την πολιτικοποίηση του αγρότη ο οποίος πλέον είχε τη δυνατότητα να διοικεί με αξιώσεις.²⁵⁵ Η απόπειρα αυτή, ωστόσο, προκάλεσε σύγχυση στις αρμοδιότητες και οδήγησε στη θέσπιση νόμων που δεν είχαν μελετηθεί και δεν είχαν υποστεί την κατάλληλη επεξεργασία, με αποτέλεσμα να αναθεωρούνται συνεχώς. Οι δημοκρατικές αρχές είχαν ανασταλεί, μιας και ο Stamboliski δεν ενημέρωνε το Κοινοβούλιο για τα ταξίδια του στο εξωτερικό, αλλά προτιμούσε να ενημερώσει το στενό κομματικό ακροατήριό του στο *Ανώτατο Συμβούλιο* της Ενώσεως. Τέλος, γινόταν λόγος για την κριτική που είχε ασκήσει ο Dragiev στον αρχηγό της Ενώσεως σύμφωνα με την οποία οι αγρότες είχαν υποπέσει στην παγίδα ενός δημαγωγού ο οποίος τους δέλεασε με ουτοπικές, σοσιαλιστικές ιδέες και για αυτό ο πρώτος εξέφραζε την ελπίδα πως ο αγροτικός πληθυσμός σύντομα θα κατανοούσε την πλάνη του.²⁵⁶

Ο ελληνικός Τύπος κατά τη διάρκεια των ετών που Stamboliski βρισκόταν στην εξουσία δεν κατέγραψε καμία αλλαγή στη νομοθεσία, αλλά παρακολουθούσε σχεδόν αποκλειστικά την εξωτερική πολιτική που εφαρμόζε, δίνοντας έμφαση κυρίως στα ταξίδια που έκανε με σκοπό να προσεγγίσει τις δυνάμεις της Entente και τις προσπάθειές του για να διασφαλιστεί η οικονομική διέξοδος της Βουλγαρίας στο Αιγαίο. Η εκδήλωση του πραξικοπήματος απασχόλησε την αρθρογραφία, η οποία δεν αρκέστηκε μόνο στην καταγραφή των απόψεών του, αλλά και στα μέτρα τα οποία ελήφθησαν από μέρους του στην προσπάθειά του να υλοποιήσει το κύριο μέλημά του, να δώσει στον αγρότη τη δύναμη να λάβει δημόσιες θέσεις και να δημιουργήσει ένα κράτος στο οποίο εκείνος θα είχε λόγο και για τη διαμόρφωση της πολιτικής και για την εκτέλεσή της. Σίγουρα, ο ελληνικός Τύπος του καταλόγιζε λάθη όσον αφορά στις κινήσεις του για τη διευθέτηση εκκρεμοτήτων ανάμεσα στις δύο χώρες και την επίμονη προσπάθειά του να διασφαλίσει την οικονομική διέξοδο στο Αιγαίο. Παρ' όλ' αυτά το πείραμα που γινόταν στη γειτονική χώρα δεν ενδιέφερε και δεν απασχόλησε την ελληνική ειδησεογραφία, παρά τα κοινά στοιχεία που εντοπίζονταν.

²⁵⁵ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 148, 15 Ιουνίου 1923, σσ. 1-2.

²⁵⁶ Εφημερίδα *Πατρίς*, αρ. φυλ. 149, 16 Ιουνίου 1923, σ. 1. Ο Ν. Μοσχόπουλος που αρθρογραφούσε στην εφημερίδα Έμπρός έκανε λόγο για ένα «αγροτικό μολοσεβικισμό» που είχε επιβληθεί στην Βουλγαρία, ενώ στο άρθρο του συναινούσε με τα όσα καταγράφονταν στην *Πατρίδα* ως απόψεις γάλλου συντάκτη της εφημερίδας Χρόνος. Εφημερίδα *Έμπρός*, αρ. φυλ. 9562, 12 Ιουνίου 1923, σσ. 1-2.

Τέλος, δεν θα ήταν υπερβολική η διαπίστωση πως κατά τα πρώτα ανάληψης της πρωθυπουργίας της Βουλγαρίας από τον Stamboliski ο στόχος των εφημερίδων ήταν η αποδόμηση της προσωπικότητάς του, μιας και εμφανιζόταν ανακόλουθος με τις ιδέες του και ιδιαίτερα φιλικός με τις υπόλοιπες χώρες στη βαλκανική, γεγονός που προκαλούσε αφενός ερωτηματικά, αφετέρου συντηρούσε την επιφυλακτικότητα των εφημερίδων όσον αφορά στην κριτική τους. Μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Νεϊγύ οι ελληνικές εφημερίδες εξυπηρετούν την ελληνική προπαγάνδα επιχειρώντας να αποδείξουν πως η Βουλγαρία δεν τηρούσε το όρους της συνθήκης, με απώτερο στόχο να αποδειχθεί πως δεν έπρεπε οι δυτικές δυνάμεις να επιδεικνύουν ελαστικότητα. Ο Stamboliski ως πρωθυπουργός, με βάση τις περιγραφές της εφημερίδας παρουσίαζε αξιοσημείωτες ομοιότητες με τον αρχηγό του ΚΦ, Ελ. Βενιζέλο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αμέσως μετά τον πόλεμο οι ελληνικές εφημερίδες έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ζυμώσεις που σημειώνονταν στον αγροτικό χώρο και κατέγραφαν όλα τα γεγονότα που τον αφορούσαν. Οι προθέσεις τόσο της κυβέρνησης Βενιζέλου όσο και των κυβερνήσεων των ΗΚ για την υλοποίηση της αγροτικής μεταρρύθμισης βρέθηκαν στο επίκεντρο του σχολιασμού του τοπικού και αθηναϊκού ημερήσιου Τύπου. Προφανώς το ενδιαφέρον αιτιολογούνταν, αν αναλογιστεί κανείς πως το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού πληθυσμού ήταν αγρότες. Παρ' όλ' αυτά και αναφορικά με τις ζυμώσεις που έγιναν με απώτερο στόχο τη δημιουργία ενός αγροτικού κόμματος αξίζει να σημειωθεί πως οι αθηναϊκές εφημερίδες επέδειξαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον συγκριτικά με τις εφημερίδες της υπαίθρου που μάλλον τήρησαν εφεκτική στάση ή αδιαφόρησαν.

Κατά την περίοδο 1919-1922 η Ελλάδα συνέχιζε τον πόλεμο στην Μ. Ασία, ενώ δεν σταμάτησε ποτέ να ενδιαφέρεται για τη διατήρηση των εδαφικών της κατακτήσεων, ειδικότερα σε μια περίοδο κατά την οποία όλα όσα είχε κατακυρώσει με τη Συνθήκη των Σεβρών είχαν τεθεί σε αμφισβήτηση, με δεδομένη την αντίδραση των δυνάμεων της Entente με αφορμή την παλινόρθωση του βασιλιά Κωνσταντίνου (Δεκέμβριος 1920). Σε αυτήν την περίοδο και ενώ ο αγροτικός χώρος συνέχιζε να τροφοδοτεί με στρατιώτες τις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις, ο αγροτικός πληθυσμός αποδείκνυε με κάθε τρόπο την παρουσία του και μέσα από τις συνεχείς εκδηλώσεις είτε της στήριξης είτε της αντίθεσής του στην πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων, με τις συνελεύσεις και τα ψηφίσματά του δήλωνε παρών, αποδεικνύοντας παράλληλα τη δυναμική του, εκμεταλλευόμενος, φυσικά, την αριθμητική του υπεροχή.

Παρ' όλ' αυτά η πολιτική χειραφέτηση των αγροτών δεν συντελέστηκε είτε επειδή κάποιοι από αυτούς έμειναν πιστοί στον Βενιζέλο και υπερασπίστηκαν την πολιτική του, είτε επειδή ενίσχυσαν την αντιβενιζελική παράταξη, είτε επειδή αποδέχθηκαν την πολιτική των σοσιαλιστών, υιοθετώντας κάποιες από τις θέσεις τους. Το Α' Πανελλήνιο Αγροτικό Συνέδριο απέδειξε πως οι εκπρόσωποι των αγροτών είχαν διαφορετικές επιρροές με κυρίαρχη αυτή του ΚΦ που ήταν και αυτό που τελικώς έθεσε τα θεμέλια για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος. Ωστόσο, η φιλελεύθερη κηδεμονία δεν ήταν δεδομένη, εφόσον ο αγροτικός πληθυσμός προσπάθησε, έστω και προσωρινά, να ξεφύγει από αυτήν, χωρίς όμως ιδιαίτερη επιτυχία. Πώς άλλωστε θα ήταν δυνατό να συμβεί κάτι τέτοιο σε μια περίοδο κατά την οποία τα πάθη του διχασμού παρέμεναν ζωντανά και το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού συνέτεινε στη διατήρησή τους; Το νέο δεδομένο, όμως, που προστίθεται

σχετίζεται με την αυταντίληψη μελών του συνεδρίου. Τα μέλη του συνεδρίου που στο σύνολό τους υπήρξαν εκπρόσωποι συνεταιρισμών επιχείρησαν να δημιουργήσουν ένα αγροτικό πρόγραμμα που θα διαφοροποιούνταν από τα αστικά ή σοσιαλιστικά κόμματα, χωρίς ωστόσο να μπορεί να γίνεται εμφανής η διάθεση να αποφευχθεί τόσο ο εθνικός προσανατολισμός όσο και η αστική, φιλελεύθερη δημοκρατία. Τα μέλη του συνεδρίου δεν ενδιαφέρθηκαν μόνο για την αγροτική μεταρρύθμιση, αλλά αναζήτησαν απαντήσεις σε θέματα που αφορούσαν στον αγροτικό κόσμο και υποδήλωναν τον προβληματισμό του για την ανάγκη εκσυγχρονισμού της αγροτικής παραγωγής. Αξίζει, πάντως, να διερευνηθεί περαιτέρω αν τα αγροτικά κόμματα που προέκυψαν τελικά αποπειράθηκαν να αποφύγουν τη βενιζελική κηδεμονία και ποια ήταν η σχέση τους με τα σοσιαλιστικά κόμματα.

Εύλογη, λοιπόν, προκύπτει η απορία πώς οι έλληνες αγρότες δεν επηρεάστηκαν από τα όσα συνέβαιναν στην Βουλγαρία που βρισκόταν σε εξέλιξη το κοινωνικό «πείραμα» της δημιουργίας μιας αμιγούς αγροτικής κοινωνίας που αποσκοπούσε να επηρεάσει, με τη συνδρομή της «Πράσινης Διεθνούς», τα κράτη της ανατολικής και νοτιανατολικής Ευρώπης. Το ενδιαφέρον τόσο των ελληνικών εφημερίδων όσο και του υπουργείου εξωτερικών περιοριζόταν στις διπλωματικές σχέσεις ανάμεσα σε Ελλάδα και Βουλγαρία. Παρά το έντονο ενδιαφέρον για τα όσα συνέβαιναν στην Ρωσία, η κυβέρνηση Stamboliski μάλλον δεν φάνηκε να θέτει σε κίνδυνο την «αστική» τάξη. Οι εφημερίδες ασχολούνταν περισσότερο με την εξωτερική πολιτική και τον ανταγωνισμό των δύο χωρών για την Θράκη. Μολονότι τα χρόνια της διακυβέρνησης Stamboliski η εξωτερική του πολιτική και οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις μονοπωλούσαν το ενδιαφέρον των εφημερίδων, η εθελοντική εργασία και η αγροτική μεταρρύθμιση στην Βουλγαρία παρουσιάστηκαν σε ποικίλα άρθρα που αναφέρονταν στο έργο του βούλγαρου πρωθυπουργού, όταν η θητεία του διακόπηκε βιαίως από το πραξικόπημα εναντίον του. Περίπου οχτώ χρόνια αργότερα(1931) ο Δ. Πουρνάρας πρότεινε στο ΑΚΕ να παραδειγματιστεί από τους αγροτικούς της Βουλγαρίας, χαρακτηρίζοντας τον Stamboliski ως «*ἀρχηγόν...μέγα*», εξαίροντας την προσαρμοστικότητα της Αγροτικής Ενώσεως, παρά τις διώξεις, και τη δυναμική που επέδειξε συνεργαζόμενη με άλλες πολιτικές

δυνάμεις, για να μπορέσει η Βουλγαρία να ανακάμψει μετά από το «απολυταρχικό» καθεστώς των Tsankov-Lyapchev.²⁵⁷

Δύο, ωστόσο, είναι οι παρατηρήσεις που πρέπει να γίνουν στο σημείο αυτό. Πρώτα από όλα οι σχέσεις Ελλάδας και Βουλγαρίας εκείνη την περίοδο επισκιάστηκαν από τις διαφωνίες ανάμεσα στις δύο χώρες όσον αφορά στις αποζημιώσεις που προβλέπονταν από τη Συνθήκη του Νεϊγύ, στο ζήτημα των αιχμαλώτων, στο θέμα της Θράκης και της διεξόδου της Βουλγαρίας στο Αιγαίο, στη στάση των κομιτατζήδων και τις διπλωματικές επαφές της Βουλγαρίας με Kemal, Taqyar και Σοβιετική Ρωσία. Σε περιόδους έντασης ο ελληνικός Τύπος κατέκρινε τη στάση της Βουλγαρίας, χωρίς ωστόσο πάντοτε να στρέφεται κατά του Stamboliski. Η ένταση μπορεί να ήταν τεχνητή, μιας και η ελληνική πλευρά διαπίστωνε πως είχε να αντιμετωπίσει τον αναθεωρητισμό της Βουλγαρίας, αλλά και την πρόθεση των δυτικών δυνάμεων να την ευνοήσουν, πιθανότατα για να ανασχεθεί η κομμουνιστική προπαγάνδα. Δεν προκύπτει από την έρευνα ότι το ελληνικό κράτος θεωρούσε ότι οι ιδέες του βούλγαρου πρωθυπουργού ήταν επικίνδυνες για το κοινωνικό καθεστώς, αν και υπάρχουν οι ενδείξεις ότι ο βουλγαρικός *αγροτισμός* υπήρξε ένα παράδειγμα στο οποίο αναφέρονταν κάποιοι Έλληνες *αγροτιστές*, για τους οποίους πρέπει να γίνει περαιτέρω έρευνα.

Δεύτερον, παρατηρήσαμε πως ο Ελ. Βενιζέλος και ο Stamboliski έχουν κάποιες ομοιότητες που απορρέουν από τον τρόπο με τον οποίο σκιαγραφούνται από τον ελληνικό Τύπο –συγκεκριμένα τις εφημερίδες που εμείς είδαμε– ως πολιτικές προσωπικότητες. Ο Βενιζέλος, για παράδειγμα, το 1910 δεν θέλησε να προχωρήσει σε μια συντακτική εθνοσυνέλευση, για να αλλάξει το πολίτευμα, διατηρώντας έτσι τον βασιλικό θεσμό στην Ελλάδα με γνώμονα την υλοποίηση μια πολιτικής εκσυγχρονισμού της χώρας. Η διπλωματία του συνυπολόγιζε τα συμφέροντα των δυνάμεων της Δύσης και οι διεκδικήσεις του προωθούνταν μέχρι το σημείο εκείνο που αυτά δεν θα θίγονταν. Παρ' όλ' αυτά τα χρόνια του Διχασμού και με κεντρική

²⁵⁷ Δημ. Πουρνάρας, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος εν Ελλάδι. Η αφύπνισις των σκλάβων τῆς γῆς*, Αθήνα: Ακαδημαϊκόν, 1931, σσ. 14-15. Για τις πρωθυπουργίες των Tsankov-Lyapchev δες Σπυρίδων Σφέτας, *Το σύμφωνο της Θεσσαλονίκης της 31ης Ιουλίου 1938: διπλωματικό παρασκήνιο, ελληνικές προσδοκίες και βουλγαρικές διαψεύσεις. Συμβολή στη μελέτη των ελληνο-βουλγαρικών σχέσεων της δεκαετίας του '30*, στο Πρακτικά ΚΣΤ' Ιστορικού Συνεδρίου 27-29 Μαΐου 2005, Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 2006, σσ. 217-223.

επιδίωξή του την ολοκλήρωση της εθνικής αλυτρωτικής πολιτικής ο Βενιζέλος συγκρούστηκε με τον Κωνσταντίνο. Στον αντίποδα ο Stamboliski, αρχικά, χλευάστηκε από την φιλελεύθερη *Πατρίδα* για την υποχώρηση που έκανε απέναντι στον βασιλιά Βόρι, παρά τη ρητή καταδίκη του βασιλικού θεσμού από μέρους του στα χρόνια πριν από την ανάληψη της πρωθυπουργίας. Για την ίδια εφημερίδα ο βούλγαρος πρωθυπουργός ακολουθούσε μια εξωτερική πολιτική που ενίσχυε το προφίλ της Βουλγαρίας ως μιας χώρας αμιγώς φιλειρηνικής που εξωθήθηκε σε έναν πόλεμο που δεν επιθυμούσε ο βουλγαρικός λαός και είναι έτοιμη να τηρήσει κάθε δέσμευση που είχε απέναντι στις νικήτριες βαλκανικές δυνάμεις, φανερώνοντας την πρόθεσή του να γεφυρώσει το χάσμα που χώριζε τη χώρα του με αυτές. Υπό το πρίσμα αυτό ο Stamboliski διέψευδε κάθε σχέση που πιθανότατα είχε με την Σοβιετική Ρωσία, ενώ το θέμα αυτό συχνά επανερχόταν και όχι πάντα με πρωτοβουλία των αντιπάλων του, ίσως για να υπενθυμίσει στις δυτικές δυνάμεις το ρόλο που μπορούσε η Βουλγαρία να διαδραματίσει ως ανασχετικός παράγοντας στη διάδοση της κομμουνιστικής ιδεολογίας στα Βαλκάνια. Τέλος, εκθειάστηκε για την εκσυγχρονιστική πολιτική του σχεδόν με ένα θριαμβευτικό τρόπο, ακριβώς την περίοδο κατά την οποία εγκατέλειψε, με βίαιο τρόπο, την ηγεσία της χώρας τους. Έτσι, η φιλελεύθερη *Πατρίς*, υπό το μυωπικό βλέμμα της εθνικιστικής έξαρσης του καιρού που θόλωνε ακόμα περισσότερο τη σκέψη όσον αφορά στις σχέσεις ανάμεσα στις δύο χώρες, μάλλον αντιμετώπιζε τον Stamboliski ως έναν «εχθρό» με αξιόλογο παρελθόν, συναφές προς το βενιζελικό παρόν, και απογοητευτικό παρόν, χωρίς να συνυπολογίζει το βενιζελικό παρελθόν.

Τέλος, η παρούσα διπλωματική εργασία προσπάθησε μέσα από την αναλυτική παρουσίαση των συζητήσεων στο εσωτερικό της αγροτικής τάξης και των σχέσεων που η Ελλάδα ανέπτυξε με την Βουλγαρία να διακρίνει αν ο *αγροτισμός* ως μια ιδεολογία αποτέλεσε παράδειγμα αναφοράς για την Ελλάδα. Οι συζητήσεις και οι ζυμώσεις που γίνονταν αποδείκνυαν πως μπορεί να μην έλαβε τις διαστάσεις που είχε ο αντίστοιχος βουλγαρικός, αλλά αυτό δεν είναι ελληνική ιδιαιτερότητα· συνέβη και σε άλλες χώρες της ανατολικής και νοτιανατολικής Ευρώπης. Ενδεχομένως σε καμία άλλη χώρα δεν έλαβε ακριβώς αυτή τη μορφή, δηλαδή τη δημιουργία μια αμιγούς αγροτικής πολιτείας. Αυτό, όμως, που μένει να αποδειχθεί είναι πιθανότατα οι διαφορετικές εκφάνσεις τόσο ως προς την εκφορά του πολιτικού λόγου όσο και ως προς την εφαρμογή της πολιτικής. Για παράδειγμα, κατά πόσο η αγροτική ιδεολογία επηρεάστηκε από τον εθνικισμό; Για ποιους λόγους, πέρα από αυτούς που

αποπειραθήκαμε να δώσουμε σε αυτήν τη διπλωματική, η ελληνική αγροτική τάξη δεν χειραφετήθηκε πλήρως; Τελικά, υπήρξε ο «Τρίτος δρόμος» στην Ελλάδα, όπως πολλάκις υπονοείται από τη διεθνή βιβλιογραφία για άλλες χώρες; Μήπως αυτός ήταν ένας από τους δρόμους διαφυγής εξαιτίας της φιλελεύθερης διάσπασης;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Πρωτογενείς πηγές

Αδημοσίευτες

ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1919-1923.

Δημοσιευμένες

1. Έφημερίς της Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος.
2. Πρακτικά τῶν Συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς.
3. Treaty Between the Allied Powers and Greece Relative to Thrace, in The American Journal of International Law, Vol. 16, No. 3, Supplement: Official Documents(Jul., 1922), Cambridge: Cambridge University Press, 1929.

Εφημερίδες

Ελληνικός ημερήσιος και περιοδικός Τύπος

Αθήναι

Αθηναϊκή

Αναγέννησις Τρικάλων

Βαλκανικός Ταχυδρόμος

Εμπρός

Θάρρος

Θεσσαλία

Οικονομολόγος

Πανθεσσαλική

Πατρίς

Πολιτεία

Ριζοσπάστης

Σκριπ

Ξένος Τύπος

Birmingham Gazette

Courier(The)

Daily Herald

Evening Star(The)

Freeman's Journal

Grand Forks Herald

Graphic(The)

Newcastle Daily Chronicle

New York Tribune

Β. Δευτερογενείς πηγές

Άρθρα

1. Δ. Βογαζλής, «Τό αγροτικόν ζήτημα εις τόν Νομόν Τρικκάλων», στο περιοδικό Νέος Αιών, τ. 52-59, Αθήνα, 1919.
2. Peter Gatrell, War after the War: Conflicts, 1919-1923, in John Horne(ed.), A Companion to World War 1, London: Blackwell, 2010.
3. Angela Harre, Between Marxism and Liberal Democracy: Romanian Agrarianism as an Economic Third Way, in Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880-1939, Huddinge: Södertörns högskola , 2008.
4. Jerry W. Knudson, Late to the Feast: Newspapers as Historical Sources, in Perspectives, Vol. 31, No. 7, AHA: 1 October 1993. [<https://www.historians.org/publications-and-directories/perspectives-on-history/october-1993/late-to-the-feast>].
5. Serhii Kornovenko, The Ideology of Eastern European Agrarianism in the Programmatic Provisions of Czechoslovak and Ukrainian Political Parties (In the Face of Social and Political Turmoil of the Early 20th Century), in Acta historica Neosoliensia, T. 22 v. 2, Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, 2019.
6. Athanasios Loupas, From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav Relations during the First Interwar Years(1919-1923), in Balcanika XLVII, Dusan T. Batacovic(ed.), Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts-Institute of Balkan Studies, 2006.
7. Γιώργος Β. Νικολάου, Οικισμοί, γαιοκτησία και φορολογία στην περιοχή του Ναυπλίου κατά την ύστερη τουρκοκρατία, στο Τα Ιστορικά, τεύχος 34, Αθήνα: Μέλισσα, 2001.

Γενικά και συλλογικά έργα

1. Roumen Daskalov-Diana Mishkova(eds.), *Entagled Histories of the Balkans. Transfers of Political ideologies and Institutions*, vol. 2, Budapest: CEU, 2014.
2. Λουκία Δρούλια(επιμέλεια), *Ο Ελληνικός Τύπος: 1784 ως Σήμερα. Ιστορικές και Θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Αθήνα, 23-25

- Μαΐου 2002, Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2005.
3. Ghita Ionescu and Ernest Gellner(eds.), *Populism: Its meanings and National Characteristics*, London: The Garden City Press, 1969.
 4. *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αι.*, Χρήστος Χατζηϊωσήφ(επιμέλεια), τόμος Α, Μέρος 2^ο, Αθήνα: βιβλιόραμα, 1999.
 5. Barbara Jelavich, *History of the Balkans. Twentieth century*, vol. 2, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
 6. Ι. Σ. Κολιόπουλος, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, 1789-1945*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2000.
 7. Henry A. Landsberger(ed.), *Peasant Unrest: Themes and Variations, in Rural Protest: Peasant movements and Social Change*, New York: Palgrave Macmillan, 1974.
 8. Lorraine Murray(ed.), *Bulgaria: Past and Present, in Bulgaria, Hungary, Romania, the Czech Republic and Slovakia. The Britannica guide to countries of the European Union*, New York: Britannica Educational Publishing, 2014.
 9. Rene Ristelhueber, *Ιστορία των Βαλκανικών λαών*, Αναστασία Μεθενίτη-Αθαν. Δ. Στεφανής(μτφ.), Αθήνα: Παπαδήμα, 2005.
 10. Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΕ τόμος, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978.
 11. *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, v. 2 1870 to the Present, Stephen Broadberry and Kevin H. O'Rourke(eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
 12. *The Cambridge History of Russia. The Twentieth Century*, Ronald Grigor Suny(ed.), Vol. III, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
 13. *The New Cambridge Modern History*, vol. XII The Shifting Balance of World Forces 1890-1948. The Era of Violence, Cambridge: Cambridge University Press, 1968.

Διδακτορικές διατριβές

1. Μιχαήλ Π. Σάρρας, *Ο Αγροτισμός ως πολιτική τάση στα Βαλκάνια του Μεσοπολέμου. Διαμόρφωση δομών στην κοινωνική εξέλιξη στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2014.

2. Alex Toshkov, *The Rise and Fall of the Green International. Stamboliiski and his Legacy in East European Agrarianism, 1919-1939*, Phd., Columbia: Columbia University, 2014.

Μονογραφίες

1. Π.Σ. Αβδελίδης, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα. Ιστορική εξέλιξη και δράση. Προβλήματα και προοπτικές ανάπτυξης*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1986.
2. John Bell, *Peasants in Power. Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1919-1923*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977.
3. Ivan T. Berend, *Οικονομική Ιστορία του Ευρωπαϊκού 20^{ου} Αιώνα. Τα οικονομικά καθεστώτα από το Laissez-Faire στην παγκοσμιοποίηση*, Θανάσης Α. Βασιλείου(μετάφραση), Αθήνα: Gutenberg, 2009.
4. Ivan T. Berend, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before War World II*, Berkeley and Los Angeles: California University Press, 1998.
5. Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Αθήνα: Εξάντας, 1975.
6. Alice-Catherine Carls and Stephen D. Carls, *Europe from War to War, 1914-1945*, London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2018.
7. R. J. Crampton, *Bulgaria*, Oxford/ New York: Oxford University Press, 2007.
8. Roumen Daskalov, *Debating the Past. Modern Bulgaria History: from Stambolov to Zhivkov*, Budapest/New York: CEU Press, 2011.
9. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000.
10. Alexander Gershenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1962.
11. Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, «*Η εύγενής μας τύφλωσις...*». *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως και την μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα: βιβλιόραμα, 2001.
12. Stephane Groueff, *The Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Bulgaria, 1918-1943*, Lanham/ New York/ Toronto/ Plymouth: Madison Books, 1998.

13. Pavlos Hatzopoulos, *The Balkans Beyond Nationalism and Identity. International Relations and Ideology*, London/ New York: I. B. Tauris, 2008.
14. Paul C. Helmreich, *From Paris to Sevres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Ohio: Ohio State University Press, 1974.
15. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, Θεόδωρος Παρασκευόπουλος(μτφ.), τόμος Β', Αθήνα: MIET, 2006.
16. Asher Hobson, *The International Institute of Agriculture. An Historical and Critical analysis of its organization, activities, and policies of administration*, Berkeley, California: University California Press, 1931.
17. Αριστ. Ν. Κλήμης, *Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα. Οραματισμοί-Υποδείξεις-Προσπάθειες-Πραγματοποιήσεις-Νέες Επιδιώξεις μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα. Ιστορική αναστήλωση-Παρουσίαση και Ανθολογία από τα βασικά-χαρακτηριστικά κείμενα*, τόμος Α' Συνεργασίες-Συνεταιρισμοί-Προσυνεταιρισμοί από την Αρχαιότητα μέχρι και το 1922, Αθήνα: Ι. Πίτσιλος, 1985.
18. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα: Μπουκουμάνης, 1973.
19. Κώστας Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Πατάκης, 2019.
20. Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας*, Αθήνα: Πατάκης, 2018.
21. Γεώργιος Β. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000.
22. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1993.
23. Ferdinand Mackeldey, *Έγχειρίδιον τοῦ Ῥωμαικοῦ Δικαίου*, Γ. Α. Ράλλη και Μ. Ρενιέρη(μτφ.), Ἐν Αθήναις: Τυπογραφεῖον Κ. Ράλλη, 1838.
24. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Σπύρος Μαρκέτος(μτφ.), Αθήνα: MIET, 2009.
25. Nikos Mouzelis, *Greek and Bulgarian Peasants: Aspects of their Sociopolitical Situation during the Interwar Period*, in *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 18, No. 1, Cambridge: CUP, 1976.

26. Μυλωνάς Αλέξανδρος, *Η αγροτική νομοθεσία και η προταθείσα μεταρρύθμισή της*, Έν Αθήναις: Μαντζεβελάκης Μ, 1922.
27. Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος, *Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Όψεις του αγροτικού κόμματος στην Ελλάδα*, Αθήνα: Πλέθρον/Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010.
28. Μιράντα Παξιμαδοπούλου Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας. Το ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Διεξόδου στο Αιγαίο(1919-1923)*, Αθήνα: Gutenberg, 1997.
29. Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην Ιστορία της Ελληνικής Αγροτικής Οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2012.
30. Δημ. Πουρνάρας, *Ιστορία τοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος ἐν Ἑλλάδι. Ἡ ἀφύπνισις τῶν σκλάβων τῆς γῆς*, Αθήνα: Ακαδημαϊκόν, 1931.
31. Άλκης Ρήγος, *Η Β Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1999.
32. Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού, 1915-1922*. Αθήνα: Ψυχογιός, 2019.
33. Θεόδωρος Δ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα(1830-1922)*, Αθήνα: Εξάντας, 1991.
34. Γιάννης Δ. Στεφανίδης, *Ο τελευταίος ευρωπαϊκός αιώνας. Διπλωματία και πολιτική των δυνάμεων(1871-1945)*, Αθήνα: Προσκήνιο, 1997.
35. Zara Steiner, *The Lights that Failed. European International History, 1919-1933*, Oxford/New York: Oxford University Press, 2005.
36. Maria Todorova, *Βαλκάνια: η Δυτική φαντασίωση*, Ιουλία Κολοβού(μετάφραση), Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2005.
37. Alex Toshkov, *Agrarianism as Modernity in 20th-Century Europe*, London: Bloomsbury Academic, 2019.
38. Balázs Trencsényi, Michal Kopeček, Luka Lisjak Gabriljelčič, Maria Falina, Mónika Baár, and Maciej Janowski(eds), *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Negotiating Modernity in the “Short Twentieth Century” and Beyond, 1918-1968*, Vol. II, Part I, Oxford: Oxford University Press, 2018.
39. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα(1830-1920)*, Ιωάννα

Πετροπούλου και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς(μετάφραση), Αθήνα, Θεμέλιο,
1992.